

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2025. Вип. 52.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення №1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол №23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 52

ВІННИЦЯ
2025

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 52. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 168 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-52

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується у Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №12 від 18.06.2025 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний редактор: Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний секретар: Ольга Мурашова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: **Тетяна Борjak**, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); **Анатолій Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак**, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Тетяна Каросва**, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Йоланта Кольбушевська**, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); **Ольга Коляструк**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Валерій Кононенко**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко**, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); **Янош Габор Ланьї**, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); **Наталі Муан**, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); **Олександр Мушника**, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); **Іван Романюк**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ірина Скубій**, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Олександр Фрідман**, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); **Юлія Хитровська**, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdp@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2025. Вип. 52.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 52

VINNYTSIA
2025

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University.
Series: History. Issue. 52. Collection of scientific researches / By the general editorship
of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2025. – 168 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-52

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.12 dated June 18, 2025).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspár University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Mušinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrska**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

Email: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ****Андрій Шевчук, Сергій Дегтярьов**

Приграничні окраїни: система нижніх і верхніх розправ як інструмент пошуку лояльності сільських жителів України (1780-1796 рр.) 9

Неля Романюк, Геннадій Махорін, Світлана Марченко

Навчальне і побутове життя гімназистів в Україні XIX – початку XX ст. (на прикладі Першої чоловічої гімназії у Житомирі) 24

Юлія Лєбєдєва

Будинок Федора Артемійовича Терещенка в 1882–1922 роках 35

Дмитро Нижніков

Переорієнтація військових кадрів: чому випускники військових навчальних закладів підтримали УНР? 43

Ольга Мурашова, Руслан Прилипко

Діяльність органів державної влади у сфері охорони здоров'я в УСРР у 1920-х рр. 53

Тетяна Каросєва

Художньо-промислова робітнича освіта радянської України першої половини 1930-х рр. 62

Максим Караджієв

Фабрикація справ періоду «великого терору»: архівно-слідча справа Петра Дрозденка 68

Андрій Щеглов

Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських підпільників та партизан на Львівщині у 1942–1944 рр. 74

В'ячеслав Оліцький

Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії 87

Ібоя Самборовські-Нодь, Габор Янош Ланьї

Початок незвичайного життєвого шляху одного священника. До 100-річчя з дня народження реформатського єпископа Людвіга Ґулачі 94

Юрій Пащук

Організаційне навчання в Національній академії сухопутних військ Збройних Сил України (1991 – 2024): практика, трансформації й уроки 102

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ**Інна Завальнюк, Віталій Гандзюк, Ірина Одобецька**

Місцева преса як джерело інформації про діяльність подільської «Просвіти» в період Директорії УНР (1919–1920 рр.) 111

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Неприцький, Лариса Києнко-Романюк, Лукаш Донай

Воєводський договір в імплементації регіональної політики ЄС у Польщі (2001-2013 рр.) **117**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Микола Галів, Василь Ільницький, Іван Матковський

Війна і школа: реферати галицьких учителів (1920 р.) про вплив війни на шкільництво й завдання вчительства в умовах післявоєнної відбудови **124**

Василь Футала, Володимир Кемінь

Проблема Східної Галичини в міжнародній політиці (1919–1923): порівняльний аналіз доробку українських і польських істориків **137**

Михайло Костів

Термін «Голодомор» у наукових і публіцистичних текстах української діаспори (1960 – 1980-ті рр.) **146**

Галина Стародубець

Генеza західних концепцій тоталітаризму: історико-методологічний аналіз **154**

РЕЦЕНЗІЇ

Лілія Сонячна, Іван Романюк

Трембіцький А.М. Мусій Кондратенко(1912-2011): педагог, краєзнавець, історик, музеєзнавець: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2025. 200 с., іл. **164**

Для авторів **167**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Andrii V. Shevchuk, Serhii I. Degtyarev

Borderland peripheries: the system of lower and upper courts (rozpravy) as a tool for securing peasant loyalty in Ukraine (1780–1796) **9**

Nelia Y. Romaniuk, Gennadii L. Makhorin, Svitlana D. Marchenko

Educational and everyday life of high school students in Ukraine in the 19th and early 20th centuries (on the example of the First Men's Gymnasium in Zhytomyr) **24**

Julia O. Liebiedieva

The house of Fedir Tereshchenko in 1882-1922 **35**

Dmytro I. Nyzhnikov

Reorientation of military personnel: Why did graduates of military educational institutions support the Ukrainian People's Republic? **43**

Olha P. Murashova, Ruslan D. Prylypko

Activities of state authorities in the field of healthcare in the Ukrainian SSR in the 1920s. **53**

Tetiana R. Karoyeva

Artisanal and industrial vocational education in Soviet Ukraine in the first half of the 1930s **62**

Maksym S. Karadzhiiev

Fabrication of cases during the period of the «great terror»: the archival-investigative case of Petro Drozdenko **68**

Andrii Yu. Shcheglov

Agitational and propagandistic activities of soviet underground members and partisans in the Lviv region (1942–1944) **74**

Viacheslav O. Olitskyi

The orthodox episcopate of Ukraine in the conditions of Khrushchev's anti-religious campaign **87**

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy, Gabor J. Lanyi

The unusual beginnings of a pastor's life. In memory of Bishop Lajos Gulácsy, born 100 years ago **94**

Yuriy M. Pashchuk

Organisational learning at the National Army Academy of the Ukrainian Armed Forces (1991 – 2024): practices, transformations, and lessons **102**

HISTORY OF PODILLIA

Inna Ya. Zavalnyuk, Vitaliy O. Gandziuk, Iryna, S. Odobetska

Local press as a source of information on the activities of the Podillia "Prosvita" during the period of the UPR Directory (1919-1920) **111**

WORLD HISTORY

Oleksandr A. Neprytskyi, Larysa A. Kyienko-Romaniuk, Łukasz Donaj

Regional contract in the implementation of the EU regional policy in Poland (2001-2013) **117**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Mykola D. Haliv, Vasyl I. Ilnytskyi, Jan Matkowski

War and school: essays by Galician teachers (1920) on the impact of the War on schooling and the tasks of teaching in the conditions of post-war reconstruction **124**

Vasyl P. Futala, Volodymyr P. Kemin

The issue of eastern Galicia in international politics (1919–1923): a comparative analysis of the contributions of Ukrainian and Polish historians **137**

Mykhailo B. Kostiv

The term «Holodomor» in scholarly and media publications of the Ukrainian diaspora (the 1960s – 1980s) **146**

Galyna M. Starodubets

Genesis of western concepts of totalitarianism: a historical and methodological analysis **154**

REVIEWS

Lilia A. Soniachna, Ivan M. Romaniuk

Trembitsky A.M. Musii Kondratenko (1912-2011): teacher, local historian, historian, museum expert: monograph: FOP Strykhar A.M., 2025.200 p., ill. **164**

For Authors **167**

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)"17":351.74

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-9-23>**Borderland peripheries: the system of lower and upper courts (rozpravy) as a tool for securing peasant loyalty in Ukraine (1780–1796)****Andrii V. Shevchuk**

State University «Zhytomyr Polytechnic»

Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>**Serhii I. Degtyarev**

Sumy State University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: s.degtyarev@yur.sumdu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0885-2721>ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-3033-2019>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55975410500>**Abstract.**

The purpose of the article is to study the functioning of the system of lower and upper courts (rozpravy) as a tool for ensuring the loyalty of free peasant communities in the Ukrainian lands of the Russian Empire between 1780 and 1796. **The methodological basis of the study** combines the principles of historicism and scientific objectivity with critical analysis of archival materials, systematic comparison, and prosopographical approaches. This comprehensive methodology enables a thorough examination of the judicial system's transformation for free peasant populations under imperial rule.

Conclusions. The rozpravy court system served as a key instrument of imperial policy for integrating Ukrainian lands through specialized judicial bodies for free peasants. On the Left Bank, these courts primarily regulated former Cossack populations, facilitating state control over this strategic group. On the Right Bank - lacking Cossack structures - jurisdiction extended to peasants under ecclesiastical authority, demonstrating imperial efforts to standardize justice across diverse rural populations. Chronic personnel shortages, particularly in Right Bank regions requiring imported officials, significantly hampered system effectiveness. These courts predominantly adjudicated property crimes, prisoner escapes, and military cases. The system's abolition under Paul I resulted from new political priorities emphasizing noble authority and judicial centralization. This study highlights the complex balance between imperial unification policies and local particularities in Ukrainian borderlands.

Keywords: Ukraine, judicial system, lower and upper courts (rozpravy), borderlands, Russian Empire, peasantry, Cossacks, integration

Приграничні окраїни: система нижніх і верхніх розправ як інструмент пошуку лояльності сільських жителів України (1780-1796 рр.)**Андрій Шевчук**

Державний університет «Житомирська політехніка»

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>**Сергій Дегтярьов**

Сумський державний університет

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: s.degtyarev@yur.sumdu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0885-2721>ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-3033-2019>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55975410500>

Анотація.

Метою статті є дослідження функціонування системи нижніх і верхніх розправ як інструменту забезпечення лояльності вільного сільського населення на українських землях Російської імперії протягом 1780–1796 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також критичний аналіз архівних матеріалів у поєднанні з порівняльним, системним та просопографічним підходами. Комплексне застосування цих принципів та методів забезпечило всебічне дослідження процесу трансформації судової системи для вільного сільського населення на українських землях у складі Російської імперії. **Висновки.** Система розправ була однією з елементів політики імперської влади, спрямованої на інтеграцію українських земель через створення спеціалізованих судових органів для вільних сільських жителів. На Лівобережжі розправи обслуговували колишнє козацтво, що дозволило владі контролювати цю соціальну групу. На Правобережжі, де козацтво було відсутнє, юрисдикція розправ поширювалася на селян, зокрема підвладних духовенству, що свідчить про спробу уніфікувати судочинство для різних категорій сільського населення. Відсутність підготовлених кадрів, особливо на Правобережжі, змушувала запрошувати чиновників з інших регіонів, що підірвало ефективність системи. Судочинство переважно стосувалося майнових злочинів, втеч арештантів та справ військовослужбовців. Ліквідація розправної системи за Павла I стала наслідком зміни політичного курсу, який віддав перевагу посиленню ролі дворянства та централізації судочинства. Це дослідження підкреслює складність імперської політики на українських землях, де поєднувалися уніфікаційні прагнення з необхідністю враховувати місцеві особливості.

Ключові слова: Україна, судова система, нижні і верхні розправи, приграничні окраїни, Російська імперія, селянство, козацтво, інтеграція.

Постановка проблеми. Остання чверть 18 ст. стала епохою трансформацій для Російської імперії. Запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., на думку верховної влади, повинно було європеїзувати державу, її адміністративні та судові інститути. У сфері судочинства було вибудовано станову систему, де дворянство, містяни й категорії сільського некріпосного населення повинні були судитися в установах першої та другої інстанцій представниками своєї ж корпорації, проте з подальшим контролем з боку місцевих адміністраторів і Сенату. При цьому для сільських жителів (вживатимемо цей термін для означення всіх категорій вільного населення у сільській місцевості, протиставляючи кріпакам – Авт.) створення окремої гілки станового судочинства мало на меті набуття лояльності до політики влади. На прикордонних українських територіях процес становлення і розвитку цієї системи мав свою специфіку. На Лівобережжі була присутня численна група колишніх простих козаків, які у процесі ліквідації залишків Гетьманщини втратили власне судочинство (за винятком старшини, інкорпорованої до дворянства) і не могли підпадати під юрисдикцію повітових судів і магістратів¹. На захоплених від Речі Посполитої правобережних територіях, де раніше судова влада перебувала під повним контролем локальної шляхти, не збереглося вільного сільського населення, за винятком чиншовиків, які з погляду Третього Литовського статуту і сеймових конституцій уважалися належними до еліти. Важливість вивчення цього питання полягає в тому, що воно висвітлює процес трансформації судової системи в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та специфіку впровадження нових судових органів на українських землях. Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти механізми інтеграції територій колишньої Гетьманщини та Правобережної України до складу Російської імперії, а також розкриває особливості становлення станового судочинства для сільських жителів у контексті політики верховної влади щодо здобуття лояльності підданих.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Повноваження та діяльність станової судової системи для сільських жителів українських губерній не знайшли належної рефлексії в історіографії. Причини цього полягають, на нашу думку, в ряді чинників: перебування предмету дослідження на межі юриспруденції та історії, заплутаність юрисдикції та справ на фронтах, необхідність працювати з архівними матеріалами та, головне, порівняно нетривалим часом функціонування. З іншого боку, вивченням цієї гілки станового судочинства у російській державі займалися дослідники, науковий доробок яких доцільно проаналізувати.

Цілий ряд публікацій дорадянського періоду присвячено процесу конструювання та функціонування станової судової системи згідно «Учреждений...» 1775 р. К. Кавелін вказує на ефективність новостворених установ (Кавелін, 1844). Ф. Дмитрієв зазначає як позитив роботу

¹1781 р. козаки були підпорядковані у своїх судових справах нижнім і верхнім розправам (Ільїн, 2016, с. 25).

судів згідно з колегіальним принципом та поділом на кримінальне та цивільне судочинство (починаючи з другої інстанції) (Дмитриев, 1859, с. 525, 532–533). О. Градовський акцентував увагу на відокремленні судової влади від адміністративної та високо оцінював формування станових судів першої та другої інстанцій на виборній основі (Градовский, 1871, с. 419–420, 435). Більш важливим є його переконання про бажання верховної влади досягнути децентралізації та самоврядування станів, хоча й зазначає невдачі у цій сфері (Градовский, 1883). Разом з тим, Г. Джаншиєв критикував станову судову систему за хабарництво та підконтрольність губернатору (Джаншиев, 1891, с. 11, 20). З ним погоджувався Д. Самоквасов, підкреслюючи повільність і свавілля судів, велику кількість апеляційних установ (Самоквасов, 1906, с. 581–582). І. Блінов робив висновок про незадовільний стан правосуддя в досліджуваний період, уважаючи однією з причин вплив губернатора на кадровий склад і ревізування кримінальних проваджень (Блинов, 1905, с. 222–225). В. Григор'єв, детально проаналізувавши підготовку, реалізацію та наслідки реформи 1775 р. переконаний, що Катерина II не мала на меті запровадити станове самоврядування, а прагнула продовжити службу всіх станів – московське «государеве тягло» (Григорьев, 1910, с. 198–199).

Радянські дослідники змушені були розглядати функціонування судової системи виключно у негативному ключі, з домінуванням «класових» оцінок. М. Павлова-Сильванська акцентувала увагу на тому, реформа 1775 р. була здійснена в інтересах дворянства (Павлова-Сильванская, 1964). А. Дубровіна uważала судові органи знаряддям для здійснення «диктатури пролетаріату» в умовах функціонування «дворянсько-поміщицької держави» (Дубровіна, 1966, с. 77). П. Щербина, розглядаючи судову систему Правобережної України, критикував її за становість та нерівність людей перед законом (Щербина, 1974, с. 35–38). М. Єрошкін стверджував, що нововведені структури не відповідали принципам ефективності та оптимального використання ресурсів і це негативно позначалося на якості надання послуг та вирішенні питань у своїх сферах відповідальності (Ерошкин, 1983, с. 129–130).

З пострадянських дослідників катерининської судової системи ми зупинимось на доробку тих, які містять глибокі наукові роздуми. О. Омельченко ставив під сумнів тезу про становість судів, адже нижчі судові установи не отримали повноважень у кримінальному судочинстві, що в умовах інквізиційного процесу (розгляд справи здійснювався згідно письмової доповіді. – *Авт.*) знижували їх значення (Омельченко, 1993, с. 282–284). Б. Миронов, аналізуючи рівень злочинності, доходить висновку про її низький рівень. При цьому, вважаючи тогочасне слідство неефективним, а суд – повільним, автор переконаний, враховуючи невелику кількість опротестованих справ, у достатній справедливості рішень (Миронов, 2000, с. 50–51). О. Каменський переконує, що мати у той час незалежний суд було неможливо через відсутність підготовлених кадрів, а катерининська реформа стала першим кроком для створення проєвропейської судової системи (Каменский, 2001, с. 423, 429–430).

Аналіз функціональних особливостей верхніх і нижніх розправ в українських губерніях вимагає комплексного дослідження ключових компонентів імперської політики у прикордонному регіоні. Ряд науковців акцентують увагу на пошуку верховною владою механізмів інтеграції місцевих еліт до імперського устрою, що передбачало певні поступки автохтонному населенню (Долбилов, 2010, с. 18; Горизонтов, 1999, с. 8; Каппелер, 2005, с. 67). Однак, слід зазначити, що формування *modus vivendi* з локальною шляхтою не було характерним для політики Катерини II, яка конструювала адміністративні і судові органи без урахування досвіду Речі Посполитої, відповідно до «Учреждений...» 1775 р. (Шевчук, 2022, с. 73–182; Шевчук, 2021). В. Склокін, застосовуючи «ситуаційний підхід», досліджує політику верховної влади періоду інкорпорації Слобідської України до імперського владного простору та зауважує на важливості аналізу діяльності локальної адміністрації (Склокін, 2019, с. 15–16). Згідно з дослідженням В. Шандри, консолідаційна політика, впроваджена Катериною II, не витримала перевірки часом під час правління її наступника, Павла I. Аналіз історичних даних свідчить про те, що Павло I значно послабив інтенсивність реформаторських заходів своєї попередниці та продемонстрував більш толерантне ставлення до шляхетського стану. Це призвело до часткової дезінтеграції попередніх адміністративних здобутків та зміни вектора державної політики щодо аристократії (Шандра, 2007).

Водночас, ряд досліджень присвячено історії верхніх та нижніх розправ в інших регіонах Російської імперії. А. Плате, досліджуючи Єкатеринбурзьку верхню розправу (1781–1790-і рр.), акцентує увагу на питаннях комплектування та недофінансування установи (Плате, 2018). Н. Саражина, характеризуючи судові установи Західного Сибіру, наголошує на забезпеченні кадрами за рахунок чиновників з європейської частини імперії, які не мали досвіду служби у судах (Саражина, 2016, с. 66–67). В. Воропанов переконує, що засідателі розправ Російської Півночі демонстрували юридичну та моральну відповідальність і, як правило, добросовісно виконували службові обов'язки (Воропанов, 2015). Що ж до українських земель, то Д. Прохоров зазначає, що Таврійська обласна верхня розправа була заснована 1787 р. як апеляційна

.....
установа на рішення нижніх розправ – судів для державних селян, однодвірців та козаків. Автор зауважує позитивне ставлення до козацтва, проте у штаті установи були відсутні його представники – з десяти засідателів було четверо представників «казенних поселен» і решта – «казенних татар» (Прохоров, 1998). Т. Хутько конкретизує умови функціонування Таврійської верхньої розправи, зазначаючи, що десять засідателів обиралися з числа жителів Сімферополя. До юрисдикції суду відносилися провадження про державне розмежування земель, відомості про набір рекрутів і значна кількість кримінальних справ (Хутько, 2012, с. 360). О. Посулько, визначаючи особливості функціонування верхніх та нижніх розправ Катеринославського намісництва в останній чверті 18 ст., вказує, що значна частина засідателів була неписьменною, суддями були чиновники, а бюрократичний апарат формувався з службовців полкових і сотенних канцелярій колишніх Гетьманщини та Слобожанщини (Посулько, 2022). Досліджуючи різноманітні аспекти історії бюрократичної та судової систем на українських землях під владою Російської імперії, побіжно торкалися теми розправ та службовців цих установ й інші українські дослідники (Дегтярьов, 2014; Degtyarev, 2015; Degtyarev, Polyakova, Balanyuk, Gut, 2019; Degtyarev, Nazarov, Polyakova, Gut, 2020; Шевчук, 2022; Lebid, Shevchuk, 2023; Shevchuk, Markevych, 2023; Shevchuk, 2020).

Отже, особливості використання станової судової системи для пошуку лояльності сільського населення Лівобережної та Правобережної України не знайшли відображення у працях істориків і дослідників історії права.

Метою цього дослідження є висвітлення функціонування станової судової системи для сільських жителів, яка використовувалася верховною владою та локальною адміністрацією для здобуття лояльності на окраїнах імперії. Для вирішення поставлених завдань необхідно показати процес інституалізації розправної системи, визначити юрисдикцію установ, проаналізувати кадровий склад та дослідити практичну діяльність розправ.

Виклад основного матеріалу. Інституціоналізація. В умовах складних трансформацій в імперському житті одне з головних місць займав пошук лояльності підданих. І мова йшла не лише про дворянство, задіяне у військовій та статській службі, містян, які розвивали торгівлю та ремісництво, а й інших категорій вільних сільських жителів – державних селян та однодворців. У контексті судової реформи 1775 р. для останніх було створено спеціалізовані установи. Однодворці були категорією державних селян у Російській імперії, що сформувалася в першій чверті 18 ст. з потомків дрібних служилих людей, поселених московським урядом у 15–17 ст. на південних оборонних лініях. Вони займали проміжне становище між дворянами та селянами, сплачували податки, володіли землями і до початку 1780-х рр. створювали та утримували ландміліцейські полки на Українській лінії. У Російській імперії однодворців у 1736 р. було близько 536 тисяч, а в 1837–1838 рр. – понад 1 млн. Значна їх група була в Слобідсько-Українській (28878) і Полтавській (5351) губерніях. Після придушення Листопадового повстання у правобережних губерніях з 1831 р. до однодворців зарахували шляхту, яка не змогла довести свого дворянського походження (Лазанська, 2010, с. 553).

Інституціоналізація нижньої розправи була законодавчо регламентована у розділі 23, статтях 335–349 «Учреждений...» 1775 р. (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392). Генерал-губернатор визначав кількість установ, виходячи з розрахунку одна на 20–30 тисяч осіб населення. Персональний склад цієї інституції характеризувався найбільшою чисельністю серед судів першої інстанції, включаючи розправного суддю 9-го класу та вісім засідателів без класного чину. Важливо зазначити, що суддя призначався намісництвом з числа чиновників, на відміну від інших станових установ, де застосовувався виборний принцип.

Законодавством не було передбачено інтеграції засідателів до складу урядових чиновників, хоча допускалося обрання на ці посади представників різних соціальних груп: селян, дворян та чиновників. Єдиним критерієм відбору була відсутність «явних недоліків», після чого кандидатури затверджувалися губернатором. Термін повноважень засідателів становив три роки. Запроваджувався специфічний порядок роботи, згідно з яким двоє з восьми членів делегувалися до нижнього земського суду, а ще двоє – до совісного суду для розгляду справ, пов'язаних з їхніми поселеннями.

Функціональна структура нижньої розправи була аналогічною до повітових судів і характеризувалася наступними ознаками: відсутність спеціалізації (розгляд кримінальних та цивільних справ, вирішення земельних питань); спільний розгляд справ з повітовими судами або магістратами у випадку міжстанових проваджень; ревізійно-апеляційний процес; проведення трьох сесій засідань з можливістю пролонгації; право остаточного вирішення справ з сумою позову до 25 рублів. Станом на 1783 рік в Російській імперії функціонувало 232 нижні розправи (Ільїн, 2016, с. 25), при цьому процес їх формування продовжувався.

Інститут губернської верхньої розправи, регламентований розділом 24, статтями 350–377 «Учреждений...» 1775 р. (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392), функціонував як ревізійно-апеляційна установа. У рамках уніфікації судової системи Катерина II створила цю інституцію за

аналогією з верхнім земським судом для дворянства. Структурно верхня розправа поділялася на два департаменти: кримінальних і цивільних справ. Керівництво здійснювалося головами 7 класу, призначення яких відбувалося Сенатом за поданням губернського правління. Колегіальний склад включав десять засідателів, які делегувалися від поселень на трирічний термін і схвалювалися губернатором без надання класних чинів.

У верхній розправі, як і у верхньому земському суді, функціонував механізм прокурорського нагляду, що здійснювався прокурором 8-го класу та двома стряпчими 10-го класу, відповідальними за казенні та кримінальні справи. Процесуальний порядок діяльності верхньої розправи був ідентичним правилам, встановленим для верхнього земського суду: кримінальні провадження в обов'язковому порядку підлягали ревізії палатою кримінального суду, а цивільні справи, за умови подання апеляції, розглядалися палатою цивільного суду.

Верховна влада, запроваджуючи станову систему переважно для державних селян, встановила контроль над нижньою та верхньою розправами за допомогою затвердження губернаторами кандидатур засідателів, наявності широкої мережі апеляційно-ревізійних установ, функціонування в верхній розправі прокурора та стряпчих. Така судова система мала на меті забезпечити лояльність решти категорій вільного населення.

Юрисдикція розправ як специфічних судових органів заслуговує на особливу увагу в контексті дослідження судової системи Російської імперії кінця 18 ст. У Київській губернії, де більша частина до 1797 р. була розташована на Лівобережжі, адміністративні та судові органи були імплементовані 9 січня 1782 р. відповідно до «Учреждений...» 1775 р. (Таблиця 1), розправи здійснювали судочинство переважно над представниками козацького стану (*особи «козацького звання»*. – *Авт.*). Певним чином це пояснюється тим, що представники цієї соціальної групи складали помітну частку населення. До того ж їхня «доля» у соціальній структурі імперії ще не була вирішена остаточно. Цей факт підтверджується архівними документами, зокрема, 1790 р. Київська верхня розправа розглядала провадження з Остерської нижньої розправи стосовно жителів «козацького звання» (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 11). 1794 р. вживався термін «козацький підсусідок» стосовно обвинуваченого у крадіжці Ф. Щербаня (35 років) (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 55).

Таблиця 1

Запровадження установ на українських землях за «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» (Григорьев, 1910, с. 311–312)

Губернія	Дата заснування чи перетворення	Дата відкриття
	У дужках вказані номери указів за ПСЗРИ	
Харківська	25 квітня 1780 р. (15004)	9 грудня 1780 р. (15087)
Київська	16 вересня 1781 р. (15228)	9 січня 1782 р. (15335)
Чернігівська	16 вересня 1781 р. (15229)	19 січня 1782 р. (15738)
Новгород-Сіверська	16 вересня 1781 р. (15227)	27 січня 1782 р. (15738)
Катеринославська	30 березня 1783 р. (15696)	4 липня 1784 р. (16028)
Таврійська	2 лютого 1784 р. (15920)	29 січня 1787 р. (16531)
Вознесенська	27 січня 1795 р. (17300)	10 травня 1795 р. (17343)
Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17112)	20 лютого 1796 р. (17448)
Подільська	5 липня 1795 р. (17352)	1 травня 1796 р. (17467)
Волинська	5 липня 1795 р. (17352)	6 серпня 1796 р. (17512)

На правобережних територіях, де козацтво як соціальна група було відсутнє, виникла необхідність уточнення юрисдикції розправ. Архівні матеріали свідчать, що розправи Волинської губернії отримали право чинити суд над селянами, які перебували у власності духовенства (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 12). Цей факт вказує на специфіку соціальної структури регіону та можливу підготовку Катериною II процесів уніфікації станової структури правобережних територій і секуляризації церковних маєтків (Shevchuk, Markevych, 2025).

Особливий інтерес представляє питання підсудності військовослужбовців розправам на початковому етапі функціонування цих судових органів. Документально зафіксовано випадки розгляду справ військових у Новоград-Волинській та Ковельській нижніх розправах. Зокрема, під юрисдикцію цих судів потрапили капрал Смоленського піхотного полку К. Антонов за упушення заарештованого, засудженого до вічної каторги, та денщик прапорщика Санкт-Петербурзького драгунського полку В. Панов за обвинуваченням у крадіжці грошей і різних речей. Проте ця практика була нетривалою: після директиви Військової колегії від 19 листопада 1796 р. та відповідного указу Волинського намісницького правління було встановлено чітке розмежування цивільної та військової юрисдикцій. Як наслідок, підозрювані військовослужбовці були звільнені

.....
з-під варті цивільних судів та повернуті до місць несення служби для подальшого розгляду їхніх справ у рамках військового судочинства (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 1–1 зв.).

Порядок роботи. Волинську верхню розправу було відкрито 6 серпня 1796 р. (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 1) в урочистій обстановці. О першій годині до приміщення, де мали проходити засідання, прибув волинський цивільний губернатор В. Шереметьєв, архімандрит освятив кімнату (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 3). При цьому до установи було передано комплект документів, які повинні були забезпечити її роботу: «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», Жалувану грамоту дворянству, Положення про міста, узаконення з Сенату, іменний список членів розправи, настанови з канцелярської справи, карту губерній, форми і книги журналів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2, 4). Окрім призначеного голови на той момент було два, обраних з казенного відомства та духівництва, селянина-засідателя – Яким Поліщук та Гордій Спуня (обидва неписьменні) (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 3).

Враховуючи, що верхня розправа була апеляційною установою, роботи протягом першого періоду не було. Засідання тривали з 8.00 до 14.00 та традиційним був запис «через брак у верхній розправі справ присутні вправлялися в читанні законів». Станом на 20 серпня 1796 р. голова кримінального департаменту майор М. Абарінов відбув для відкриття повітових установ до Овруча, а в цивільному департаменті ще не було шести засідателів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 12). 2 грудня голова цивільного департаменту капітан І. Красногородцев відкривав у Бердичеві совісний суд (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 57 зв.–58). До верхньої розправи 26 серпня 1796 р. було обрано шестеро засідателів від Новоград-Волинського (А. Василенко, с. Івашківка, 43 роки), Лабунського (П. Писаренко, містечко Любар, 30 років), Заславського (Ф. Самчук, с. Волновець, 40 років), Острозького (В. Федрик, с. Дермань, 36 років), Рівненського (Г. Степко, юридика містечко Клевань, 50 років) і Луцького (І. Бородек, с. Жальбово, 30 років) повітів. Всі ці селяни були у власності духівництва (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 11–12), хоча до них мали долучитися і селяни від казенних старостинських маєтків (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 26) (*через можливу втрату казенних кріпаків було залучено виключно селян, які належали духівництву. – Авт.*). Окремо згадувалася Житомирська нижня розправа (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 5, арк. 19).

З 29 серпня 1796 р. у цивільному департаменті за відсутності голови вже засідало п'ять засідателів (всі неписьменні). Проте, вже 2 вересня за відсутності справ було вирішено залишити у департаментах по два засідателі, а решту – на місяць відправити додому (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 20, 21, 23 зв.). Коли генерал-аншефу П. Пассеку було подаровано Рожицький маєток, то одразу ж повернули засідателя (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 44).

Незадовільним було забезпечення Волинської верхньої розправи канцелярськими товарами (папером, сургучем, ножицями, рахівницею, свічками), свічками та дровами. Це все бралось в борг у купців, а через півроку роботи секретар клопотався про виділення 36 руб. 16 коп. для погашення заборгованості (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 16, арк. 1).

Кадровий склад. Певною мірою реконструювати персональний склад верхніх та нижніх розправ в українських губерніях (намісництвах, областях) дозволяють так звані «Місяцеслови...» з відомостями про чиновників. Це видання Імператорської академії наук є потужним джерелом до вивчення різних аспектів імперського бюрократичного апарату 1765–1917 рр. У зазначений період воно видавалося щорічно. Губернські та намісницькі канцелярії до початку кожного року надсилали до Герольдмейстерської контори списки чиновників установ своїх регіонів, тому наявна інформація за 1796 р. відображала стан справ на кінець 1795 р. Ці списки і лягали в основу кожного випуску Місяцеслова. Ми маємо розуміти, що не завжди відомості, які подавалися місцевими установами для публікації, були абсолютно повними і точним. Але в цілому, Місяцеслови дають можливість побачити динаміку розповсюдження нижніх розправ на українських територіях протягом 1780–1796 рр., а також наповнення їх необхідними кадрами (суддями, секретарями, стряпчими) (Таблиця 2). Ці установи функціонували не у кожному повіті. Інколи юрисдикція однієї нижньої розправи поширювалася на два повіти.

Таблиця 2

Кількість нижніх розправ та класних чиновників на українських землях у складі Російської імперії у 1780-1796 роках (нижніх розправ / чиновників)

Губернії \ Роки	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788
Київська губ. (з 1782 – намісництво)	0	0	0	0	6/16	6/12	6/12	8/16	16
Новоросійська губернія	0	0	0	0	0	-	-	-	-
Азовська губернія	0	0	0	0	0	-	-	-	-
Слобідсько-Українська губернія (з 1781 р. – Харківське намісництво)	0	10/29	10/30	10/29	10/28	10/21	9/18	10/20	10/21
Чернігівське намісництво	-	-	5/17	6/18	6/18	6/12	6/12	8/16	8/16
Новгород-Сіверське намісництво	-	-	0	0	4/12	4/7	4/8	5/10	6/13
Катеринославське намісництво	-	-	-	-	-	11/22	11/21	11/21	11/22
Таврійська область	-	-	-	-	-	0	0	0	4/4

Продовження таблиці 2

Губернії \ Роки	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1796
Київська намісництво	8/16	7/15	7/15	7/14	8/17	8/16	8/16	5/10
Харківське намісництво	10/20	10/20	10/20	10/20	10/20	9/18	9/18	10/20
Чернігівське намісництво	7/14	7/13	7/15	7/14	7/14	7/14	7/14	8/16
Новгород-Сіверське намісництво	6/12	6/12	6/13	6/12	5/10	5/10	5/10	5/9
Катеринославське намісництво	11/20	11/22	11/22	11/22	11/22	11/21	11/21	12/21
Таврійська область	4/4	4/8	4/7	4/8	4/7	4/8	4/7	4/8
Ізяславська губернія	-	-	-	-	-	0	0	-
Брацлавська губернія	-	-	-	-	-	-	0	2/2
Вознесенське намісництво	-	-	-	-	-	-	-	3/3
Волинська губернія	-	-	-	-	-	-	-	0
Подільське намісництво	-	-	-	-	-	-	-	0

Щодо верхніх розправ, то в Місяцесловах їхній склад був досить стандартним: 2 председателі, 2 секретаря, 2 стряпчих та 1 прокурор. Звичайно, в окремих випадках деякі з цих посад могли бути вакантними. Наприклад, у Місяцеслові за 1788 рік у Київській верхній розправі служили председателі 1-го і 2-го департаментів, прокурор, двоє стряпчих і два секретаря (разом 7 чиновників) (Місяцеслов, 1788, с. 287). Значно більше даних маємо про склад Чернігівської верхньої розправи за той самий рік. По 1-му департаменту тут служили председатель, 5 засідателів і один секретар. У 2-му департаменті так само председатель, 5 засідателів і секретар. Крім того, по цій установі називалися ще 2 стряпчих і прокурор. Тобто маємо інформацію про 17 чиновників (Місяцеслов, 1788, с. 293). Але настільки розлогі відомості про табельних чиновників, які служили у верхніх розправах є рідкістю. Як правило, засідателі у Місяцесловах не згадувалися.

Значно більш розлогі відомості про службовців верхніх і нижніх розправ містять архівні матеріали. Як правило, це формулярні (послужні) списки чиновників цих установ, різноманітна внутрішня документація як самих розправ, так і установ вищих інстанцій. Наприклад, досить

розлогі біографічні дані знаходимо про чиновників Київської верхньої розправи, зокрема председателя цивільного департаменту Я.І. Олександровича. Станом на 1791 р. він у віці 46 років мав чин колезького асесора (8 класу). Походив з дворян. У Прилуцькому повіті Чернігівського намісництва він мав 298 кріпаків. Вступив на службу до Генерального суду військовим канцеляристом і 1767 р. вже значився полковим суддею в Прилуках. З 1783 р. бунчуковий товариш і з 10 лютого 1791 р. – у Київській верхній розправі. Стосовно сімейного стану, то був одружений на дочці шляхтича, мав двох синів та двох дочок. Засідателем у цій же розправі був полковий канцелярист Ілля Іванович Лисенко (33 роки) з дворян. Маєтностей не мав, а вступив на службу до Переяславської канцелярії, де отримав чин підканцеляриста, а згодом – полкового канцеляриста (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв. – 2).

Привертає увагу той факт, що багато службовців верхніх і нижніх розправ, які походили з українського Лівобережжя, були вихідцями з козацької верстви. Причому це стосується не лише вищих чиновників цих установ, які часто продовжували користуватися своїми козацькими чинами, але й рядових службовців – писарів, канцеляристів тощо. Наприклад, у 1783 р. до Козелецької нижньої розправи на посади канцелярських служителів було прийнято кількох вихідців з рядового козацтва («козацьких дітей») (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 40, арк. 1–5).

Значно складнішим було сформувати штати розправ на правобережних українських землях. Враховуючи відсутність підготовлених кадрів, волинський цивільний губернатор В. Шереметьєв 10 вересня 1796 р. наказав відрядити до Волинської верхньої розправи канцелярських службовців з інших губерній (протоколіста, двох столоначальників та двох їх помічників, двох копіїстів). Лише один із відряджених службовців мав класний чин, решта ж розраховували на кар'єрне зростання на новому місці служби. На той час секретарем кримінального департаменту був Іван Ставицький¹. За відсутності протоколіста його функції були покладені на Федоровського, решта ж мали чергувати для цілодобового отримання документів (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 6, арк. 1–1 зв.). Лише 9 жовтня з Волинського намісництва повідомили, що председателем цивільного департаменту Сенатом призначено капітана І. Красногородцева (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 49). 24 жовтня 1796 р. на спільному засіданні двох департаментів було розглянуто звернення «народного учителя» зі штату Могилівського намісництва, який клопотав про посаду перекладача (надав атестат і склав екзамен на переклад з польської та російської мов) та підготовлено звернення до Волинського намісництва з проханням схвалити кандидатуру (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 6, арк. 3). Сторожа для обох департаментів на один рік найняли з кріпаків містечка Ліщин, відповідний дозвіл був засвідчений Житомирським нижнім земським судом (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 57 зв.). Прокурором розправи був колезький секретар Андрій Колесов, який 24 листопада 1796 р. отримав чин титулярного радника (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 48). Стряпчим розправи став Плачковський, який походив з м. Суми Харківського намісництва (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 46).

Вже традиційною була низька дисципліна, особливо якщо це стосувалося приїжджих канцеляристів. 11 вересня 1796 р. цивільний департамент скаржився, що призначений Сенатом секретар колезький протоколіст² Олександр Ширяєв з'явився лише один раз 12 серпня у нетверезому стані. До розшуку змушений був долучитися губернський прокурор і вже 19 вересня канцелярист з'явився у присутстві (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 7, арк. 27, 33, 34, 49 зв.). Протягом 1785–1787 рр. у Київському намісницькому правлінні розглядалася справа, ініційована суддею Голтвянської нижньої розправи Гладковим, про самовільне залишення служби засідателями цієї установи П. Папенком та М. Устиновим (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 960, арк. 1). А у 1787 р. засідателі Остерської нижньої розправи скаржилися на секретаря цієї установи колезького протоколіста С. Малиновського, що той не виконує свої професійні обов'язки (ЦДІАК, ф. 193, оп. 4, спр. 1235, арк. 1–2). Подібні ситуації були непоодинокими.

Практична діяльність. Юридичною базою для розправ, окрім згаданого Статутного права, були Статут благочиння 1782 р., Соборне уложення 1649 р. (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 9), Військовий статут 1716 р. (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 32 зв.). За аналогією з повітовим судом, юрисдикція нижньої розправи охоплювала розгляд як кримінальних

¹Очевидно, вихідець з Лівобережжя. Під час гучного скандалу, пов'язаного з кадровим питанням, з прокурором Андрієм Колесовим останній привселюдно кричав «Мазепич» (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 4, арк. 1).

² Л. Писарькова, досліджуючи бюрократію, відтворила поділ службовців на чотири групи: вищі (чиновники I–V класів), середні (VI–VIII), нижчі (X–XIV) і канцелярські службовці (канцелярист, підканцелярист і копіїст), які не мали чинів і використовувалися для технічної роботи – переписування документів. Важливо зазначити, що канцелярські службовці залишалися поза межами Табеля про ранги, що відповідало становому поділу суспільства на дворян та недворян у той історичний період (Писарькова, 1995, с. 147).

проваджень (убивства, крадіжки, розбій, бійки, образи), так і цивільних справ (повернення боргів, відшкодування збитків тощо), при цьому законодавець зобов'язував цю судову інстанцію вирішувати весь спектр правових питань у межах відповідної адміністративної одиниці (Шевчук, 2022, с. 79).

6 жовтня 1787 р. Київська верхня розправа, виконуючи функції ревізійно-апеляційної інстанції, здійснила перегляд справи, яка надійшла з Городиської нижньої розправи. Предметом судового розгляду стало правопорушення, вчинене двома особами «козачого звання», які допустили втечу заарештованої особи з-під варти. Суд першої інстанції у своєму рішенні пропонував застосувати до підсудних тілесне покарання у вигляді ударів канчуками, що було типовим для тогочасної системи юридичної відповідальності. Однак ревізійна установа, виконуючи свої наглядові та корегувальні повноваження, внесла суттєві зміни до запропонованого вироку. Пом'якшувальною обставиною стало затримання втікача. З огляду на цей аспект, Київська розправа запропонувала замінити тілесні покарання на альтернативну санкцію – позбавлення волі у формі тижневого ув'язнення «на хліб і воду» з подальшим звільненням та поверненням підсудних до свого місця проживання. Відповідно до процесуального порядку, встановленого «Учреждениями» 1775 р., кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії вищою судовою установою. У цьому випадку справу належало передати на розгляд до палати кримінального суду. До винесення остаточного вердикту Київська верхня розправа визначила запобіжний захід для підсудних у вигляді перебування на поруках (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3 зв.).

11 жовтня 1787 р. Київська верхня розправа розглядала справу арештанта «козачого звання» з Остерського повіту Микити Вейнара (39 років). Провадження надійшло з нижньої розправи з обвинуваченнями у підробці документів – обвинувачений за 39 коп. та горілку підправив цифру на документах до казначейства. Козелецька нижня розправа згідно зі Статутовим правом (за фальшування – смертна кара), «Уложенням флоту» та «Військовим статутом» пропонувала замінити смертну кару на вічне заслання. А згідно з маніфестом 28 червня 1787 р.¹ замість смертної кари пропонувалося заслання у роботу. Не виконуючи вироку, з верхньої розправи матеріали відправили на ревізію до палати кримінального суду. Водночас, верхня розправа вимагала від нижньої пояснень, чому не присудили покарання канчуками та вирізання ніздрів. У розгляді провадження брали участь голова та чотири засідателі (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 1–1 зв.).

Провадження до нижньої розправи надходило з нижнього земського суду (поліцейської установи), як у випадку з матеріалами з Остерської нижньої розправи (розгляд тривав з 3 жовтня по 2 листопада 1790 р.), що згодом надійшли до Київської верхньої розправи (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 11). Традиційними були злочини проти власності. Так, 9 січня 1790 р. Київська верхня розправа розглядала справу по обвинуваченню трьох арештантів «козачого звання», яких місцевий священик звинуватив у крадіжці у нього двох кобилиць і половини телячої шкіри (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 24). А 11 січня 1790 р. слухалося провадження про жителя м. Хорола Семена Чумака, «козачого звання» (50 років), який таємно вивіз кріпаків поміщиці Пламенцової (чоловіка, дружину, сина та матір) до Катеринославської губернії за 2 руб. і 20 гусей. Оскільки обвинувачений добровільно зізнався, то Хорольська нижня розправа пропонувала тілесне покарання і апеляційна верхня розправа його затвердила та передала на ревізію до палати кримінального суду (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 5, арк. 31).

Згідно тодішньої судової традиції практикувався спільний розгляд проваджень, якщо обвинуваченими і потерпілими були представники різних станів. 6 жовтня 1792 р. у Києві на спільному засіданні кримінальних департаментів верхньої розправи, верхнього земського суду (для дворянства. – Авт.) та губерньського магістрату слухалася справа, що надійшла на ревізію після спільного засідання Київських нижньої розправи, повітового суду та магістрату про колодниць: «козачого звання» дівки Пелагеї Карасьової (18 років) за крадіжку в «іменитого громадянина» Ю. Ніткона грошей і речей; міщанки Пелагеї Стоцької (35 років) – застереженої у злочині та двох кріпачок: М. Яблукової і С. Оверчихи (46 років). Було присуджено П. Карасьовій покарання канчуками та відправити на вічне заслання, при цьому обтяжуючою обставиною була спроба втекти до Речі Посполитої, одну з кріпачок було вирішено відправити до робітничого будинку на відпрацювання (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 8, арк. 5, 7). Оскільки на сільське населення, кріпаків та міщан покладалася обов'язок конвоювання арештантів до місця слідства чи виконання покарання, значна кількість судових справ була пов'язана з випадками втеч. Зокрема, у 1794 р. Хорольська нижня розправа запропонувала покарати канчуками Миколу Краснюка (50 років) та Петра Оробця (40 років) за втечу арештанта з Катеринославського

¹ Згідно п. 7 маніфесту 28 червня 1787 р. ті, злочинці, які перебували під вартою та засуджені до смертної кари, присуджувалися до заслання в роботу, а ті, хто до тілесного покарання – відсилялися на поселення (Маніфест, 1787, с. 4).

.....
намісництва. Однак Київська верхня розправа рекомендувала пом'якшити санкцію до тижневого утримання під вартою «на хлібі та воді». Після цього матеріали справи були передані на ревізію до палати кримінального суду (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 1).

Під юрисдикцію розправ підпадали селяни казенного відомства. 16 грудня 1787 р. Київська верхня розправа слухала справу Євсея Горбача (60 років) та його сина Захара (20 років), які були обвинувачені у неодноразових крадіжках (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 2, арк. 4). 13 березня 1794 р. Козелецькою нижньою розправою слухався екстракт з матеріалів слідства арештанта, жителя с. Ядлівки Остерського повіту селянина казенного відомства Ф. Надоженка. Він отримав з повітового казначейства дозвіл і 1792 р. був на заробітках, де проголосив себе козаком Чорноморського війська та намагався втекти (ЦДІАК, ф. 1031, оп. 1, спр. 10, арк. 16).

Практика функціонування судів розправ на Волині виявила дисбаланс між імперськими адміністративними очікуваннями та реальною завантаженістю новоутворених судових інституцій. Місцеві адміністратори (генерал-губернатор Т. Туттолмін і намісницьке правління) вимагали від кримінальних департаментів не затягувати розгляд проваджень через скупчення арештантів у Житомирі (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 12, арк. 1). Більш важливим видається звернення від 18 грудня 1796 р. голови кримінального департаменту М. Абарінова з проханням видати йому паспорт (проїзні документи) для поїздки до Кам'янця-Подільського з 18 січня по 8 лютого 1797 р. На своє виправдання чиновник пояснював, що з часу відкриття установи жодних справ не надходило (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв., 5; ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 11, арк. 1). До кримінального департаменту верхньої розправи з Житомирської, Новоград-Волинської та Ковельської розправ надійшли рапорти, що протягом трьох перших місяців роботи були відсутні провадження (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 9, арк. 103, 117 зв., 119). Відповідними рапортами цивільний департамент щомісяця повідомляв Волинське намісництво про відсутність проваджень (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 77). Лише 12 січня 1797 р. з Житомирської нижньої розправи на ревізію надійшло кримінальне провадження. У Радомишльській окрузі здійснювали крадіжки Іван Мултан, Юзеф-Іван і Омелян Криворучки. З арештованих лише Юзеф-Іван був записаний за ревізією 1795 р. до казенних селян, решта – ніде не значилися. На повітовому ріні справу розглядали на спільному засіданні нижня розправа, Радомишльський магістрат і Житомирський повітовий суд. Виникла переписка між верхньою та нижньою розправами стосовно того, хто повинен судити. Для вирішення питання залучили губернського прокурора, який зобов'язав нижню розправу розглядати справу (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 13, арк. 1–2; ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 17, арк. 6–7).

Після смерті Катерини II її наступник Павло I (7 листопада 1796 – 11 березня 1801 рр.) вніс зміни практично в усі сфери внутрішньої політики держави. Для набуття судовою системою «стрункості» та підвищення ролі шляхти на правобережних територіях було повністю ліквідовано гілку станового судочинства для вільних людей у сільській місцевості. 12 грудня 1796 р. Павло I розділив Російську імперію на дві частини: до категорії «звичайних» в Україні відійшли Слобідсько-Українська, повернута до кордонів 1765 р.¹, і Новоросійська (колишні Катеринославська, Вознесенська і Таврійська) губернії. Натомість територіальні одиниці, які мали давні традиції власного адміністрування та судочинства, були віднесені до категорії «на особливих правах та привілеях». Це Малоросійська (лівобережна частина Київської, Чернігівська та Новгород-Сіверська), переформатована Київська, Подільська та Волинська губернії (ПСЗРИ, т. 24 (6 листопада 1796–1797, №17634). Згідно Штатів на 1797 р. сільські жителі перебували під юрисдикцією повітових судів (ПСЗРИ, т. 24 (6 листопада 1796–1797, №17702), де не було передбачено жодних виборних представників для захисту прав вільних людей. У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що зі скасуванням нижніх розправ ця категорія населення судилася повітовим судом (ДАХМО, ф. 722, оп. 1, спр. 5, арк. 265). Березень 1797 р. виявився останнім у роботі Волинської верхньої розправи. 7 березня надійшло розпорядження відправити канцеляристів у розпорядження губернського правління. 12 березня відбулося листування з Волинським головним судом щодо передачі справ і, нарешті, останнє засідання двох департаментів пройшло 18 березня 1797 р. (ДАЖО, ф. 325, оп. 1, спр. 4, арк. 34–34 зв., 38, 48–48 зв.).

Висновки. Таким чином, аналіз юрисдикції розправ демонструє складність та динамічність процесу формування судової системи Російської імперії наприкінці 18 ст. Ця система характеризувалася поєднанням загальноімперських принципів з урахуванням регіональних особливостей, що відображало прагнення до уніфікації судочинства при

¹Станом на 1765 р. була створена на території слобідських полків і мала п'ять провінцій, які відповідали полкам (Сумську, Охтирську, Харківську, Ізюмську та Острогозьку) з центром у Харкові. Станом на 1797 р. центром залишався Харків, а 5 грудня 1835 р. була перейменована на Харківську губернію (Маслійчук, 2012, с. 630).

збереженні певної гнучкості в його застосуванні до різних соціальних груп та територій. На правобережних територіях, інкорпорованих від Речі Посполитої, та землях колишньої Гетьманщини, де була розвинута система адміністративних та судових органів і дещо інша система станів з відмінними, від імперських, правами та обов'язками, творення установ очікувано зіштовхнулося з рядом викликів. Однак, через відсутність підготовлених кадрів та специфіку соціальної структури українських земель, функціонування розправ супроводжувалося численними труднощами. Передусім мова йшла про проблеми з інституалізацією, коли не було кадрів для забезпечення роботи і тому на Правобережжі на посади суддів призначалися колишні військові, а чиновники та канцеляристи рекрутувалися з Лівобережжя та Слобожанщини. На Лівобережжі ці посади часто обіймали представники дрібної і середньої козацької старшини або їхні нащадки. Не маючи змоги переконати верховну владу у відсутності відповідних категорій сільських жителів, а отже й у «фейковості» розправної системи, місцеві адміністратори у рамках здобуття лояльності різних категорій населення поширили юрисдикцію на селян, які перебували під владою місцевого духовенства. Прихід до влади Павла І призвів до ліквідації розправної системи через зміни політики в національних регіонах імперії.

Подяка. Автори висловлюють вдячність колективам Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву Житомирської області та Державного архіву Хмельницької області за їхню допомогу у процесі пошуку та опрацювання архівних матеріалів. Окрема подяка адресується членам редакційної колегії журналу за їхні фахові рекомендації та експертну підтримку на етапі підготовки рукопису до публікації.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Блинов, И.** (1905). *Губернаторы. Историко-юридический очерк*. СПб: типо-лит. К.Л. Пентковского. 366 с.
- Горизонтов, Л.** (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Издательство «Индрик». 272 с.
- Градовский, А.** (1871). *Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. Политика, история и администрация. Критические и политические статьи*. СПб: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с.
- Градовский, А.** (1883). *Начала русского государственного права. Том III. Органы местного управления*. СПб: типография М. Стасюлевича. 384 с.
- Григорьев, В. А.** (1910). *Реформа местного управления при Екатерине II*. СПб: Рус. скоропеч. 396 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХМО** – Державний архів Хмельницької області.
- Дегтярьов, С. І.** (2014). *Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.* Суми: Папірус. 472 с.
- Джаншиев, Г. А.** (1891). *Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды*. Москва: Тип. М. П. Щепкина. 364 с.
- Дмитриев, Ф.** (1859). *История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях*. Москва: В Унив. тип. 580 с.
- Долбилов, М.** (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение. 1000 с.
- Дубровіна, А. Б.** (1966). *Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.)*. Київ: КДУ. 111 с.
- Ерошкин, Н. П.** (1983). *История государственных учреждений дореволюционной России*. Москва: Высшая школа. 352 с.
- Ільїн, О. В.** (2016). Судова система на Українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і безпека*, № 1 (60), 24–28.
- Кавелин, К.** (1844). *Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях*. Москва: типография П. П. Рябушинского. 339 с.
- Каменский, А. Б.** (2001). *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа)*. Москва: РГГУ. 575 с.
- Каппелер, А.** (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету. 360 с.
- Лазанська, Т. І.** (2010). *Одновірці. Енциклопедія історії України: Т. 7*. Київ: Наукова думка, 553.

-
- Манифест** – О разных дарованных народу милостях Манифест Екатерины II от 28 июня 1787 г. Москва, 1787. 6 с.
- Маслійчук, В.** (2012). Слобідсько-Українська губернія. *Енциклопедія історії України*: Т. 9. Київ: Наукова думка, 630.
- Месяцеслов** – Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от рождества Христова 1788. СПб., 1788. 361 с.
- Миронов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. Т. 2. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин». 567 с.
- Омельченко, О. А.** (1993). «Законная монархия» Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России. Москва: Юрист, 1993. 428 с.
- Павлова-Сильванська, М. П.** (1964). Социальная сущность областной реформы Екатерины II. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.)*. Москва: Наука, 460–491.
- Писарькова, Л. Ф.** (1995). Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. *Человек*, № 4, 147–158.
- Писарькова, Л. Ф.** (2007). *Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы*. Москва: РОССПЭН. 743 с.
- Плате, А.** (2018). Екатеринбургская верхняя расправа: формирование и деятельность (1781–1790-е гг.). *Вестник Пермского университета. Серия: История*, 1 (40), 121–128.
- Посунько, О.** (2022). Верхня і нижні розправи Катеринославського намісництва: особливості функціонування. *Universe of History&Archeology*, 5, 25–34.
- Прохоров, Д. А.** (1998). Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века. *Культура народов Причерноморья*, 4, 123–138.
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи.
- Саражина, Р. Г.** (2016). Судебная система в Западной Сибири в имперской политике в последней четверти XVIII века. *Азиатская Россия: люди и структуры империи*, 65–68.
- Самоковасов, Д. Я.** (1906). *История русского права*. Москва. 595 с.
- Склокін, В.** (2019). *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Видавництво УКУ. 268 с.
- Хутько, Т. В.** (2012). Створення судових органів у Таврійській області у 80-ті – 90-ті роки XVIII століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Юридичні науки*, 25 (64), № 2, 357–366.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шандра, В. С.** (2007). Формування бюрократії в Правобережній Україні. *Український історичний журнал*, № 2, 143–158.
- Шевчук, А. В.** (2021). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*, 4, 47–61. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>
- Шевчук, А. В.** (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Євенок О. О. 580 с.
- Щербина, П. Ф.** (1974). Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.
- Degtyarev, S. I.** (2015). Public and State Significance The Ranks of the Table of Ranks in the Russian Empire at the End of XVIII – the First Half of the XIX Centuries. *Bylye Gody*, 38(4), 865–875.
- Degtyarev, S. I., Polyakova, L. G., Balanyuk, L. L., Gut, J.** (2019). Justice System of Northeastern Ukraine and the Influence of Russian Judicial Practice (middle XVII – XVIII centuries). *Bylye Gody*, 52(2), 491–501. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2019.2.491>
- Degtyarev, S. I., Nazarov, M. S., Polyakova, L. G., Gut, J.** (2020). The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII century. *Bylye Gody*, 55(1), 49–56. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2020.1.49>
- Lebid, A., Shevchuk, A.** (2023). District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>
- Shevchuk, A.** (2020). Officials of the chief courts of Right-Bank Ukraine: between the imperial practices and the Polish-Lithuanian judicial tradition (1797 – 1831). *East European Historical Bulletin*, 17, 15–29. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.218206>
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2022). Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860S). *Eminak*, 3, 9–25. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588)
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2025). The Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (On the Example of the Volyn Province at

the End of the 18th-The First Half of the 19th Century). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38. DOI: <http://dx.doi.org/10.55221/2693-2229.2596>

References:

- Blinov, I.** (1905). *Gubernatory. Istoriko-yuridicheskiy ocherk* [Governors. Historical and legal essay]. SPb: tipo-lit. K. L. Pentkovskogo. 366 s. [in Russian].
- DAKhMO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- Degtyarev, S. I.** (2015). *Obshchestvennoe i gosudarstvennoe znachenie chynov po Tabeli o rangakh v Rossiiskoi imperii v kontse XVIII – pervoi poloviny XIX vv.* [Public and State Significance The Ranks of the Table of Ranks in the Russian Empire at the End of XVIII – the First Half of the XIX Centuries]. *Bylye Gody*, 38(4), 865–875 [in Russian].
- Degtyarev, S. I.** (2014). *Tsyvil'ne chynovnytstvo Ukrayiny u kintsy XVIII – pershyi polovyny XIX st.* [Civil officialdom of Ukraine in the late XVIII - first half of the XIX century]. Sumy: Papirus. 472 s. [in Ukrainian].
- Degtyarev, S. I., Nazarov, M. S., Polyakova, L. G., Gut, J.** (2020). *Mestnaia titulatura v sisteme grazhdanskogo chinoproizvodstva Rossiiskoi imperii na ukrainskikh zemliakh v poslednei chetverti XVIII v.* [The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII century]. *Bylye Gody*, 55(1), 49–56 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2020.1.49>
- Degtyarev, S. I., Polyakova, L. G., Balanyuk, L. L., Gut, J.** (2019). *Sistema sudoproizvodstva Severo-Vostochnoi Ukrainy v seredine XVII – XVIII vv. i vlianie na nee rossiiskikh sudebnykh praktik.* [Justice System of Northeastern Ukraine and the Influence of Russian Judicial Practice (middle XVII – XVIII centuries)]. *Bylye Gody*, 52(2), 491–501 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2019.2.491>
- Dmitriev, F.** (1859). *Istoriya sudebnykh instantsiy i grazhdanskogo apellyatsionnogo sudoproizvodstva ot Sudebnika do Uchrezhdeniya o guberniyakh* [History of judicial instances and civil appellate proceedings from the Code of Law to the Institution on Provinces]. Moskva: V Univ. tip. 580 s. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessional'naya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian Territory, Foreign Faith: Ethno-Confessional Policy of the Empire in Lithuania and Belarus under Alexander II]. Moskva: Novoe literaturnoe obozreniye. 1000 s. [in Russian].
- Dubrovina, A. B.** (1966). *Suspil'nyi lad, mekhanizm upravlinnia ta pravo Ukrayiny v period rozkladu feodal'no-kriposnyts'koi systemy i zrostantia kapitalistichnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.)* [Social system, management mechanism and law of Ukraine in the period of decomposition of the feudal-serfdom system and growth of capitalist relations (first half of the 19th century)]. Kyiv: KDU. 111 s. [in Ukrainian].
- Dzhanshiyev, G. A.** (1891). *Osnovy sudebnoy reformy (K 25-ti letiyu novogo suda). Istoriko-yuridicheskiye etyudy* [Fundamentals of judicial reform (To the 25th anniversary of the new court). Historical and legal studies]. Moskva: Tip. M. P. Shchepkina. 364 s. [in Russian].
- Eroshkin, N. P.** (1983). *Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevolutsionnoy Rossii* [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. Moskva: Vysshaya shkola. 352 s. [in Russian].
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoksy imperskoy politiki: Polyaki v Rossii i ruskiye v Pol'she (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (19th – early 20th centuries)]. Moskva: Izdatel'stvo «Indrik». 272 s. [in Russian].
- Gradovskiy, A.** (1871). *Istoricheskiy ocherk uchrezhdeniya general-gubernatorstv v Rossii. Politika, istoriya i administratsiya. Kriticheskiye i politicheskiye stat'i* [Historical sketch of the establishment of governor-generalships in Russia. Politics, history and administration. Critical and political articles]. SPb: izdaniye knigoprodavtsa-tipografa M. O. Vol'fa, 515 s. [in Russian].
- Gradovskiy, A.** (1883). *Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. Tom III. Organy mestnogo upravleniya* [Principles of Russian state law. Volume III. Local government bodies]. SPb: tipografiya M. Stasyulevicha. 384 s. [in Russian].
- Grigor'ev, V. A.** (1910). *Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II* [Local government reform under Catherine II]. SPb: Rus. skoropech. 396 s. [in Russian].
- Il'yin, O. V.** (2016). *Sudova systema na Ukrayins'kykh zemlyakh u skladi Rosiys'koyi imperiyi v 1781–1796 rr.* [The judicial system in the Ukrainian lands within the Russian Empire in 1781-1796]. *Pravo i bezpeka – Law and security*, 1(60), 24–28 [in Ukrainian].
- Kamenskiy, A. B.** (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt tselostnogo analiza)* [From Peter I to Paul I: reforms in Russia of the 18th century (experience of holistic analysis)]. Moskva: RGGU. 575 s. [in Russian].

- Kappeler, A. (2005). *Rosiya yak polietnichna imperiya: viniknennya, istoriya, rozpad* [Russia as a multiethnic empire: emergence, history, collapse]. L'viv: Vid-vo Katolits'kogo Ukraïns'kogo universitetu. 360 s. [in Ukrainian].
- Kavelin, K. (1844). *Osnovnyye nachala russkogo sudoustroystva i grazhdanskogo sudoproizvodstva v period vremeni ot Ulozheniya do Uchrezhdeniya o guberniyakh* [The basic principles of the Russian judicial system and civil proceedings in the period from the Code to the Institution on Provinces]. Moskva: tipografiya P. P. Ryabushinskogo. 339 s. [in Russian].
- Khut'ko, T. V. (2012). Stvorenniya sudovykh organiv u Tavriys'kiy oblasti u 80-ti – 90-ti roky XVIII stolittya [Creation of judicial bodies in the Tauride region in the 80s - 90s of the XVIII century]. *Vcheni zapiski Tavriys'kogo natsional'nogo universitetu imeni V. Vernads'kogo. Seriya: Yuridichni nauki - Scientific notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. Series: Juridical Sciences*, 25(64), № 2, 357–366 [in Ukrainian].
- Lazans'ka, T. I. (2010). Odnodvirts [Odnodvortsy]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7* [Encyclopedia of the History of Ukraine: T. 7]. Kyiv: Naukova dumka, 553 [in Ukrainian].
- Lebid, A., Shevchuk, A. (2023). *Povetovoye marshaly Volynskoi gubernii (1797–1831): organizatsiia, kadrovyi sostav, deiatel'nost'*. [District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities]. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114 [in Russian]. <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>
- Manifest – O raznykh darovannykh narodu milostyakh Manifest Ekateriny II ot 28 iyunya 1787 g. [Manifesto – On various mercies granted to the people Manifesto of Catherine II of June 28, 1787]. Moskva, 1787. 6 s. [in Russian].
- Masliychuk, V. (2012). Slobids'ko-Ukraïns'ka guberniya [Sloboda Ukraine Governorate]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 9* [Encyclopedia of the History of Ukraine: T. 9]. Kyiv: Naukova dumka, 630 [in Ukrainian].
- Mesyatseslov – Mesyatseslov s rospis'yu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot rozhdestva Khristova 1788 [Calendar – Calendar with a list of dignitaries in the state, for the summer from the birth of Christ 1788]. SPb., 1788. 361 s. [in Russian].
- Mironov, B. N. (2000). *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.)*. *Genezis lichnosti, demokraticeskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. T. 2* [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII - early XX centuries). Genesis of personality, democratic family, civil society and the rule of law. T. 2]. SPb.: Ivd-vo «Dmitriy Bulanin». 567 s. [in Russian].
- Omel'chenko, O. A. (1993). «Zakonnaya monarkhiya» Ekateriny Vtoroy: Prosveshchennyi absolutizm v Rossii ["Legal Monarchy" of Catherine II: Enlightened Absolutism in Russia]. Moskva: Yurist, 1993. 428 s. [in Russian].
- Pavlova-Sil'vanskaya, M. P. (1964). Sotsial'naya sushchnost' oblastnoy reformy Ekateriny II [The social essence of the regional reform of Catherine II] (in Russian). *Absolyutizm v Rossii (XVII–XVIII vv.)*. Moskva: Nauka, 460–491 [in Russian].
- Pisar'kova, L. F. (1995). Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka [Russian official in the service at the end of the XVIII - first half of the XIX century]. *Chelovek*, 4, 147–158 [in Russian].
- Pisar'kova, L. F. (2007). *Gosudarstvennoye upravleniye v Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy* [State administration in Russia from the end of the 17th to the end of the 18th century: Evolution of the bureaucratic system] (in Russian). Moskva: ROSSPEN. 743 s. [in Russian].
- Plate, A. (2018). Ekaterinburgskaya verkhnyaya rasprava: formirovaniye i deyatel'nost' (1781-1790-eg.) [Ekaterinburg Upper Rasprava: Formation and Activities (1781-1790s)]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Istoriya - Perm University Herald. History*, 1(40), 121–128 [in Russian].
- Posun'ko, O. (2022). Verkhnya i nyzhni rozpravy Katerynoslavs'koho namisnyts'va: osoblyvosti funktsionuvannya [Upper and lower rozpravy of the Yekaterinoslav governorship: features of functioning]. *Universe of History&Archeology*, 5, 25–34 [in Ukrainian].
- Prokhorov, D. A. (1998). Gosudarstvennyye uchrezhdeniya Tavricheskoy oblasti v kontse XVIII veka [State institutions of the Tauride region at the end of the 18th century]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya - Culture of the Peoples of the Black Sea Region*, 4, 123–138 [in Russian].
- PSZRI – Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] [in Russian].
- Sarazhina, R. G. (2016). Sudebnaya sistema v Zapadnoy Sibiri v imperskoy politike v posledney chetverti XVIII veka [The judicial system in Western Siberia in imperial politics in the last quarter of the 18th century]. *Aziatskaya Rossiya: lyudi i struktury imperii - Asiatic Russia: People and Structures of Empire*, 65–68 [in Russian].

- Samokvasov, D. Ya.** (1906). *Istoriya russkogo prava* [History of Russian law]. Moskva. 595 s. [in Russian].
- Shandra, V. S.** (2007). Formuvannya byurokratii v Pravoberezhnyi Ukraïni [Formation of bureaucracy in Right-Bank Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 2, 143–158 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2020). Officials of the chief courts of Right-Bank Ukraine: between the imperial practices and the Polish-Lithuanian judicial tradition (1797 – 1831). *East European Historical Bulletin*, 17, 15–29 [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.218206>
- Shevchuk, A. V.** (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoyi Ukraïni (1797–1831 rr.): ulashtuvannya, kadrovyi sklad, diyal'nist' [County and chief courts of Right-Bank Ukraine (1797–1831): arrangement, staffing, activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 4, 47–61 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>
- Shevchuk, A. V.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspil'stva Pravoberezhnoyi Ukraïni (kinets' XVIII – persha tretyna XIX st.)* [Judicial power in the life of society of Right-Bank Ukraine (end of the 18th - first third of the 19th century)]. Zhytomyr: Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2022). *Spravnyk u systemi upravlinnia Volynskoi hubernii (kinets' XVIII – 1860-ti rr.)*. [Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860s)]. *Eminak*, 3, 9–25 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588)
- Shevchuk, A., Markevych, O.** (2025). The Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (On the Example of the Volyn Province at the End of the 18th-The First Half of the 19th Century). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38 [in English]. <http://dx.doi.org/10.55221/2693-2229.2596>
- Shcherbina, P. F.** (1974). *Sudebnaya reforma 1864 goda na Pravoberezhnoy Ukraïne* [Judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]. L'vov: Vishcha shkola, 1974. 190 s. [in Russian].
- Sklokin, V.** (2019). *Rosiys'ka imperiya i Slobids'ka Ukraïna u drugiy polovini XVIII st.: prosvicheniy absolyutizm, impers'ka integratsiya, lokal'ne suspil'stvo* [The Russian Empire and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century: enlightened absolutism, imperial integration, local society]. L'viv: Vidavnytstvo UKU. 268 s. [in Ukrainian].
- TsDIAK** – Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].

Надійшла до редакції / Received: 01.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 10.05.2025

Educational and everyday life of high school students in Ukraine in the 19th and early 20th centuries (on the example of the First Men's Gymnasium in Zhytomyr)

Nelia Y. Romaniuk

Polissia National University
Dr (History), Professor (Ukraine)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Gennadii L. Makhorin

Polissia National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Svitlana D. Marchenko

Polissia National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: ssaanny75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze the living and learning conditions of students of gymnasiums in Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries, which were formed under the influence of the educational policy of the then tsarist government. **The research methodology** involves a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization), special historical methods with scientific principles of objectivity, systematicness, historicism. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that for the first time the problem of gymnasium education in Ukraine of the nineteenth and early twentieth centuries is analyzed. in the context of the history of one of the oldest educational institutions. A significant number of archival sources have been worked out, some of which have been introduced into scientific circulation for the first time, forms of financial assistance to students of gymnasiums have been highlighted, and attention has been focused on the possible use of historical experience in modern conditions.

Conclusions. In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in Russian-controlled Ukraine, a certain system of care, control and support for gymnasium students was formed. The management of educational institutions provided supervision over the living and learning conditions of high school students, encouraging the parents of students or the owners of the apartments in which they lived to create favorable conditions for the preparation of classes, to control their implementation, to be the most good example for students. Therefore, the issue of choosing an apartment, a house where a high school student should live, was approached very responsibly, giving permission to owners with an impeccable reputation in society. Taking into account that some of the students of the gymnasiums studied at their own expense, were from poor families, a system of material support was created through the provision of scholarships, reduction of tuition costs or even exemption from payment for the children of teachers who worked for at least 10 years in lower and secondary educational institutions of the Ministry of Public Education. Of course, one should not overestimate the effectiveness of the then system of gymnasium education. There were cases of expulsion of students from an educational institution due to failure or non-payment of tuition fees, examples of antisocial behavior of individual high school students were recorded. All this indicates that it was not always possible to cover all students of gymnasium institutions with attention, control and support, but certain elements of the former system can be used at present. In particular, this concerns closer ties with parents or guardians of children, expanding the practice of awarding incentive scholarships both from the state and from individuals.

Keywords: gymnasium students, living conditions, education system, sub-Russian Ukraine, the First Men's Gymnasium in Zhytomyr, a set of measures to encourage and punish gymnasium students.

Навчальне і побутове життя гімназистів в Україні XIX – початку XX ст. (на прикладі Першої чоловічої гімназії у Житомирі)

Неля Романюк

Поліський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Геннадій Махорін

Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Світлана Марченко

Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: ssaannyu75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Анотація.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу умов життя і навчання учнів гімназій в Україні XIX – початку XX ст., які формувалися під впливом освітньої політики тодішньої царської влади. **Методологія дослідження** передбачає поєднання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація), спеціально-історичних методів із науковими принципами об'єктивності, системності, історизму. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше проаналізовано проблему гімназійної освіти України XIX – початку XX ст. у контексті історії одного з найдавніших навчальних закладів. Опрацьовано значну кількість архівних джерел, частину з яких вперше введено у науковий обіг, виділено форми матеріальної допомоги учням гімназій, акцентовано увагу на можливому використанні історичного досвіду в сучасних умовах. **Висновки.** У другій половині XIX – на початку XX ст. у підросійській Україні сформувалася певна система турботи, контролю і підтримки учнів гімназій. Керівництво навчальних закладів забезпечувало нагляд над умовами життя і навчання гімназистів, спонукаючи батьків учнів або господарів квартир, у яких вони мешкали, створювати сприятливі умови для підготовки занять, контролювати їхнє виконання, бути самим гарним прикладом для учнів. Тому до питання вибору квартири, будинку, де має мешкати гімназист, підходили дуже відповідально, надаючи дозвіл господарям з бездоганною репутацією у суспільстві. Враховуючи, що частина учнів гімназій навчалися за власний кошт, була з незаможних родин, створювалася система матеріальної підтримки через надання стипендій, зменшення вартості навчання або взагалі звільнення від оплати для дітей учителів, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Звичайно, не варто переоцінювати ефективність тодішньої системи гімназійного навчання. Були випадки виключення учнів з навчального закладу через неуспішність або несплату коштів за навчання, зафіксовані приклади асоціальної поведінки окремих гімназистів. Все це свідчить про те, що не завжди вдавалося охопити увагою, контролем і підтримкою усіх учнів гімназійних закладів, але певні елементи колишньої системи можуть бути використані у даний час. Зокрема, це стосується тіснішого зв'язку з батьками чи опікунами дітей, розширення практики присудження заохочувальних стипендій як від держави, так і від приватних осіб.

Ключові слова: гімназисти, умови життя, система навчання, підросійська Україна, Перша чоловіча гімназія у Житомирі, комплекс заходів заохочення і покарання гімназистів.

Постановка проблеми. Історія Першої чоловічої гімназії у Житомирі є цінною для розуміння епохи XIX – початку XX століття, пізнання особливостей культурно-освітнього процесу. Тим більше, що цей навчальний заклад став основою для учительського інституту, згодом – інституту народної освіти, педагогічного інституту, а нині – Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія заснування і розвитку гімназійної освіти в Україні XIX – початку XX ст. знайшла своє відображення у багатьох публікаціях сучасних науковців. Зокрема, О. І. Бабіна є авторкою низки досліджень з даної проблематики, серед яких дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему «Становлення

.....
та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття)» (Бабіна, 2000). Гімназійну освіту цього періоду досліджували В. В. Милько (Милько, 2017; Милько, 2021) та Т. В. Лутаєва (Лутаєва, 1998). Становлення і розвиток жіночої гімназійної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століття знайшло своє висвітлення у праці С. Фатальчука (Фатальчук, 2022, с. 71–84). Хоча у статті дослідник аналізує освітні процеси південної частини України, але вони мали загальний характер, тому що проходили у одному законодавчому полі і підпорядковувалися загальним тенденціям. Повсякденні практики харчування студентства вивчала М. Кругляк (Кругляк, 2023, с. 39–52).

Історію Житомирської Першої чоловічої гімназії досліджував Г. Махорін в колективній монографії «Нариси з історії освіти на Житомирщині», де в окремому розділі «Перша чоловіча гімназія як перший етап історії ЖДУ ім. Івана Франка» (Махорін, 2014, с. 105–117) висвітлив діяльність гімназії від її заснування і до перетворення у вчительський інститут. Знайшла своє висвітлення Перша чоловіча гімназія у публікаціях В. Пивоварова «Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти у Житомирі в XIX ст. (Пивоваров, 2010, с. 236–245); Н. Романюк, Г. Махоріна, С. Марченко «Заснування Першої чоловічої гімназії у Житомирі та формування її педагогічного колективу» (Романюк, Махорін, Марченко, 2024, с. 27–36).

Для об'єктивного висвітлення досліджуваної проблеми опрацьовано масив документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО): Ф. 70 «Канцелярія Волинського губернатора», Ф. 71, Ф. 72 «Житомирська 1-ша чоловіча гімназія». Також були використані щорічні звіти про діяльність Житомирської Першої чоловічої гімназії, у яких найбільшою мірою висвітлюється аспект досліджуваної нами проблеми; досліджено «Пам'ятні книги Волинської губернії» за 1886–1914 рр., у яких наведена інформація про Першу чоловічу гімназію. Опрацьовано періодичні видання, у яких згадувалася Житомирська чоловіча гімназія (газети «Волинские губернские ведомости», «Волинь», «Киевлянин»).

Незважаючи на значну кількість публікацій з історії гімназійної освіти в Україні XIX – початку XX ст., аспект формування умов життя і навчання учнів гімназій вказаного періоду потребує подальшого дослідження.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати колишню систему забезпечення умов життя і навчання гімназистів, дослідити комплекс існуючих заходів заохочення і покарання учнів гімназій, з'ясувати, наскільки вони були дієвими і ефективними.

Виклад основного матеріалу. Для успішного навчання необхідне створення сприятливих умов побутового життя, самого процесу навчання і системи заохочення та підтримки. Для удосконалення сучасної освітньої системи цінним є вивчення історичного досвіду і запозичення з нього корисних для впровадження елементів у цей час. Так, для сучасної школи корисним може бути досвід діяльності гімназій у XIX – на початку XX століття. Зокрема, стосовно організації контролю умов проживання і підготовки вдома учнів гімназій, заснування іменних стипендій для здібних учнів, запровадження пільгової оплати за навчання для дітей з учительських родин і т. д.

Місцеві учні мешкали або у будинках батьків чи опікунів, а гімназисти з інших місцевостей – на квартирах. Керівництво гімназії і педагогічна рада навчального закладу для кращого контролю за учнями відігравали головну роль у виборі квартир для них. По-перше, враховувалася територіальна близькість квартири до гімназії, по-друге, моральне обличчя власника квартири – це повинна була бути людина з бездоганною репутацією. Найкращим варіантом, звичайно, було проживання у квартирі вчителя під постійним наглядом. Батьки дітей також у цьому були зацікавлені. Як свідчив раніше наведений документ, переважна більшість квартир для учнів у перші роки діяльності гімназії була зосереджена на вулиці Малій Бердичівській.

Гімназисти з інших місцевостей мешкали на приватних квартирах, як правило, чиновників гімназії. Дозвіл на проживання у них надавав попечитель навчального округу. Учні привозили одяг, взуття, постіль, ложку, виделку, книги та інші навчальні посібники. Нагляд за учнівськими квартирами здійснював інспектор гімназії. Але так як щодня він це не міг робити, тому постійний нагляд покладался на власників квартир, а також репетиторів, яких призначали з числа кращих учнів старших класів. Для репетиторів були розроблені особливі правила, а саме:

1. Репетитор повинен наглядати, щоб учні його квартири прокидалися о 5 ранку і після молитви займалися повторенням уроків до першого дзвінка в гімназії. Потім репетитор оглядав своїх учнів, чи мають вони усе необхідне для уроків: книги, зошити, чи одягнений у форму, шиковав їх по двом і супроводжував у двір гімназії. Після закінчення занять в гімназії репетитор відводив учнів назад у квартиру.

2. Репетитори допомагали учням готуватися до уроків, виконувати домашнє завдання, відповідали за їхню успішність (неуспішність).

3. Репетитор, узявши під свою опіку учня (учнів) повинен був мати у себе опис всього його майна і ніс відповідальність за його збереження.

4. Репетитор сам укладав угоду з господарем квартири, у якій повинні були мешкати учні, але з такими обмеженнями: учнів під його опікою дозволялося призначати до 6 осіб, а якщо їх виявлялося більше, та ще й з різних класів, то Статут 1828 року передбачав надання репетитору в допомогу помічника або коррепетитора.

5. Репетитор з числа старших учнів за виконання своїх обов'язків, окрім мешкання на квартирі, забезпечувався харчуванням, пранням одягу і оплатою до двох рублів сріблом. Помічник репетитора теж міг отримувати грошову винагороду у випадку опіки над кількома учнями.

Але варто зауважити, що переважна більшість гімназистів були місцеві і мешкали вдома з батьками.

З 1838 року при гімназії було відкрито чоловічий шляхетний пансіон (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 355. арк. 3–4). 1839 року облаштовано ботанічний сад. (Ф. 71. оп. 2. спр. 477. арк. 16). А з 1840 року почала діяти учнівська лікарня (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 446. арк. 8).

Із затвердженням 1871 року Статуту гімназій і прогімназій, згідно з яким запроваджувалася посада класного наставника, тепер на нього покладался обов'язок контролю над умовами проживання учнів його класу.

У 1875/1876 навчальному році 99 учнів жили на приватних квартирах. З них – 28 на квартирах учителів гімназії і 2 – на квартирі помічника класного наставника, а решта 69 – на квартирах приватних осіб. 300 місцевих гімназистів мешкали у батьків, опікунів чи родичів. На педагогічних радах приділяли увагу постійному контролю за умовами, у яких мешкає гімназист, наскільки ці умови сприяють його підготовці до занять. Зокрема, на одній із педагогічних рад оголошено розпорядження міністра народної освіти, у якому «гімназійному начальству надається право забрати учня від батьків і помістити його в іншу квартиру, якщо буде помічено, що родинна обстановка (атмосфера) заважає йому старанно виконувати вимоги школи» (ДАЖО. Інв. № 1067, с. 5).

На початку 1892/1893 навчального року помічник класних наставників Є. К. Жолтовський відкрив зразкову учнівську квартиру, на покращення умов якої гімназія виділила 200 руб. (ДАЖО. Інв. № 1080, с. 15). Отже, можемо зробити висновок, що педагогічна рада гімназії, попечитель навчального закладу прагнули забезпечити сприятливі умови учням для побуту і навчання.

Пережитком старих часів залишалися суворі покарання учнів, згідно статуту 1828 року до учнів гімназії могли застосовувати такі покарання: догана, перебування у карцері, виключення з навчального закладу. Окрім того, за вчинки, які заслуговували осуду, за рішенням педагогічної ради для учнів нижчих класів допускалися тілесні покарання (різками). У подальшому покарання диференціювалися залежно від важкості сподіяного: залишалося покарання різками, практикувалися занесення на чорну дошку, догана від інспектора гімназії, арешт, арешт із повідомленням батьків, догана від педагогічної ради гімназії, догана від педагогічної ради з погрозою виключення з гімназії і найвище покарання – виключення з гімназії. Воно застосовувалося до тих гімназистів, хто не відвідував навчальний заклад понад два місяці.

Ті, хто все-таки довчився у гімназії, але мав незадовільні оцінки, не виявляв старанності і ввічливості, отримували свідоцтво, у якому було записано, що такий-то учень не бажає продовжувати навчання (у вищому навчальному закладі). Таке свідоцтво за рішенням педагогічної ради Волинської губернської гімназії у 1858 році вручили Костянтину Башуцькому, Якову Багачевичу, Івану Білок онову, Івану Жизновському, Юліану Кириченку, Леонтію Масловському, Адаму Радулинському, Прокопу Стомпелєву, Цезарію Селецькому, Владиславу Трущинському, Каєтану Тузинькевичу, Берку Фідлеру, Осипу Шаркову, Тимофію Яковичу і Валеріану Яновському.

На засіданні педагогічної ради Волинської губернської гімназії 20 січня 1859 року приділили окрему увагу поведінці учнів і необхідності покращення їхнього морального виховання, тому вирішили проводити збори педагогічної ради щосуботи для обговорення покарань для учнів, які не виправляються. Також на цьому засіданні обговорили проступки, які зробили гімназисти протягом останнього тижня і визначили стягнення за них, а саме: «Учень 6 класу Меленевський Вацлав за насмішку над розпорядженням учителя Білоконова покарати карцером від 3 до 7 години вечора. Учень 3 класу Генріх Чаплицький, будучи старшим по класу, не тільки не припинив поміченої ним у класі гри деяких учнів у гудзики, але й сам узяв у ній участь, а окрім того, під час гри вдарив в обличчя учня Гржигоржевського до крові. За що вирішено позбавити учня Чаплицького звання старшого, а також першого місця у класі, про що повідомити йому це через інспектора у присутності всього класу. Учень 7 класу Іван Ромашевський, який невічливо обійшовся з наглядцем у квартирі, був викликаний на педраду і після його щирого визнання і розкаяння педрада обмежилася винесенням йому догани. Розглянули щоденні оцінки учнів у журналах за останній тиждень і вирішили покарати за ледарство нехлюйство: різками від 3 до 5 – 10 учнів 1-го класу, 11 – 2-го класу, 4 – 3-го класу;

.....
карцером від 2 до 5 годин – 1 учня 1-го класу, 2 – 4-го класу; карцером від 2,5 до 6 годин – 1 учня 4-го класу, 3 – 5-го класу. Одного учня 3-го класу залишили у приватній квартирі без обіду і надіслали штрафні білети родичам, у яких живуть учні – 13 з 1-го класу, 12 – з 2-го класу, 13 – з 3-го класу, 15 – з 4-го класу (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 540. арк. 33).

1864 року нарешті скасували застосування тілесних покарань у гімназіях і прогімназіях.

У 1875/1876 навчальному році зафіксовано такі проступки учнів гімназії як: списування і взагалі обман при виконанні письмових робіт (31), ухилення від арешту (10), грубість і зухвалість (18), неслухняність (12), непристойність (5). Найвищою мірою стягнення у згаданому вище навчальному році було 3-годинне перебування у карцері – таких випадків в означений вище навчальний рік зафіксовано 11. Також застосовувалося 2 і 1-годинне перебування у карцері за запізнення, ослуш, непристойність, зухвалість, несправедливі претензії до вчителя, куріння на вулиці (ДАЖО. Інв. № 1067, с. 32).

У звіті за 1887/1888 навчальний рік було виокремлено тільки два випадки покарання: до одного учня 5 класу застосована найвища міра морального осуду: за неодноразові проступки йому висловили догану від імені педагогічної ради перед усією гімназією. У другому випадку учня 5 класу за крадіжки вирішили звільнити з гімназії, повідомивши усіх освітніх керівників, що цей учень позбавлений права вступати до будь-якого навчального закладу (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 6).

Поряд з покараннями існували різні форми відзначення і заохочення за успіхи, старанність і гарну поведінку. Кращих учнів у навчанні і поведінці відзначали похвальним листом і книгою (нагорода I розряду) або одним похвальним листом (нагорода II розряду), а найкращого з випускників нагороджували чином XIV класу. Так, 1858 року таку особливу відзнаку заслужив Дмитро Слodgeвич. Він, звичайно, був серед тих, хто отримав похвальну грамоту і атестат з перевагами, викладеними у параграфі 234 Статуту навчальних закладів: Адольф Буткевич, Вацлав Доморадський, Олександр Зінькевич, Іван Крашевський, Микола Криловський, Володимир Лобачевський, Матвій Милошинський, Болеслав Нітовський, Данило Ободзінський, Владислав Рагуцький, Едуард Сендзимир, Дмитро Сладкевич, Фердинанд Ейсмонт.

У 1887/1888 навчальному році отримали такі нагороди першого і другого розряду: при переведенні з підготовчого до першого класу – Євген Білогруд, Зенон Козакевич; з 1 класу до другого – Казимир Чарномський, Григорій Гершберг, Роман Ощакевич, Антон Тітов, Микола Яковлев; з другого класу до третього – Сергій Дехтяров, Григорій Александровський, Густав Клодницький, Людвіг Луковський, Володимир Філіпов, Станіслав Якубовський, Генріх Ільїнський; з третього класу до четвертого – Микола Астахов, Генріх Ощакевич, Віталій Яневич, Ілля Вайнштейн, Владислав Войтович, Феофіл Зіфферман; з четвертого до п'ятого класу – Владислав Карпович, Сергій Синегуб, Густав Ходаковський, Гнат Кліос; з п'ятого до шостого класу – Гнат Собещанський, Нейсах Вакс; з шостого до сьомого класу – Всеволод Роше; з сьомого до восьмого класу – Абрам Цуккерман, Вітольд Веселовський, Брунон Кнотте, Абрам Шефтель (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 12–13).

З 32 учнів, які закінчували 8 клас гімназії у 1887/1888 навчальному році, отримали атестат 29. Найкращі знання виявили (у порядку успішності складених річних і випускних іспитів): Ергард Земан (син австрійського підданого), Аркадій Лященко (син майора), Костянтин Огуревич (син священника), Костянтин Шмідт (син селянина), Вікентій Краєвський (син дворянина), Петро Волошинов (син чиновника), Володимир Боцяновський.

Кожен з випускників вказував, куди він має вступати. Так, 13 з вище названих виявили бажання вступати на юридичний факультет Київського університету Св.Володимира, 5 – на медичний факультет цього ж університету, 4 – у Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут, 1 – у Харківський технологічний інститут, 2 – на фізико-математичний факультет Московського університету, 1 – у Санкт-Петербурзьке Миколаївське училище, 1 – у Санкт-Петербурзьке технічне училище поштово-телеграфного відомства і тільки один вирішив йти одразу на службу у цивільне відомство в Житомирі (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 14–15).

Відомо, що плату за навчання у гімназіях запровадили з 1834 року, але так як вона мала незначний розмір, то для переважної більшості учнів із дворянських родин, які становили основну масу гімназистів, це не було фінансово обтяжливим. Проте частина гімназистів потребувала матеріальної підтримки.

Прикладом гуманного і турботливого ставлення була діяльність попечителя Житомирської гімназії Юзефа Ігнаці Крашевського. Особливо піклувався попечитель про дітей з бідних сімей, влаштував для них спеціальний інтернат, який у місті називали «учнівською квартирою Крашевського», робив пожертвування на харчування учнів. Ю. Крашевський постійно дбав про поповнення гімназійної бібліотеки. У Державному архіві Житомирської області збереглися документи, які свідчать, що попечитель неодноразово виділяв значні кошти для закупівлі підручників, а також на навчальне приладдя і господарські потреби гімназії. Сам Ю. Крашевський мешкав поруч, у садибі на сусідній Любарській вулиці.

Плата за навчання була ще досить помірною. Навіть у 1874/1875 навчальному році навчання коштувало 26 руб, а в прогімназії – 16 руб за рік. Після скасування кріпацтва дещо розширилися можливості здобуття гімназійної освіти вихідцями з незаможних верств. З іншого боку, через не дуже ґрунтовну початкову освіту, вони могли претендувати здебільшого на навчання не за казенні, а за власні кошти. Для підтримки тих, хто хотів навчатися, але не мав достатніх коштів для його оплати а також найуспішніших учнів, існували різні форми заохочення і доброчинності та пільг. Так, згідно зі Статутом гімназій, звільнювалися від оплати за навчання діти осіб, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Вони не входили у число 10 % учнів гімназії, яких рішенням педагогічної ради начального закладу звільняли від плати за навчання. Також існувала практика надання різних іменних стипендій. Так, у звіті Житомирської гімназії за 1871 рік наведено список гімназистів, які їх отримали: Новіков Сергій, учень-пансіонер 7 класу, який отримував з 1869 року імператорську річну стипендію розміром 230 руб; Дацюк Леонтій, учень 3 класу, отримував з 1 жовтня 1870 року стипендію в пам'ять події 4 квітня 1866 року розміром у 98 руб щороку.

Стипендіати з колишніх державних селян, які отримували з державного казначейства по 100 руб щороку кожен: Малімон Іван, учень 5 класу; Троцький Микола, учень 4 класу; Молчановський Осип, учень 3 класу; Погорілецький Євген, учень 2 класу.

Стипендіати, які одержували стипендії з фондуша Сесилії Радзивіл по 116 руб 66 коп щороку кожен: Доброчинський Микола, учень 4 класу; Рудницький Антон, учень 3 класу; Маршевський Іван, учень 5 класу; Бернацький Йосип, учень 3 класу; Барановський Флоріан, учень 3 класу; Горський Ієронім, учень 5 класу.

Стипендіати з євреїв, які отримували стипендії зі свічкового збору від 30 до 60 руб щороку: Шпормінг Озіас, учень 7 класу; Цацкин Соломон, учень 7 класу; Вайц(д)вайс Овсія, учень 7 класу; Ранц Шоель, учень 7 класу; Райзман Лейба, учень 2 класу; Ранц Хаїм, учень 5 класу; Фонберг Михайло, учень 5 класу; Авербух Зелік, учень 5 класу; Абрамович Меєр, учень 4 класу; Зак Авраам, учень 7 класу; Глузман Йосип, учень 4 класу; Вайнштейн Осип, учень 5 класу; Вайнштейн Наум, учень 2 класу (ДАЖО. Ф. 71. оп. 1. спр. 1537, арк. 71 – 71зв.).

За зразкову поведінку, старанність і успіхи «своєкоштных учнів» звільняли від плати за навчання – таку пільгу надавали на половину навчального року. У 1875/1876 навчальному році на перше півріччя звільнили від плати за навчання 38, а на друге – 39 учнів. Окрім того, у підготовчому класі – 3 учні (на перше і друге півріччя). Існувала і благодійна підтримка нужденних учнів. У згаданому навчальному році заплачено за навчання, видано грошову допомогу на одяг і навчальне приладдя зі спеціального рахунку гімназії 9 учням у першому півріччі і 14 учням у другому на загальну суму 363 руб 10 коп. Окрім того, із фондуша княгині Радзивіл виділено річну стипендію 6 учням по 116 руб 66 коп кожному. Існувала також стипендія «в пам'ять про 1 травня», яку щороку виділяли 1 учневі в розмірі 98 руб. Зі свічкового збору щороку надавали грошову допомогу учням-євреям: у згаданому вище навчальному році її отримали 9 учнів у першому і другому півріччях на загальну суму 450 руб. Ще однією формою допомоги було надання бідним гімназистам навчальних книг у користування за 10 % їхньої вартості. Таких учнів у 1875/1876 навчальному році було 32 у першому і 28 – у другому півріччі (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 33).

У 1881/1882 навчальному році в гімназії було 6 стипендіатів княгині Радзивіл, яким видали з відсотків її капіталу, заповіданого для нужденних учнів 24 лютого 1854 року 686 руб. Ще одному стипендіату із числа селянських дітей з відсотків капіталу в 2000 руб, пожертвованого любителями драматичного мистецтва з грошей за спектаклі у 1866 році, видали 98 руб. А чотирьом учням виплачено за право навчання 52 руб із відсотків капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням. Ще одному стипендіату із числа євреїв видали 45 руб із свічкового збору. Крім того, виділили допомогу для бідних учнів: товариство Соболівського цукрозаводу 100 руб, а товариство Кальницького цукрозаводу – 100 руб, а також на одяг 9 учням – 96 руб і заплатило 8 учням за право навчання 104 руб. А Житомирське доброчинне товариство внесло плату за навчання 25 бідних учнів гімназії і, окрім того, 570 руб для бідних учнів підготовчого класу (ДАЖО. Інв. № 1071, с. 8).

Враховували соціальний стан і нужденність частини учнів гімназій, коли запроваджували нову форму для гімназистів, враховували соціальний стан і нужденність частини учнів гімназій. Так, 1881 року міністр народної освіти видав розпорядження про зміну в одязі для гімназистів. Замість незручного для класних занять і гімнастичних вправ мундирного напівкаптану запроваджувалася блуза. Причиною заміни було також те, що з мундирного напівкаптану учень швидко виростав, а придбання нового сукна потребувало великих грошей, що було не під силу бідним гімназистам. А блуза за своїм кроєм захищала учня від застуди і разом з тим забезпечувала свободу рухів. Вона повинна була зшитою з сірої шерстяної матерії, яка підходить за кольором до штанів, з низьким коміром-стійкою, який застібається на два ґудзики, з чорним шкіряним ременем, а під блузою – жилет із сірого сукна того ж кольору, який

.....
застібається доверху. Блуза ця встановлювалася для шести нижчих класів гімназій, прогімназій і для основних шести класів реальних училищ. Попередня ж форма залишалася обов'язковою для урочистих випадків і для носіння в місті. Для учнів же двох вищих класів гімназій нова форма дозволялася, але не була обов'язковою (ДАЖО. Інв. № 1071, с. 9).

Справу матеріальної підтримки бідних гімназистів значно помітно покращило створення Товариства допомоги нужденним учням Житомирської гімназії. Статут цього добродійного товариства було затверджено 24 лютого 1882 року. Тільки за період з 1 серпня 1884 по 1 серпня 1885 року поступили кошти: від дійсних членів 286 руб; від жертводавців 491 руб 50 коп.

В тому числі зібрано пожертвувань: почесним членом товариства Едуардом Рожицьким 329 руб, від двох цукрозаводів отримано 100 руб, а також від Житомирського товариства взаємного кредиту 50 руб і від 8 жертводавців 12 руб 50 коп; від танцювального вечора у залі дворянського зібрання у січні місяці 151 руб 44 коп; від одного повного і одного напівспектакля у міському театрі 281 руб 73 коп; отримано відсотків з капіталу товариства 33 руб 82 коп.

Усього отримано 1144 руб 49 коп. Із цієї суми витрачено було: у першому півріччі заплачено 565 руб за право навчання 35 учнів гімназії; у другому півріччі заплачено 610 руб за право навчання 35 учнів гімназії; у другому півріччі заплачено 78 руб за право навчання 7 учнів прогімназії; на одяг для нужденних учнів 40 руб 14 коп; на придбання прибутково-видаткових книг 1 руб 70 коп.

На балансі товариства після цього залишалося 1081 руб 93 коп запасного капіталу і 194 руб 84 коп витратних грошей (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 8–9). Окрім того, протягом 1884/1885 навчального року керівництво гімназії надало бідним учням допомогу: грошми 12 учням загальною сумою 345 руб із спеціальних коштів навчального закладу для плати за право навчання; звільнило від плати за навчання в гімназії 82 учня і в підготовчому класі 8 учнів; шести учням надали стипендію княгині Радзивілл з відсотків від пожертвованого нею в 1854 році капіталу у 686 руб; виділили 290 руб із відсотків капіталу, пожертвованого житомирською спільнотою в пам'ять 4 квітня 1866 року; двом учням видали 55 руб із відсотків капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням в пам'ять 25-річчя царствування імператора Олександра II; родичам двох учнів гімназії виділили кошти з процентів від капіталу, пожертвованого дворянином Вікентієм Мошинським; одному учневі виплатили 30 руб стипендії імені колишнього волинського губернатора графа Подгорочани-Петровича з відсотків його капіталу за заповітом; видали 50 руб одному випускнику гімназії як підтримку для подальшого навчання в університеті з відсотків капіталу в пам'ять 25-річчя царствування Олександра II.

Звичайно, не варто перебільшувати й ідеалізувати ефективність благодійної допомоги. Кілька учнів різних класів були відраховані протягом 1884/1885 навчального року за те, що не внесли оплату за навчання. Очевидно, не всіх змогли охопити цією допомогою, можливо, хтось із учнів випав з поля уваги добродійців. Це стосується таких гімназистів зі стану міщан: Адольфа Житинського, Юліана Кнікера і Михайла Усановича з першого класу, а також Соломона Грінштейна із 7 класу. Але не заплатили гроші за навчання і були виключені діти дворян: Конрад Гейнч, Віктор Дубінецький, Іван Єніч з 3 класу, Генріх Васютинський із 7 класу (ДАЖО. Інв. № 1072, с. 11). На гімназистів дворянського стану, як правило, добродійна допомога не поширювалася. Можливо, якісь непередбачувані родинні обставини стали причиною несплати грошей.

Варто відмітити, що з року в рік добродійна діяльність ставала все активнішою, до неї долучалося все більше людей. Так, до вище наведених виплат допомоги учням гімназії у 1887/1888 навчальному році доєдналася ще одна – 100 руб як відсотки від капіталу, заповіданого майором Свенцицьким, одному учневі. Ще одному учневі, який закінчив гімназію і вирішив вступати до Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, видали з дозволу попечителя гімназії 50 руб на дорожні витрати. Продовжувало діяти і благодійне товариство, яке збрало 1258 руб для допомоги учням гімназії (ДАЖО. Інв. № 1076, с. 8). 1888 року декан Житомирського кафедрального капіталу заснував персональну стипендію гімназистам (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр. 596, арк. 2–3). 1889 року з'явилася ще одна стипендія за рахунок коштів, які заповів титулярний радник О. Ф. Бернацький (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр. 602, арк. 2).

У 1891/1892 навчальному році педагогічна рада гімназії вирішила надавати матеріальну допомогу переважно учням старших класів і загалом тим, які мають найбільше підстав з успіхом закінчити гімназійний курс. Двічі протягом цього навчального року, а саме 20 вересня 1891 і 19 лютого 1892 р. педагогічна рада займалася розглядом питання про звільнення від оплати за навчання і надання матеріальної допомоги нужденним учням. Кількість прохань була настільки велика, що довелося відмовити багатьом (ДАЖО. Інв. № 5522, с. 22).

У підсумку звільнили від плати за навчання: 64 учнів, які становили загалом 10 % від усіх учнів, за рішенням педагогічної ради і 45 – батьки яких пропрацювали у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства освіти. Окрім цього видано різних стипендій 17 учням на загальну суму 1457 руб 68 коп, а саме: восьми стипендіатам княгині Радзивілл із процентів

пожертвованого нею капіталу – 747 руб; одному стипендіату із селянських дітей Волинської губернії – 95 руб; в) трьом стипендіатам із процентів з капіталу, пожертвованого дворянином Мошинським – 400 руб (ця стипендія призначалася тільки родичам Мошинського); г) одному учневі видано із процентів з капіталу, пожертвованого Житомирським дворянським зібранням – 47 руб 50 коп; д) одному учневі видано стипендію із процентів капіталу пожертвованого колишнім волинським губернатором графом Подгорочани-Петровичем – 28 руб 50 коп; є) одному учневі із процентів з капіталу в 1250 руб – 29 руб 68 коп; ж) одному учневі із капіталу, пожертвованого майором Свенцицьким – 65 руб; з) одному учневі, який закінчив курс навчання у гімназії із процентів з капіталу, пожертвованого службовцями гімназії – 45 руб. (ДАЖО. Інв. №5522, с. 24).

У 1892/1893 навчальному році додалися стипендії із відсотків з капіталу, пожертвованого службовцями Житомирського окружного суду (для одного учня – 26 руб 12 коп), а також відсотки із капіталу, який пожертвував дворянин Ляховський (для одного учня – 200 руб) (ДАЖО. Інв. №1080, с. 14).

Із спеціальних коштів гімназії компенсувалася частково плата за навчання музиці: 10 руб платила гімназія, а ще 15 руб – сам учень. Викладачами музики у вище зазначений рік були: директор Житомирської музичної школи П. Грінберг, учитель цієї школи Ф. Вакніц, військовий капелмейстер Д. Грабовський. Завдяки їм при гімназії діяв оркестр. В 1891/1892 н.р. до його складу входили 14 учнів, 11 з яких грали на духових інструментах. 17 учнів навчалися грі на скрипці, 8 – на духових інструментах, 5 – на фортепіано (ДАЖО. Інв. № 5522, с. 25). З 1912 року почали призначати стипендію із коштів, які заповів колишній міський голова Житомира Оскар Труль.

Окремою сторінкою у житті гімназії та її учнів стала участь у Першому Всеросійському переписі населення у січні 1897 року. За безоплатну роботу і виявлені старанність і відповідальність учнів як рахівників вища державна влада нагородила їх бронзовими медалями, а саме: Карташевського Володимира, Манькевича Антона, Завистовського Вацлава, Ловенецького Владислава, Зайцева Бориса, Памфілевича Сергія, Меєровича Лазаря, Паркова Володимира, Деревянченка Михайла, Яценка Миколу, Добровольського Дмитра, Скаршевського Івана, Радовича Емануїла, Ланду Йосифа, Кайстру Євгена, Рейма Хаїма, Сорнева Ярослава, Куровського Роберта, Александрова Антонія, Бренера Іцхока, Поповського Олександра, Черняка Василя, Нейкірха Віктора, Фарфурника Михайла, Руша Рудольфа, Чернявського Володимира, Гроховського Івана, Кітнікова Євгена, Яроцького Венедикта, Соломоновського Костянтина, Гайдаєнка Костянтина, Закусила Євгена, Ляшенка Миколу, Лубенця Григорія, Сеницького Емануїла, Ромішовського Владислава.

У 1896/1897 навчальному році продовжувало діяти правило звільнення від плати за навчання: таких дітей повинно бути не більше 10 % від загальної кількості гімназистів. Тому педагогічна рада гімназії надавала перевагу у звільненні плати за навчання тим, хто найуспішніше навчався і мав зразкову поведінку. У ці 10 % не входили ті учні, які мали законні пільги – діти учителів середніх навчальних закладів, а також ті, хто жив у пансіоні. Так, у першому півріччі вказаного вище навчального року звільнили 73 учнів, які входили у 10 % від загальної кількості гімназистів; 36 учнів з родин учителів і 21 пансіонера. У другому півріччі – 87 / 37 / 20 учнів.

Для тих, хто змушений був платити, існувала можливість отримати фінансову допомогу від Товариства допомоги нужденним учням Першої чоловічої гімназії. Так, у 1896/1897 навчальному році це Товариство видало допомогу 88 учням гімназії на загальну суму в 1055 руб. Окрім того, існували різні стипендії, на які могли претендувати гімназисти. Так, різних стипендій, які існували при Першій чоловічій гімназії, видали у вище означеному навчальному році 21 учневі на загальну суму в 2856 руб, а саме: семи стипендіатам княгині Сесилії Радзивілі із процентів від пожертвованого нею капіталу у 15097 руб на утримання нужденних учнів римокатолицького віросповідання видали 755 руб, зокрема таким гімназистам: Козубовському Ігнату, Ходаковському Владиславу, Белякоському Мечиславу, Мінкеичу Антону, Гржегоржевському Йосифу, Краєвському Якову та Островському Тадею; із процентів від капіталу у 2000 руб, пожертвованих розпорядниками спектаклів, які були в Житомирі 1881 року з метою збору грошей на утримання в гімназії вихованців із селянських родин Волинської губернії православного віросповідання в пам'ять порятунку життя імператора Олександра II у Парижі 4 квітня 1866 р. – видали учневі Гродецькому Кирилу – 80 руб; із процентів від капіталу в 9000 руб, які пожертвував дворянин Вікентій Мошинський – видали учневі Мошинському Вітославу – 370 руб; із процентів від капіталу в 1100 руб, які пожертвувало Житомирське дворянське зібрання – видали учневі Абрамовичу Володимирі – 42 руб; із процентів від капіталу в 2000 руб, пожертвованого громадою Житомира в знак вдячності колишньому Волинському губернатору, графу Подгоричани-Петровичу – видали учням Міаковському Дмитрові і Ляховичу Ігнату – 22 руб; із процентів від капіталу в 1250 руб, які перераховані за розпорядженням міністра

.....
народної освіти із сум Київського навчального округу в спеціальні кошти гімназії, видали учневі Познанському Броніславу 50 руб; із відсотків від капіталу в 2000 руб, пожертвуваних майором Свенцицьким, видали учневі Моргульцу Стефану 80 руб; із відсотків від капіталу в 1500 руб, які пожертвували службовці Житомирського окружного суду в знак поваги до колишнього голови окружного суду М. М. Крестьянову, видали учневі Матусевичу Дмитру 57 руб; із відсотків від капіталу в 5000 руб, які пожертвував доктор медицини В. В. Бессер, видали учневі Піонтковському Мар'яну; чотирьом стипендіатам доктора медицини Івана Лернета із відсотків пожертвованого ним капіталу в 31600 руб, видали 1200 руб таким учням: де Мезеру Едмунду, Ладі Йосифу, Єзерському Станіславу і Радичу Олександрю.

Формою допомоги нужденним учням залишалося надання їм навчальних посібників у користування за 10 % від їхньої вартості.

До існуючих уже стипендій у 1898 році додалася ще одна – із коштів, які заповіла вдова штабс-капітана Є. І. Іжицька. З 1912 року почали призначати стипендію із коштів, які заповів колишній міський голова Житомира Оскар Труль (ДАЖО. Ф. 72. оп. 1. спр.746, арк. 4).

Система допомоги гімназістам із бідних родин, які відзначалися зразковою поведінкою та успішним навчанням, існувала до 1918 року. Подальші політичні зміни призвели до закриття гімназії і встановлення державної системи допомоги нужденним, але вона не відзначалася ефективністю і дієвістю.

Висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. у підросійській Україні сформувалася певна система турботи, контролю і підтримки учнів гімназій. Керівництво навчальних закладів забезпечувало нагляд над умовами життя і навчання гімназистів, спонукаючи батьків учнів або господарів квартир, у яких вони мешкали, створювати сприятливі умови для підготовки занять, контролювати їхнє виконання, бути самим гарним прикладом для учнів. Тому до питання вибору квартири, будинку, де має мешкати гімназист, підходили дуже відповідально, надаючи дозвіл господарям з бездоганною репутацією у суспільстві. Враховуючи, що частина учнів гімназій навчалися за власний кошт, була з незаможних родин, створювалася система матеріальної підтримки через надання стипендій, зменшення вартості навчання або взагалі звільнення від оплати для дітей учителів, які пропрацювали не менше 10 років у нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти. Звичайно, не варто переоцінювати ефективність тодішньої системи гімназійного навчання. Були випадки виключення учнів з навчального закладу через неуспішність або несплату коштів за навчання, зафіксовані приклади асоціальної поведінки окремих гімназистів. Все це свідчить про те, що не завжди вдавалося охопити увагою, контролем і підтримкою усіх учнів гімназійних закладів, але певні елементи колишньої системи можуть бути використані у наш час. Зокрема, це стосується тіснішого зв'язку з батьками чи опікунами дітей, розширення практики присудження заохочувальних стипендій як від держави, так і від приватних осіб.

Подяка. Автори висловлюють вдячність співробітникам державного архіву Житомирської області за допомогу в пошуку необхідних архівних матеріалів, а також редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабіна, О. І.** (2000). Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 20 с.
- Власенко, В. В., Дубасенюк, О. А., Єршов, В. О., Лутай, М. Є., Махорін, Г. Л., Нати́кач, П. І., Саух, П. Ю.** (2004). Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років. Житомир: Видавець М. Косенко. 232 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Костриця, М. Ю.** (2002). Юзеф Ігнаці Крашевський: житомирські сторінки життя і діяльності. *Велика Волинь* : наук. зб. Житомир : Волинь, Т. 28: *Юзеф Ігнаці Крашевський – як явище світової культури*, 3–8.
- Кругляк, М. Е.** (2023). Феномен ідальні у повсякденних практиках студентства підросійської України останньої чверті XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 45. 39–52. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-39-52>
- Лутаєва, Т. В.** (1998). Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 18 с.
- Махорін, Г. Л.** (Кер. авт. кол.). (2014). Нариси з історії освіти на Житомирщині. Житомир : Полісся. 196 с.

- Милько, В. І.** (2017). Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 26. 195–209.
- Милько, В. І.** (2021). Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870 рр. (на прикладі навчальних округів). *Український історичний журнал.* 6. 29–43.
- Молчанов, В. Б.** (2005). Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2. 39–53.
- Пивоваров, В.** (2010). Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти у Житомирі в XIX ст. *Історичний журнал.* 1/3. 236–245.
- Романюк, Н. Й., Махорін, Г. Л., Марченко, С. Д.** (2024). Заснування першої чоловічої гімназії у Житомирі та формування її педагогічного колективу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 48. 27–35. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-27-35>
- Фатальчук, С.** (2022). Становлення і розвиток жіночої гімназійної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр., 2,* 71–84.

References:

- Babina, O.I.** (2000). Stanovlennia ta rozvytok himnazychnoi osvity v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.). (Rozshyrenyi avtoreferat kandydatskoi dysertatsii). [The formation and development of gymnasium education in Ukraine (late 19th - early 20th centuries). (Extended abstract of Candidate's thesis)]. Kyiv, 20 p. [In Ukrainian].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Fatalchuk, S.** (2022). Stanovlennia i rozvytok zhinochoi himnaziinoi osvity v Ukraini druhoi polovyny XX – pochatku XX st. [The formation and development of female gymnasium education in Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu. Zbirnyk naukovykh prats – Humanization of the educational process: collection of scientific works, 2,* 71–84. [In Ukrainian].
- Kostrysia, M.Yu.** (2002). Yuzef Ihnatsy Krashevskiy: zhytomyrski storinky zhyttia i diialnosti [Joseph Ignatsy Kraszewski: Zhytomyr pages of life and activities]. Yuzef Ihnatsy Krashevskiy yak yavyshe svitovoi kultury: nauk. zb. «Velyka Volyn». T. 28. Zhytomyr: Volyn. S. 3–8. [Great Volyn: scientific collection. Vol. 28: Józef Ignacy Kraszewski – as a phenomenon of world culture. Zhytomyr, Volyn, 3–8]. [In Ukrainian].
- Kruhliak, M.E.** (2023). Fenomen yidalni u povsiakdennykh praktykakh studentstva pidrosiiskoi Ukrainy ostannoi chverti XIX – na pochatku XX st. [The phenomenon of the canteen in the everyday practices of students in Russian-controlled Ukraine in the last quarter of the 19th - early 20th centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History, 45,* 39–52. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-39-52>
- Lutaieva, T.V.** (1998). Teorii i praktyka orhanizatsii osvity uchniv u himnaziakh Kharkova dr. pol. XIX – poch. XX st. Avtoref. dys. kand. ped. nauk. Kharkiv: Kharkivskiy nats. univ. im. H. S. Skovorody. [Theory and practice of organizing students' education in Kharkiv gymnasiums in the second half of the 19th - early 20th centuries. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, Kharkiv State Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, 18 p.] [In Ukrainian].
- Makhorin, H.L.** (Ker. avt. kol.). (2014). Narysy z istorii osvity na Zhytomyrshchyni [Essays on the history of education in the Zhytomyr region]. Zhytomyr, Polissya, 196 p. [In Ukrainian].
- Molchanov, V.B.** (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v druhi polovyni XX – na pochatku XX st. [The welfare of Ukrainian students in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 2,* 39–53. [In Ukrainian].
- Mylo, V.I.** (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian cities during the modernization of the Russian Empire (late 19th - early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. - Problems of the history of Ukraine in the 19th - early 20th centuries, Vyp. 26. S. 195.* [In Ukrainian].
- Mylo, V.I.** (2021). Modernizatsiia systemy osvity v Ukraini u druhi polovyni 1860–1870 rr. (na prykladi navchalnykh okruhiv) [Modernization of the education system in Ukraine in the second half of the 1860s–1870s (using the example of educational districts)]. *Ukrainian Historical Journal, no. 6,* pp. 184. [In Ukrainian].
- Pivovarov, V.** (2010) Stanovlennia ta rozvytok cholovichoï himnaziinoi osvity u Zhytomyri v XIX st. [The Formation and Development of Male Gymnasium Education in Zhytomyr in the 19th Century]. *Istorychnyi zhurnal – Historical Journal, 1/3,* 236–245. [In Ukrainian].

-
- Romaniuk, N.Y., Makhorin, H.L., Marchenko, S.D.** (2024). Zasnuvannia pershoi cholovichoi himnazii u Zhytomyri ta formuvannia yii pedahohichnoho kolektyvu [The establishment of the first men's gymnasium in Zhytomyr and the formation of its teaching staff]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 48, 27–35. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-27-35>
- Vlasenko, V.V., Dubaseniuk, O.A., Yershov, V.O., Lutai, M.Ye., Makhorin, H.L., Natykach, P.I., Saukh, P.Yu.** (2004). Yuvileina knyha: Zhytomyrskomu derzhavnomu universytetu imeni Ivana Franka – 85 rokiv. [Anniversary book: Ivan Franko Zhytomyr State University – 85 years old]. Zhytomyr: Vydavets M. Kosenko. 232 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.05.2025

The house of Fedir Tereshchenko in 1882-1922

Julia O. Liebedieva

National Museum "Kyiv Art Gallery"

Candidate of historical sciences, senior researcher (Ukraine)

email: lebedeva-yuliya@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0628-0309>

ResearcherID Web of Science: GQZ-7854-2022

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the history of the building located at 9 Tereshchenkivska Str., Kyiv, in 1882-1922, which, within this period of time, was owned by the famous patron Fedir Artemiiovych Tereshchenko, and after his death belonged to his family. In the turbulent times of the Ukrainian statehood formation in the early 20th century, the building was used by political departments of the Ukrainian National Republic (UNR), the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, and the Directory of the Ukrainian National Republic and witnessed the Bolshevik occupation. **The methodology of research** is characterized by the use of general scientific methods: analysis, synthesis, induction, and deduction; special scientific methods: problem-chronological, genetic, historical and systematic; as well as the application of the principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty** consists in a comprehensive study of the Tereshchenko family's activities on the basis of sources and historiography, as well as in filling the research gap by studying the historical transformations of the house at 9 Tereshchenkivska Str. in 1882-1922. **Conclusions.** The house at 9 Tereshchenkivska Str. was built in accordance with the styles of the late 19th and early 20th centuries and the tastes of its owners. Based on archival photographs of the manor's interiors and the collection of paintings, it can be undoubtedly stated that the Tereshchenko family demonstrated a deep sense of beauty and art. The art gallery, founded by F. Tereshchenko, was one of the centers of cultural life in Kyiv. Since 1917, the house at 9 Tereshchenkivska Str. in Kyiv become an important object of political activity for various governments and military institutions (Ukrainian and Bolshevik), playing a significant role in the Ukrainian revolution. However, the events of this period jeopardized both the existence of the building itself and the preservation of the unique collection it housed. They have become an important lesson for the present day in the protection of Kyiv's cultural heritage in the conditions of independent Ukraine.

Keywords: house, Tereshchenko, Kyiv Art Gallery, collection, entourage, interior, furniture, room.

Будинок Федора Артемійовича Терещенка в 1882–1922 роках

Юлія Лебедєва

Національний музей «Київська картинна галерея»

кандидатка історичних наук, старша дослідниця (Україна)

email: lebedeva-yuliya@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0628-0309>

ResearcherID Web of Science: GQZ-7854-2022

Анотація.

Метою статті є аналіз історії будівлі на вул. Терещенківській, 9 у Києві впродовж 1882–1922 рр., яка протягом вказаного проміжку часу перебувала у власності відомого мецената Федора Артемійовича Терещенка, а після його смерті належала його родині. У буремні часи становлення української державності на початку ХХ ст. будівля використовувалася політичними відомствами УНР, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР та стала свідком більшовицької окупації. **Методологія дослідження** характеризується використанням загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції; спеціальних наукових методів: проблемно-хронологічного, генетичного, історико-системного; а також застосуванням принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** полягає у всебічному дослідженні діяльності родини Терещенків на основі джерел та історіографії, а також у подоланні дослідницької прогалини через вивчення історичних трансформацій будинку на вул. Терещенківській, 9 у межах періоду 1882–1922 рр. **Висновки.** Будинок на вул. Терещенківській, 9 було збудовано відповідно до стилів кінця ХІХ – початку

.....
XX ст. та смаків його власників. На основі архівних фотографій інтер'єрів особняка та збереженої колекції картин можна беззаперечно стверджувати, що родина Терещенків демонструвала глибоке відчуття краси та мистецтва. Картинна галерея, яку започаткував Ф. А. Терещенко, була одним із осередків культурного життя Києва. Від 1917 р. будинок на вул. Терещенківській, 9 у Києві став важливим об'єктом політичної діяльності різних урядів та військових установ (українських та більшовицького), відіграючи значну роль в Українській революції. Проте події цього періоду поставили під загрозу як існування самої будівлі, так і збереження унікальної колекції, що містилася в ній. Вони стали важливим уроком для сучасності щодо охорони культурної спадщини Києва в умовах незалежної України.

Ключові слова: будинок, Терещенко, Київська картинна галерея, колекція, антураж, інтер'єр, меблі, кімната.

The problem statement. The topic under study is relevant given the need to preserve cultural heritage at the current stage. It is important to maintain the building of the National Museum "Kyiv Art Gallery" in optimal condition and ensure reliable protection of its collections. In this context, it should be noted that this heritage has played a significant role in the cultural life of Kyiv at different stages of its history. The period under study marked the beginning of the formation of the National Museum "Kyiv Art Gallery" architectural complex and the art collection that is stored here to this day.

The relevance of the study is enhanced by the scientific interest in the Tereshchenko family, which owned the building and the collection. In Soviet times, the topic practically was not studied, and the few studies that existed were mostly critical or biased. Nowadays, research on this understudied page of Ukrainian history is ongoing.

Analysis of sources and new research. The historiography of the study and the source base contain information about the house of F. A. Tereshchenko, but their analysis has long remained fragmentary. Only in modern explorations have Ukrainian researchers begun to pay thorough attention to the activities of the owner of the building at 9 Tereshchenkivska Str., Kyiv. The social and political activities of F. A. Tereshchenko in the context of his family tree were studied by O. Kozlov (Kozlov, 2009). The entrepreneurial activity of the Tereshchenko family is reflected in the studies of O. Kudlasevych, O. Tkachenko, and others (Kudlasevych, 2009; O. Tkachenko, Hrukach, & T. Tkachenko, 2022). T. Nikolaieva (Nikolaieva, 2016) studied the collecting of paintings by F. Tereshchenko (Nikolaieva, 2016). The charity and patronage activities of the Tereshchenko family were analyzed in the study conducted by N. Romaniuk (Romaniuk, 2011). T. Borys reflected in the study on the process of founding the Kyiv Art Gallery (Borys, 2014).

A significant amount of the information about F. A. Tereshchenko's house in the studied period is contained in the source base. The memoirs of D. Doroshenko and N. Surovtsova, who held important diplomatic posts during the days of the P. Skoropadskyi's government, contain descriptions of individual rooms of the building (Doroshenko, 1969; Surovtsova, 1996). Unpublished archival sources from Fond 830 of the Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (hereinafter CSHAK), including correspondence, descriptions of collections, furniture, and protection letters, contain information about the construction of the house at 9 Tereshchenkivska Str., its interior, number of paintings and ways of purchasing them, period under the control of the Bolshevik military and other authority bodies of that period (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, 2).

The purpose of the article is to analyze the history of the building at 9 Tereshchenkivska Str., Kyiv, in 1882-1922, which during this period was owned by the famous patron Fedir Artemiiiovych Tereshchenko, and used by the political administrations of the UNR, the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, the UNR Directory, and then came under the control of the Bolshevik authorities.

The results of the research. F.A. Tereshchenko was born on February 8, 1832. He was baptized in St. Nicholas Church in Hlukhiv. He held a number of public posts in Hlukhiv, including a justice of the peace and mayor of the city magistrate. On March 12, 1870, together with his family, he acquired the right of hereditary nobility. He was awarded the Orders of St. Stanislaus, 3rd Class, St. Vladimir, 3rd Class, St. Stanislaus, 1st Class, Prince Danilo of Montenegro, 2nd Class, and the Legion of Honor. F.A. Tereshchenko was repeatedly elected an honorary trustee of the Second Kyiv Men's Gymnasium, actively supporting the development of education in the city (Kozlov, 2009, p. 87). Married to his wife Nadiia Volodymyrivna Khlopova, he had three children: a son, Fedir, and daughters, Nadiia and Nataliia (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 497, Ark. 1-2).

The eldest daughter of the couple, Nadiia Fedorivna Tereshchenko (25.03.1887-1967), married Volodymyr Volodymyrovych Muravyov-Apostol-Korobiin (1864-1937), a descendant of a famous Decembrist, active state councillor, chamberlain, and diplomat, in 1909. The couple had three sons: Vadym (1910-1998), Andrii (1913-2001), and Oleksii (1914-2000).

His son, Fedir Fedorovych Tereshchenko (11.11.1888-1950), was a well-known patron, public figure, and aircraft designer. In 1907-1912 he studied at the mechanical department of the Kyiv Polytechnic Institute but did not graduate from it. He was a member of the Kyiv Aeronautics Society. In

1909, in the town of Chervone, Berdychiv povit, Volyn gubernia, he arranged an aircraft workshop and airfield, where he built and tested airplanes. A model of the "Tereshchenko 5" airplane, propellers, a van for transporting the aircraft, and a tent-hangar were presented at the All-Russian Exhibition of 1913 in Kyiv. From that year on, he worked for the Main Military-Technical Directorate of the General Staff. In 1916, he produced an airplane of new design, "Tereshchenko 7", in the workshop of the Kyiv Polytechnic Institute, which was adopted by the army after testing.

The younger daughter, Natalia Fedorivna Tereshchenko (3.08.1890-1987), married Serhii Serhiiovych Uvarov, and after his death, the French pilot Louis de Guidon. She had two children with Serhii Serhiiovych: Nataliia (born in 1911) and Serhii (born in 1913). Nataliia Fedorivna mastered the specialty of midwife and opened at her own expense a cost-free maternity home, which she expanded in 1912 by purchasing a house on the neighboring street.

The Tereshchenko family was a well-known dynasty of entrepreneurs who played an important role in the development of the sugar industry. The abolition of serfdom in 1861 caused an economic crisis because not all landowners were able to adapt to the new market conditions. F. Tereshchenko, on the other hand, rented 2,289 dessiatins of land, and in 1868 significantly strengthened his financial position by acquiring the manor in the village of Chervone, Volyn gubernia, the Studenske manor in Mohyliv gubernia, and the manor in Andrushivka, Zhytomyr povit, with a total area of 27.1 thousand dessiatins (O. Tkachenko, Hrukach, & T. Tkachenko, 2022, pp. 122-123). Together with his brothers Mykola and Semen, F. Tereshchenko in 1870 founded the Tereshchenko Brothers' Sugar Beet and Refinery Company in Kyiv with a starting capital of 3 million karbovanets. Within a few months, the company was awarded a silver medal at the All-Russian Exhibition for "very good sugar and good soft refined sugar with significant production." In the 1880s, the family became one of the ten most influential sugar producers in the empire. In 1910, the number of their sugar factories was 11, and the total value of their production reached 27.7 million karbovanets (Kudlasevych, 2009, p. 105). Statistics show that the Tereshchenko family sugar beet products were exported to Great Britain, Afghanistan, Germany, China, Norway, Persia, and Switzerland. By the end of the nineteenth century, its annual export exceeded 865 thousand poods (Slaboshpytskyi, 2001, p. 196).

The level of wealth of F.A. Tereshchenko can be concluded from his testament, drawn up on 16 August 1894. The document states that all of his property affairs were conducted under a double-entry accounting with annual reporting. All of Tereshchenko's estates had administrative and financial offices, and in Kyiv there were local and head offices that received reports from all subordinate farms. All funds from estates, factories, and other individuals were accumulated in the Kyiv local office. Every year, calculations were made by 1 March, and on their basis a general annual balance sheet was formed, and the reporting year began on 1 March (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 497, Ark. 1).

From the testament, we learn that the approximate amount of capital inherited by F. A. Tereshchenko's heirs was 1.66 million rubles in silver, as well as information about the Tereshchenko family's property. In particular, the entrepreneur owned the Chervonske and Martynivske manors in the Volyn gubernia, real estate in Kyiv, and 34 other settlements in the Kyiv, Volyn, Podillia, and Kursk gubernias (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 497, Ark. 1-2).

F. A. Tereshchenko was actively engaged in charity. In Hlukhiv alone, he and his brothers built a vocational school, a female and a male gymnasium, a teachers' institute, and a bank building, founded the St. Euphrosyne cost-free hospital (in memory of their mother) and pledged to deduct 2% of their income annually. In 1884, the Tereshchenko brothers built St. Anastasiivska Church. This architectural masterpiece was built by architect A. Hun in the Neo-Byzantine style, and its entourage resembles the Cathedral of St. Volodymyr the Equal-to-the-Apostles Grand Prince in Kyiv. Most of the wall paintings were done by artists Mykola Pymonenko and brothers Oleksandr and Pavlo Svedomski, who participated in the decoration of St. Volodymyr's Cathedral (Slaboshpytskyi, 2001, p. 198).

In Kyiv, F. A. Tereshchenko was a trustee of the Fedir Tereshchenko Public School for Poor and Orphaned Children, where 200-250 children were educated and brought up free of charge every year. The newspaper *Kievlany* states that in 1880 a second day care center was opened in Podil, Kyiv, which received 1,000 rubles from F.A. Tereshchenko annually, as well as a third day care center in Pechersk, for which the patron donated 500 rubles annually (Romaniuk, 2011, p. 30-31). Mykola and Fedir Tereshchenko also donated 108 thousand karbovanets to the foundation of the city museum of antiquities (now the Art Museum of Kyiv) (Slaboshpytskyi, 2001, p. 200).

Tereshchenko's house, in which he founded the art gallery, was built in 1878, two years before the patron purchased it (Vakulenko, 2020, s. 9-10). Initially, a two-story building was constructed on the land site of the noblewoman Chaplynska (Ivashchuk, 2009, pp. 364-365). On 7 May 1882, entrepreneur F. A. Tereshchenko and architect Volodymyr Mykolaiovych Nikolaiev signed an agreement to rebuild it according to a new project by architect A. Hun. The construction was planned to be completed by 1 October 1883, but it was delayed until 1884. The cost of the construction work was 1,500 rubles: in August 1882, Tereshchenko undertook to pay 500 rubles, in February 1883 another 500 rubles, and the rest after the completion of the construction (CSHAK Ukraine, F. 830, Op.

1, Od. zb. 312, Ark. 43). The project for the reconstruction of the house for F. Tereshchenko was approved by the Kyiv City Council on 10 April 1882. According to the project, the stairs were to be made of non-combustible materials, the roof was planned to be iron, without any design of the residential premises (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 43).

The sculptor Schwartz created a model of the portico of F. Tereshchenko's house in 1883 (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 31). The same year, he presented sketches of the main staircase and later completed the creation of drawings for colored stained-glass windows (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 6-8). In a letter from A. Hun to F. Tereshchenko of 10 October 1883, it is stated that at that time Schrader's works were ready, in particular: a door of the study leading to the hall; the upper part of the cornice above the study door; four door frames for the kitchen; one door frame for the corridor; a tambour for the front door; a door for the boudoir room; and a fireplace. From a letter by architect A. Hun to F. Tereshchenko dated 27 October 1883, we learn that the sculptor Botta proposed a design for the fireplace and a frame around it (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 17-19). On 29 September 1884, the furniture was delivered to Kyiv, the total cost of which was 78.6 thousand crowns (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 26). A. Morand's bronze factory also contributed to the interior design of F. Tereshchenko's house, producing elegant bronze chandeliers, candelabra, lamps, and statues (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 41). In general, as of 1892, F. Tereshchenko's house had bronze figures, lamps, and chandeliers with a total value of 40,510 rubles, vehicles (carriages and sledges) worth 5,000 rubles, various silverware worth 10,000 rubles, and antique silver items worth 10,636 rubles (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 491, Ark. 5-7).

Some applied architectural methods ensured that the interior of the house was optimal for the owner. Typical of the preferences and fashion choices of that time was the combination of modest, cozy living premises and a spectacular enfilade on the second floor - the main floor, with boudoir, sofa room, living room, study and smoking room decorated in various historical styles. A peculiarity of the building is a special room designed for an art gallery with natural light through an all-glass ceiling. Since the collection was intended to be open to the public, a separate entrance from the courtyard was arranged for visitors (Vakulenko, 2020, p. 10). The plinth at the base of the pilasters and window sills was made of stone to ensure better plastering (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 3). To preserve the harmonious proportions of the building, the project involved an increase in the height of the premises (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 33).

Brickwork technology was used in the construction of Tereshchenko's house (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 1-2). It had three ground floors and one basement. On the second floor there was a lobby with a main entrance and a staircase; a large hall decorated in white; a golden hall - a small room lavishly decorated with gilding; a boudoir painted in silver; a study; a dining room and a sofa (Moorish) room (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 7-8). According to archival data, the staircase was covered with a carpet approximately 1.3 m wide. The railing for the stairs and structures for fixing paintings were made of special rods over 1.5 m long (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 22). The house was equipped with steam and water pipes, as well as an electric lighting system, which corresponded to the technical achievements of the late 19th century (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 56). The basement consisted of four rooms with heaters, a laundry room, a janitor's room, two ordinary cellars, and a wine cellar (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 14).

Today, the main staircase is well preserved. The history of their decoration is periodically mentioned in the correspondence between the architect Andrii Hun and the client Fedir Tereshchenko. The marble staircase, described in A. Hun's letters to F. Tereshchenko of 30 January 1883 and 10 August 1883, was decorated in the Greek style, which was emphasized not only by the architecture but also by the decorative finishing, and its carpeting with Greek-style ornaments added a sophisticated touch to the interior and was harmoniously combined with classical elements. This shows the influence of ancient motifs in the art of the time and the desire for aesthetic perfection in interior design: *"...As for the colouring... I suggest to paint the lobby in Greek colours... I will try to send you a drawing of the lattice on the stairs and a drawing of colored glass."* Later, A. Hun wrote, *"When developing the detailed, final drawing of the staircase, it turned out to be necessary to make two columns in the same places instead of one. I hope that you will have no objections, as this change is absolutely necessary"* (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 30-31).

There were also bronze floor lamps in the house, which has been preserved to this day only on the ground floor. The floor lamps from the second floor (in fairly good condition, with only the male figure that crowned the composition missing) now adorn the main staircase of the Vernadskyi National Library of Ukraine at 62 Volodymyrska Str. (they were moved there in the 1930s). It can be assumed that they were made according to the models of the same master, the French sculptor Albert Carrier-Belleuse, as the floor lamps on the staircase of the first floor, as they have common features (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 46).

Especially valuable is the decorative painting on the wall of the apse - a *panno* depicting dancing figures of Graces (Charites) with ribbons in their hands and two putti with attributes of music and painting. In his letters, A. Hun discusses the participation of the artist-decorator Serhii Ivanovych Sadikov, who prepared the *panno* for the staircase, and the architect considered them "well done and fully satisfying the purpose." But S. Sadikov informed A. Hun that F. Tereshchenko was dissatisfied with the presented figures. Obviously, the entrepreneur contacted another artist personally, as in the lower right corner of the *panno* there is the signature of its author, Dmytro Nykyforovych Martynov, and the date: 1884 (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 50).

During the current Russian-Ukrainian war, the stained-glass window of the skylight was partially damaged result of a missile strike in October 2022 near the museum in Taras Shevchenko Park. The lost fragments were temporarily replaced with PVC glass with a pattern made by artist Larysa Pisha using an oracle. The original glass was made using a complicated etching technology. Now it is being reproduced abroad at the request of the museum at the expense of patrons. This will help preserve the historical and aesthetic value of the stained-glass window, ensuring its authenticity to the maximum extent possible.

The White Hall (almost 100 sq. m), the largest in size, was used as a large ceremonial living room. Its decor is based on the motifs of French classicism of the 18th century (Louis XVI style). In a letter of 10 August 1883, Andrii Hun wrote to Fedir Tereshchenko about the wall painting: "The hall is in light French colors, without gilding." The correspondence shows how carefully the client and the architect discussed not only the decor but also the size of the door openings, which the entrepreneur agreed to make high.

Instead, the Silver Hall was decorated in the Neo-Rococo aesthetic, as it was then called, in the Louis XVI style. We learn about its purpose, original decoration, and color palette from the same letter by the architect A. Hun to F. Tereshchenko dated 10.08.1883: "*The boudoir, as we spoke last time, is to be finished in silver, as the furniture will be silver-like*" (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 31). The color of the furniture matched the tone of the carved *décor* of the *padouge* and cornice, as well as the walls decorated with wallpaper. The architect developed not only a design for the *boudoir* but also a fireplace, which we can see today. At the request of the owner, a mirror in a frame with stucco moulding made by the master Aleksei Ivanovich Lapin was placed above the fireplace. His stucco workshop also made the details of the facade and interior of the house. The painting over the door and fireplace in *rocaille* was created by the artist-decorator Serhii Sadikov (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 44).

Through the sliding doors, one could enter the main dining room. According to Fedir Tereshchenko's wishes, the dining room was decorated in Flemish or Italian Renaissance style. According to the concept of the architect Andrii Hun, the dining room ceiling was to be tinted "oak." In the autumn of 1883, the sculptor Ivan Schröder, under the direction of the Melzer furniture company, developed drawings of the joinery - wooden wall panels, door frames, etc. – on the instructions of A. Hun. The architect's letter to the client dated 9 January 1884 shows that the project was already ready: he sent drawings of the dining room - a general drawing in colors, a detailed plan of the ceiling, and four samples for it. And in April, Fedir Artemiiiovych asked Andrii Leontiiiovych to select the leather for the chairs for the dining room from Büchtger and to take the fabric for the walls (which Fedir Artemiiiovych and A. Hun had chosen earlier) to make stucco decorations under the windows and above the door under the large arch, as well as ornaments. The original drawings of the ceiling, panels, and doors of the dining room have not been preserved in the Tereshchenko archive fund. However, the ones presented in the CSHAK of Ukraine (fund 830), including examples of door designs and a fragment of a ceiling drawing for other Tereshchenko houses, allow us to trace general architectural approaches, decorative solutions, and a possible style of decoration, although they differ from the interior we have today (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 312, Ark. 33).

F. Tereshchenko was known for his collection of paintings by *peredvizhniki* artists, which he replenished through personal acquaintances with these painters (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 314, Ark. 2). In particular, it is known about his contacts with the Ukrainian artist I. Kramskoi. In the winter of 1882, the artist offered Tereshchenko to buy two of his paintings for 1,500 and 1,000 rubles. In one of his letters, I. Kramskoi shared with the businessman the information that he had failed to exhibit his portrait at an exhibition in St. Petersburg. From the artist's letters, we also find out that F. A. Tereshchenko was a serious competitor to P. M. Tretyakov in collecting paintings (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 542, Ark. 7-10).

By 1892, F. Tereshchenko had compiled a collection of 76 paintings with a total value of 85,700 rubles. The collection was kept in his house at 9 Tereshchenkivska Str. It is known that among them were 13 paintings by Ukrainian artists, including "Night" by A. Kuindzhi; "Greve Head," "Portrait of D. A. Tolstoy," and "Girl" by I. Kramskoi; "Grandmother" by V. Makovsky; "Calm Sea," "Stormy Sea," "Cairo," and "Night in Cairo" by I. Aivazovsky; "Madman" by I. Repin; "Girl" and "Student" by

.....
M. Yaroshenko; "Ochakiv. Sea View" by R. Sudkovskiy (CSHAK Ukraine, F. 830, Op. 1, Od. zb. 491, Ark. 2-4).

During the Ukrainian Revolution, 9 Tereshchenkivska Str. housed the Ministry of Foreign Affairs of the Central Rada, the government of Pavlo Skoropadskiy, and the Directorate of the Ukrainian National Republic (Ivashchuk, 2009, p. 365). As one of the heads of the ministry, Dmytro Doroshenko, recalled, "...the Ministry of Foreign Affairs was located in the beautiful Tereshchenko Palace on the street called Tereshchenkivska. The building was very impressive, beautifully furnished, but it was not used for offices at all" (Doroshenko, 1969, p. 263). The Silver Hall housed the office of Nadiia Surovtsova, who was an official of the Central Rada government and, during the Hetmanate, headed the general department of the Ministry of Foreign Affairs' secretariat and worked in the manor for a long time. In her memoirs, she described in detail the location of the ministry's cabinets: *"I was sitting in a small cabinet (the former boudoir of Tereshchenko's wife), a beautiful room with tapestries, a white marble fireplace, and a wide door leading to the neighboring Orenchuk's [consular] department, and a second, smaller door leading to a former bedroom and then to the minister's cabinet."* From the minister's cabinet there was a passage to the inner rooms. The memoirs make it more precise: *"Orenchuk was entered through a wide archway from a large hall, white, with gilded chairs and two huge mirrors covering the entire wall between the windows and the door to the balcony."* At the end of January 1918, during the retreat of the Central Rada government from Kyiv under the onslaught of Bolsheviks, Nadiia Surovtsova stayed on night duty at the ministry. In her memoirs about those times, she also mentioned the hall: *"It was dark in the house, only a lone candle flickered in the great hall, reflected in a huge mirror. The marble of the fireplace in my room [the Silver Hall] flickered, the oak-carved doors of the offices were dark, and it was quiet"* (Surovtsova, 1996, pp. 75-76).

In Soviet times, the Tereshchenko family did not become "permitted patrons of the arts," and thus their activities were not actually studied. In reference books and encyclopedias of that period, they were given the name "Ukrainian capitalists and landowners." In general, Lenin's writings contain a negative assessment of the Tereshchenko family's activities. In particular, in his work "Speech on the Attitude to the Provisional Government at the I All-Russian Congress of Soviets...", it is stated that Tereshchenko was a "robber," like all "capitalists," "no better than Miliukov." Such an assessment of the figure under study was seamlessly fit into the official Soviet ideology of Marxism-Leninism (Hrytsenko, 1999, p. 290). It was the Bolshevik occupation of the Ukrainian National Republic that forced the Tereshchenko family to emigrate to the UK. Despite all their achievements and patronage activities, a well-known Ukrainian public figure and patron of the time, Yevhen Chykalenko, critically assessed the contribution of the Tereshchenko family to the development of Ukrainian society. He believed that the Tereshchenko were indifferent to the national life of Ukrainians and too integrated into Russian culture (Slaboshpytskyi, 2001, pp. 201-205).

In response to the political instability of the post-revolutionary years, frequent changes of government, and the danger of destruction and robbery of artistic and historical monuments, the First Congress of Figures of Ukrainian Culture was held in Kyiv in the summer of 1918, calling for the protection of cultural values. In 1919, during the occupation of Kyiv by Denikin's troops, the manors, formerly luxuriously furnished and decorated with works of art, began to be looted. Between 1919 and 1922, during the most violent and bloody period, the Tereshchenko House also suffered.

After the Bolsheviks came to power in 1919, the All-Ukrainian Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquity (AUCPMAA) was established, whose main task was to record, register, and preserve monuments of culture and art owned by private persons and institutions. The next step was the adoption by the Temporary Council of People's Commissars of Ukraine on February 1, 1919, of Resolution No. 56 "On the Requisition of Premises." On May 7, 1919, the building located at 9 Tereshchenkivska Str. was issued a protection order prohibiting its requisition and use by other institutions. Violation of this resolution entailed responsibility before the Revolutionary Tribunal (CSHAK Ukraine, F. 166, Op. 1, Od. zb. 698, Ark. 168).

A letter from the Housing Department of the Executive Committee of the Kyiv Council of Workers' Deputies to the Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquity as of 23 June 1919 stated that premise 9 on Tereshchenkivska Str. houses the headquarters of the Ukrainian Front. And by 19 January 1920, after the military left the building, it was to be transferred to the disposal of the committee. However, on that day, the military did not leave the building.

On 26 January 1920, at 5 o'clock, representatives of the art department, Volskyi and Rodin, at the invitation of the Commandant of the 12th Army Support Headquarters, arrived at 9 Tereshchenkivska Str. and found the door to a room near the stairs open and belongings scattered. The seal on the door leading to the dining room was also broken. Because of this incident, in order to ensure the further functioning of the political department of the 12th Army Support Headquarters, it was decided to remove all the paintings, and statues from the near room (CSHAK Ukraine, F. 166, Op. 1, Od. zb. 699, Ark. 40-42).

On 6 February 1920, S. Sandalzhi, an instructor of the museum and exhibition section of AUCPMAA, on the instructions of the committee made an inventory of paintings and valuable items found in the house at 9 Tereshchenkivska Str., which were registered with the state. Among them are 39 pieces of furniture, including 3 large sofas; 2 standing chandeliers made of marble and bronze; 4 bronze sconces; 2 sofas; 8 armchairs and 2 tables with a marble top "in the style of Louis XVI" (Neo-Rococo); a bookcase with glass; 2 red vases made of marble and bronze; paintings "A Girl Reading a Book," "A Student," "The Village," and "Mountains" by M. Yaroshenko; "Night in Cairo," "Calm Sea," "Stormy Sea" by I. Aivazovsky; "Little Russian Fair," "Grandmother," "Little Russian," "Winter," "Jew," "Girl's Head" by V. Makovsky; "The Contemplation" by I. Kramskoi; "The Leaper" by I. Repin, etc. (CSHAK Ukraine, F. 166, Op. 1, Od. zb. 698, Ark. 301).

The main part of the Tereshchenko family's collection was included in the general museum fund in 1920. As its first director, Andrii Dakhnovych, wrote about the foundation of the Kyiv Art Gallery, the constant change of power in Kyiv did not allow them to start work on organizing the museum. At the beginning of 1921, a special commission was even formed to select exhibits and create a gallery in the former Tereshchenko manor (Dakhnovych, 1927, p. 3). Its members were S. Hlevaskyi, A. Dakhnovych, Yu. Krasyskyi, M. Makarenko, F. Ernst, and others. However, since it was very difficult to evict the Revolutionary Tribunal, the commission was able to start its work only on 22 May 1922.

The newspaper *Proletarska Pravda* wrote about the opening of the Art Gallery in the near future: "Strange as it may seem, such a large cultural center as Kyiv has not had a public art gallery until now, except for a small collection of paintings by new artists in the 1st State Museum, which has been formed recently" (*Proletarska pravda*, 1922, No. 256, 7 lystopada).

The grand opening of the Art Gallery took place on 12 November 1922: "Tomorrow at one o'clock in the afternoon, the grand opening of the Art Gallery (Tereshchenkivska 9) will take place. Entrance to the gallery on this day is by invitation sent out by the Regional Department of Education. In the future, the gallery will be open on Sundays from 12 to 2 p.m. and on Wednesdays and Fridays from 3 to 5 p.m." (*Proletarska pravda*, 1922, No. 260, 11 lystopada). The *Teatr* magazine emotionally responded to this event with the article "The Kyiv Miracle": "Ruins surround us, houses without windows and roofs... and suddenly an art gallery... And if this is the case, it means that we are alive, alive, alive, no matter how much the crow croaks around us" (Kuzmin, 1922, ark. 4-5).

Nationalized works of art prevailed among the collected items. The basis was the nationalized collection of Fedir Artemiiiovych and the remnants of the collections of Mykola Artemiiiovych and Ivan Mykolaiovych Tereshchenko, as well as the collections of 80 antiquities, paintings, and the book collection of O. H. Hansen and a few collections of other Kyiv collectors (Nikolaieva, 2016, p. 79-80).

Conclusions. Thus, the house at 9 Tereshchenkivska Str. was built in the style of the late 19th and early 20th centuries, which corresponded to the architectural trends of the time and the aesthetic preferences of its owners.

The Art Gallery, founded by F. Tereshchenko, played a key role in the cultural life of Kyiv, becoming one of the most important centers of artistic activity. At the same time, the building at 9 Tereshchenkivska Str. turned into a significant object of political transformations, sequentially becoming the location of government and military structures of various political regimes, including the Ukrainian and Bolshevik ones. This indicates its special significance in the context of the events of the Ukrainian Revolution.

However, the socio-political upheavals of this period jeopardized the preservation of not only the building itself but also the unique art collection housed within its walls. These events have become an important historical lesson and have highlighted the problem of preserving Kyiv's cultural heritage and its role in the process of establishing independent Ukraine.

Funding. The author did not receive any financial support for the research, writing, and/or publication of this article.

References:

- Borys, T.** (2014). Kyivska kartynna halereia: stanovlennia ta istoriia diialnosti (1919–1931 rr.) [Kyiv picture gallery: becoming and history of functionship (1919–1931)]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Scientific herald of Eastern European national university of Lesia Ukrainka*, Vyp. 7, 158–162 [in Ukrainian].
- CSHAK Ukraine** - Central State Historical Archive of Ukraine, c. Kyiv.
- Dakhnovych, A.** (1927). *Kyivska kartynna halereia* [Kyiv art gallery]. Kyiv, 24 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1969). *Moji spohady pro nedavnie-mynule* [My memoirs about recent-past]. Munhen: Ukraïnske vydavnytstvo, 543 s. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O.** (1999). *Heroi ta znamenytyosti v ukraïnskii kulturi* [Heroes and celebrities in Ukrainian culture]. K.: UTsDK, 352 s. [in Ukrainian].
- Ivashchuk, L.** (2009). *Dhzerela zi stvorennia ta naukovoï diialnosti Kyivskoji kartynnoji halereji pry VUAN: arkhieohrafichnyi ohliad* [Sources of creating and scientific activity of Kyiv picture

-
gallery at AUAS: archeographic review]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, Vyp. 13, 362–367 [in Ukrainian].
- Kozlov, O.** (2009). Rodovid Tereshchenkiv za materialamy RDIA [Tereshchenkos' genealogy by RSHA materials]. *Henealohichni zapysky – Genealogic notes*, Lviv, Vyp. 7, 86–88 [in Ukrainian].
- Kudlasevych, O. M.** (2009). Rozvytok ukrainskoho pidpriemnytstva ta yoho sotsialna rol: dynastiia Tereshchenkiv [Development of Ukrainian entrepreneurship and it's social role: Tereshchenkos' dynasty]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4 (31), 103–109 [in Ukrainian].
- Kuzmin, E.** *Kyivskoe chudo [Kiev miracle]*. *Teatr*, 1922, No 3, ark. 4–5.
- Nikolaieva, T. M.** (2016). Mystetska spadshchyna metsenativ Kyieva: istoriia ta dolia [Kyiv patrons' art heritage: history and fate]. *Istoryko-politychni studii – Historic-politic studies*, № 1, 74–86 [in Ukrainian].
- Proletarska pravda**, 1922, 256, 7 lystopada.
- Proletarska pravda**, 1922, 260, 11 lystopada.
- Romaniuk, N.** (2011). Blahodiina ta metsenatska diialnist pidpriiemtsiv Pivdenno-zakhidnoho kraiu (XIX – poch. XX st.) [Patrons' of South-Western land (XIX – begin. XX cent.) charitable and patronic functionship]. *Volynski istorychni zapysky – Volyn historic notes*, T. 6, 29–35 [in Ukrainian].
- Slaboshpytskyi, M. F.** (2001). *Ukrainski metsenaty: narysy z istorii ukrainskoi kultury [Ukrainian patrons: sketch from history of Ukrainian culture]*. K.: Vydavnytstvo M. P. Kots: Yaroslaviv Val, 328 s. [in Ukrainian].
- Surovtseva, N.** (1996). *Spohady [Memoirs]*. K.: Vydavnytstvo Oleny Telihi, 432 s. [in Ukrainian].
- Tkachenko O., Hrukach, V., & Tkachenko, T.** (2022). Formuvannia osobystisnykh kompetentnostei uchniv na urokakh istorii ta pravoznavstva shliakhom zaluchennia dokumentalnykh dzherel [Forming of pupils' personal competence at history and law lessons by involvement documental sources]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia – Society. Document. Communication*, Vyp. 14, 116–138 [in Ukrainian].
- Vakulenko, Yu.** (2020). *Natsionalnyi muzei "Kyivska kartynna halereia": putivnyk / Uporiad. Yu. Vakulenko, avt. st.: N. Aheieva, H. Alaverdova ta in. [National museum "Kyiv picture gallery": guidebook / comp. Yu. Vakulenko, aut. art.: N. Aheieva, H. Alaverdova etc.]*. K.: VD "Antykvart", 272 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.05.2025

Reorientation of military personnel: Why did graduates of military educational institutions support the Ukrainian People's Republic?

Dmytro I. Nyzhnikov

V. N. Karazin Kharkiv National University

Postgraduate student (Ukraine)

email: dmytro.nyzhnikov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0887-8566>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NFR-9648-2025>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the reorientation of military personnel from the Russian Empire into the service of the Ukrainian People's Republic (UPR) within the broader context of national revival and state-building during 1917–1921. It was investigated why a segment of graduates from imperial military academies, trained in the traditions of the Tsarist army, embraced Ukrainian independence and participated in the formation of national armed forces. **The research methodology** combines general scientific methods (comparative and structural-analytical) with specialized historical approaches (problem-chronological and historical-biographical), ensuring the study's objectives are met. **The scientific novelty** offers a comprehensive interpretation of the officer corps' motivational transformation: officers once loyal to the Empire who, under revolutionary conditions, came to recognize the necessity of serving national interests. The article highlights how ideological factors (the rise of national consciousness), political pressures (military crisis, disillusionment with the Provisional Government), and organizational reforms (the Ukrainization of units) drove this reorientation. **Conclusion.** National consciousness was not always ingrained in these officers from childhood, but was actively forged during the revolutionary period. The research showed that the combination of professional ethos, patriotism, and rejection of Bolshevik rule decisively influenced a significant portion of the officer corps to join the UPR. Moreover, this transition also revealed an important social dimension of change. For numerous officers of non-aristocratic origin, service in the army of the Ukrainian People's Republic offered opportunities for professional advancement, public recognition, and participation in the national cause. In this sense, the UPR functioned as a political entity and a vehicle for social mobility for a new generation of Ukrainian military personnel.

Keywords: army Ukrainization, military educational institutions, military personnel, national consciousness, 1917–1921 revolution, Ukrainian People's Republic (UNR)

Переорієнтація військових кадрів: чому випускники військових навчальних закладів підтримали УНР?

Дмитро Нижніков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

аспірант (Україна)

email: dmytro.nyzhnikov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0887-8566>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NFR-9648-2025>

Анотація.

Метою нашої статті є аналіз процесу переорієнтації випускників військових освітніх інституцій Російської імперії на службу Українській Народній Республіці (УНР) у контексті національного відродження та державотворення 1917 – 1921 років. В статті досліджується, чому частина випускників військових навчальних закладів, сформованих у традиціях імперської армії, підтримала ідеї української незалежності та взяла участь у формуванні національних збройних сил та творенні нової держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових (порівняльний та структурно-аналітичний) та спеціально історичних (проблемно-хронологічний та історико-біографічний) методах дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у роботі завдань. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного осмислення мотиваційної трансформації офіцерського корпусу, що був вихований у лояльності до імперії, але у революційних умовах усвідомив необхідність служіння

українським національним інтересам. Висвітлюється вплив ідеологічних чинників (зростання національної свідомості), політичних умов (криза армії, розчарування в Тимчасовому уряді) та організаційних змін (українізація частин) на переорієнтацію військових. У висновках зазначено, що національна свідомість не завжди була притаманною цим офіцерам з дитинства, але активно формувалась у ході революційних подій. Саме поєднання професіоналізму, патріотизму та несприйняття більшовицького режиму стало визначальним у переході значної частини офіцера на бік УНР. Крім того, цей перехід засвідчив і важливий соціальний вимір змін. Для численних офіцерів неаристократичного походження служба в армії УНР відкривала перспективи професійного зростання, здобуття суспільного визнання та залучення до творення національної справи. У цьому сенсі УНР виступала не лише політичною структурою, але й соціальним ліфтом для нового покоління українських військових.

Ключові слова: військові кадри, військові навчальні заклади, національна свідомість, революція 1917 – 1921 рр., українізація армії, Українська Народна Республіка (УНР)

Постановка проблеми. Проблема переорієнтації військових кадрів у період розпаду Російської імперії та формування Української Народної Республіки (УНР) є однією з ключових у вивченні українського національно-визвольного руху 1917 – 1921 рр. Зокрема, важливим є питання, чому частина випускників військових навчальних закладів, вихованих у традиціях імперської армії, підтримала УНР, взявши активну участь у розбудові українських збройних сил. Ця проблема охоплює кілька аспектів: 1) ідеологічний – зростання української національної свідомості серед військових кадрів, вплив революційних подій на їхнє самовизначення; 2) соціально-політичний – невдоволення військових політикою Тимчасового уряду та більшовицькою загрозою, що стимулювало пошук альтернатив; 3) організаційний – створення українських національних військових формувань, їхня роль у державотворчих процесах. Наукова значущість теми нашого дослідження полягає у тому, що вивчення переорієнтації військових кадрів дозволяє краще зрозуміти механізми національного відродження та формування державності. Аналіз чинників, які впливали на вибір військових, може сприяти переосмисленню ролі збройних сил у революційних процесах. Практичне значення розвідки – це те, що досвід переходу військових кадрів на службу нової держави може бути корисним для сучасної України в контексті військових реформ і патріотичного виховання. Висновки дослідження можуть бути застосовані у військовій освіті та державній політиці щодо формування національно орієнтованих збройних сил. Таким чином, розкриття цієї проблеми сприяє глибшому розумінню процесів становлення національних армій у перехідні історичні періоди та актуалізує питання національної безпеки в умовах політичної нестабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з важливих робіт з досліджуваної теми є праця Ярослава Тинченка «Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921)» (Тинченко, 2007; Тинченко, 2011). Це ґрунтовна розвідка біографій українських офіцерів, які перейшли на службу до Армії Української Народної Республіки в період визвольних змагань. Автор висвітлює соціальне походження, освіту, військовий досвід та частково мотивацію офіцерів. Важливою особливістю дослідження є широке використання архівних джерел, мемуарів і документів еміграції. Тинченко показує, що офіцери УНР були не лише військовими професіоналами, а й активними учасниками формування національної армії. Робота має високу історіографічну цінність і є незамінною для вивчення військового аспекту української революції. Оскільки дослідження зосереджене переважно на фактичних даних про офіцерів, це робить його цінним джерелом, але бракує глибшого аналітичного осмислення мотивацій та світогляду персонажів.

Іншою цікавою роботою є дослідження Романа Тютенка «Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917 – 1921 рр.)», яке присвячене аналізу соціального складу, мотивацій та повсякденного життя офіцерів Армії УНР, Української Держави та УГА (Тютенко, 2018). Використовуючи метод просопографії, автор створює колективний портрет українського офіцера, розглядаючи його професійну підготовку, соціальне походження, політичні переконання та життєві долі після поразки революції. Дослідження базується на широкому колі джерел, включаючи архівні документи, мемуари та періодику. Особливу увагу приділено аналізу матеріального становища, побуту та дозвілля офіцерів, а також їхньому сприйняттю війни та національної ідентичності. Треба зазначити, що метод просопографії, хоча і дає широку картину, іноді надто узагальнює індивідуальні історії, що дещо призводить до спрощення.

Треба також звернути увагу на роботу Романа Мельника, в якій він досліджував підготовку офіцерських кадрів армії УНР у теоретичній спадщині та практичній діяльності військової еміграції 20 – 30-х рр. XX ст. Він підкреслює важливість професійної підготовки та національної свідомості офіцерів у формуванні боєздатної армії (Мельник, 2010, с. 88 – 95).

Таким чином, окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися науковцями протягом останніх двох десятиліть, але все ж таки питання причин переорієнтації випускників військових навчальних закладів на бік УНР в роки революції 1917 р. залишається малодослідженим.

Аналіз джерельної бази дозволяє виокремити декілька основних груп. Перша група – це джерела особового походження, а саме: спогади та свідчення учасників подій. Деякі колишні офіцери Російської імперії, які перейшли на бік УНР, залишили спогади, де описували мотиви свого рішення. Особисті спогади військових діячів того часу, такі як «Спомини запорожця» Н. Авраменко (Авраменко, 2007), «Матеріали до мого життєпису» М. Юнакова (Юнаків, 2009) та «Спогади командарма» М. Омеляновича-Павленка (Омелянович-Павленко, 1934; Омелянович-Павленко, 1935; Омелянович-Павленко, 2002), надають цінну інформацію про мотиви та обставини переходу офіцерів на бік УНР. Наприклад, Микола Капустянський зазначав, що попри недовіру з боку політичного керівництва, значна частина кадрових старшин залишалася вірною Україні, що сприяло зміцненню армії УНР (Капустянський, 1946, с. 15). Іншою важливою групою, є документи військових навчальних закладів, які дозволяють нам проаналізувати навчальні програми військових освітніх установ, яка формувала майбутніх військових діячів; списки випускників навчальних закладів для аналізу соціального та етнічного складу майбутніх офіцерів. Крім того, треба звернути увагу на нормативно-законодавчі акти Центральної Ради, Генерального Секретаріату та Директорії УНР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ці матеріали містять накази, розпорядження та листування, що відображають процеси формування українських військових частин та участь у них випускників військових навчальних закладів. Не менш важливою групою джерел є періодика того часу: газети та журнали, як-от «Вільна Україна» та «Нова Рада», висвітлювали процеси українізації армії та настрої серед військових кадрів.

Метою нашої статті є аналіз чинників, що сприяли переходу військових кадрів, які отримали освіту в російських військових навчальних закладах на службу Українській Народній Республіці. Зокрема, дослідження передбачає: 1. визначення ідеологічних, соціальних та політичних причин переорієнтації військових; 2. аналіз впливу революційних подій 1917 – 1921 рр. на формування національної свідомості серед випускників військових навчальних закладів. Стаття має на меті сприяти глибшому розумінню процесів формування національно орієнтованої армії та підкреслити значення військових кадрів у боротьбі за незалежність України.

Виклад основного матеріалу. Система військової освіти в Російській імперії на початку ХХ ст. була досить розвинутою, ієрархічною та орієнтованою на підготовку офіцерського корпусу для армії та флоту. Вона мала кілька рівнів — від підготовки підпрапорщиків до генерального штабу. Початковий рівень військової освіти був орієнтований на підготовку молодших командирів і майбутніх офіцерів, які не мали дворянського походження. Вони вчилися в юнкерських училищах, куди приймали осіб з середньою освітою. Основна мета навчання полягала в підготовці командирів для піхоти, кавалерії, артилерії. Середній рівень був представлений військовими училищами (кадетські корпуси), які приймали підлітків (переважно дітей дворян). Навчання поєднувало загальну середню освіту та військову підготовку. Закінчення кадетського корпусу давало змогу вступити до юнкерських або вищих військових училищ. Вищий рівень військової освіти – це вже була елітна підготовка офіцерів вищих рангів. Військові академії приймали офіцерів, які вже мали бойовий досвід або відзначились у службі, готували майбутніх командирів батальйонів, полків, штабних офіцерів. Учні цих освітніх установ вивчали військову справу, фізику, математику, іноземні мови (особливо французьку та німецьку), історію, географію. Великий акцент робився на дисципліні, вірності монархії та православ'ю. Треба відзначити, що військова освіта була однією з небагатьох «соціальних ліфтів» у царській Росії — особливо для не дворян. Успішне закінчення військової академії забезпечувало швидке просування по службі. До Першої світової війни навчання у військових (піхотних), кавалерійських, козацьких та топографічному училищах тривало 2 роки, в артилерійських та інженерному – 3 роки. Під час Першої світової війни термін навчання у військових (піхотних) училищах та школах прапорщиків було скорочено спочатку до 6 місяців, а потім до 4 місяці, в артилерійських та кавалерійських училищах так само до 6 місяців, а в інженерних – 6-9 місяців (Стеців, 2024, с. 181 – 186).

В перші десятиріччя ХХ ст. на теренах сучасної України, які тоді входила до складу Російської імперії, функціонував ряд військових навчальних закладів. У мирний час офіцерів випускали лише військові училища та Пажеський корпус. Усього до 1914 р. існувало 11 військових (до 1911 р. вони називалися піхотними юнкерськими): Павлівське та Володимирське у Санкт-Петербурзі, Олександрівське та Олексіївське у Москві, Віленське, Казанське, Чугуївське, Київське, Тифліське, Одеське та Іркутське; 3 артилерійські: Михайлівське та Костянтинівське у Санкт-Петербурзі, Сергіївське в Одесі; 3 кавалерійські: Миколаївське у Санкт-Петербурзі, Єлисаветградське та Тверське; 2 козацькі: Новочеркаське та Оренбурзьке; 1 інженерне -

.....
Миколаївське у Санкт-Петербурзі, 1 топографічне (у Санкт-Петербурзі) училища. Під час Першої світової війни було сформовано ще 2 військові (2-ге Київське та Ташкентське), 1 артилерійське (Миколаївське у Києві), 1 інженерне (Олексіївське у Києві), 1 козацьке (Кубанське в Єкатеринодарі) училища, а також 46 шкіл прапорщиків (у тому числі дев'ять в Україні) (Тинченко, 2011, с. 49 – 50).

Під час Української революції 1917 р. велике число військових та офіцерів Російської імперії підтримали Центральну Раду та перейшли на бік Української Народної Республіки. Дослідник Я. Тинченко відзначає, що «90% старшинського складу Армії УНР становили колишні офіцери російської армії. Уродженці Галичини, що раніше воювали в австро-угорському війську, налічували в ньому тільки невеликий відсоток» (Тинченко, 2011, с. 60). Наше дослідження теми дозволило виокремити ряд причин цього переходу. Аналіз джерел особового походження свідчить про те, що одними з головних факторів були саме національна свідомість та патріотизм. Випускники військових закладів були освіченими людьми, які краще за інших розуміли політичну ситуацію та роль національного самовизначення. Як показує аналіз списків випускників військових училищ, юнкерських училища, кадетських корпусів багато офіцерів походило з українських земель і відчували національну приналежність з початком революції. Під впливом подій 1917 р. вони усвідомили можливість створення незалежної української держави та вважали своїм обов'язком її підтримати.

Одним із прикладів пробудженої національної свідомості є уродженець Чугуєва з Харківщини Микола Юнаків, який протягом 1894 – 1897 рр. навчався в Миколаївській військовій Академії Генерального штабу Російської імперії у Петербурзі. Після випуску з військової академії він займав різні посади при Генеральному Штабі. Після утворення Української Центральної Ради М. Юнаків підтримав український національний рух і активно сприяв українізації військових частин, зокрема 7-го корпусу на Румунському фронті. 3 жовтня 1917 р. обіймав посаду командувача 8-ї армії Румунського фронту (Тинченко, 2007). Після прибуття до Києва отримав повторне призначення на цю ж посаду. У складний період розпаду російської армії він доклав значних зусиль для збереження боєздатності новостворених українських військових частин. У Дієвій Армії УНР Микола Юнаків обіймав посаду керівника Головної шкільної управи при військовому міністерстві. 3 11 серпня 1919 р. він став начальником Штабу Головного Отамана об'єднаних збройних сил УНР і ЗУНР. Саме за його участі було сплановано та успішно реалізовано військову операцію в серпні 1919 р., результатом якої стало звільнення Правобережної України від більшовиків та повернення Києва під контроль українських військ (Садовський, 1971, с. 41 – 42).

М. Юнаків згадував події 1917 – 1921 рр. в своїй автобіографії: «Українська національна справа почала звертати мою увагу з 1917 року, після лютневої революції, коли на фронті почали поволі виявлятися прояви українського національного життя, в формі українізації військових частин, викладів з історії України, формування українських військових рад, улаштування українських військових з'їздів і т.ін. До всіх цих проявів я на всіх ступенях військової ієрархії ставився завжди прихильно: з початку виключно по інтуїції, внаслідок мого українського походження, а з часом з більшою і більшою національною свідомістю, яку набував самостійно, внаслідок вдумливого ставлення до політичних подій, що розгорталися передо мною. Восени 1917 року я вже був цілковито підготований для відповідальнішої праці на користь України, і бракувало лише сприятливих обставин, які б допомогли мені увійти в коло активних українських діячів» (Юнаків, 2009, с. 117). Аналізуючи його автобіографію ми можемо зробити висновок, що національна свідомість у М. Юнаківа не була з дитинства яскраво вираженою, а пробуджувалася поступово, під впливом подій та атмосфери того часу. Оскільки не дивлячись на те, що першою його мовою в дитинстві, як він зазначав, була українська, після переїзду його родини до Росії відбулася поступова його русифікація. І як він сам згадував в автобіографії «За той час нікого із свідомих українців мені зустріти не довелося, а тому й національної свідомості я здобути не міг». Спершу він підтримував усе українське інтуїтивно, бо мав українське походження. Згодом його підтримка стала усвідомленою, а не лише емоційною (Юнаків, 2009, с. 114 – 120).

Іншою відомою постаттю, яка стояла у витоків українізації армії у 1917 р. був Петро Болбочан, який здобув військову освіту в Чугуївському піхотному юнкерському училищі. Як писав у своїх спогадах полковник Армії УНР М. Середя, в училищі, переважну більшість юнкерів якого складали українці, П. Болбочан «зорганізував український гурток для поширення рідного слова» (Середя, 1930, с. 15), який хоч і проіснував недовго, оскільки був заборонений начальником училища Фоком, але є показником розвитку національної свідомості П. Болбочана ще з молодих років. Свою діяльність в українському військовому русі П. Болбочан розпочав під впливом подій, пов'язаних з 1-м Українським полком ім. Б. Хмельницького, який прибув на фронт і увійшов до складу 5-го корпусу російської армії. Захоплений поширенням національної свідомості серед вояків-українців, П. Болбочан ініціював формування з вояків 5-го корпусу

окремої національної військової частини. Після тривалих перепон та зволікань 4 листопада 1917 р. Генеральне секретарство військових справ видало наказ про формування 1-го Українського республіканського пішого полку при 5-му армійському корпусі. Командиром полку 22 листопада 1917 р. було призначено П. Болбочана (Зінкевич, 2014, с. 112). Також із добровольців 5-го корпусу Південно-Західного фронту йому вдалося сформувати 1-й Український Республіканський полк. Активну участь у військових подіях на стороні УНР П. Болбочан брав аж до своєї загибелі 28 червня 1919 р. Дослідники цієї військової постаті зазначають, що початок українських визвольних змагань у 1917 р. він зустрів уже політично свідомою та зрілою людиною, зі сформованими поглядами на суспільство та армію. На відміну від більшості українських громадсько-політичних діячів, які очікували від революції насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан був перш за все державником, він прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армією, яка мала захищати національні інтереси (Сідак, 2009, с. 13 – 16).

Безумовно, Лютнева революція 1917 року спричинила хаос у Російській армії. Наше дослідження показало, що солдати та офіцери втрачали довіру до Тимчасового уряду, а з дисципліною в армії були великі проблеми. Солдати дуже часто не слухали офіцерів, не дотримувалися наказів. Зросли анархія та самовільне залишення частин. Багато солдатів просто кидали позиції й розходилися по домівках. На фронтах почали створюватися різні солдатські комітети, які часто відмовлялися воювати за чужі інтереси (Фурман, 2020, с. 68). Багато хто вже не розумів, за що продовжувати боротися після падіння царя. Це створило ситуацію, коли армія, яка мала бути опорою імперії, стала некерованою. Ці несприятливі умови теж впливали на загальні настрої офіцерів та солдат і спричиняли пошук альтернатив і підтримку національного руху. Військові училища, які готували офіцерів для імперської армії, також потрапили під вплив нових ідей. Молоді випускники бачили, що Російська імперія розвалюється і що треба захищати власний народ та його державність (Стеців, 2021, с. 63 – 64). Таким чином, розвал Російської імперії зруйнував колишню систему лояльності офіцерів, а деморалізація армії змусила багатьох шукати нові орієнтири. Для частини випускників військових шкіл таким орієнтиром стала боротьба за незалежну Українську Народну Республіку.

У 1918 р. до армії Української Народної Республіки приєднався і Марко Безручко, випускник 1914 р. Миколаївської академії Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. Його рішення було зумовлене поєднанням як політичних переконань, так і професійного військового досвіду. Так, розвал старої імперської армії та розлад дисципліни були однією з важливих причин, чому Марко Безручко підтримав УНР. У цьому контексті багато українських офіцерів — свідомі свого походження, зокрема М. Безручко, — шукали нового змісту своїй службі, яку вони знайшли у відродженні національної армії УНР. (Коваленко, 2015, с. 110 – 111) Аналіз джерел особового походження свідчать про те, що Марко Безручко як професійний військовий не міг стояти осторонь, коли стара армія розпадалася, а нова більшовицька влада по суті знищувала військову дисципліну. Він пише про те, що участь у формуванні армії УНР стала для нього ідеологічною та практичною відповіддю на розруху. (Безручко, 1932, с. 48 – 50)

Втрата армією дисципліни, розпад військових формувань, падіння авторитету командирів спонукали ще одного випускника Чугуївського військового училища (1912 р.) перейти на бік УНР у 1917 р. У липні 1914 р., відповідно до мобілізаційного розподілу, Аверкій Матвійович Гончаренко отримав призначення на посаду командира роти у 260-му піхотному Брацлавському полку, з яким і вступив у бойові дії Першої світової війни. У 1916 р. його підвищили до звання штабс-капітана, після чого він очолив 4-й батальйон. Від літа того ж року він служив курсовим старшиною у 2-й Київській школі прапорщиків. У 1917-му здобув звання капітана. В цей період провів українізацію свого курсу юнкерів, а вже восени того року відбувся перший випуск українських офіцерів. 3 січня 1918 р. став командиром куреня 1-ї Української військової школи імені Богдана Хмельницького, з яким брав участь у легендарному бою під Крутами (Тинченко, 2007). Відповідно до свідчень А. Гончаренко, він як «офіцер, що пройшов бойовий шлях на фронтах Великої війни, з болем спостерігав, як унаслідок революційних подій руйнувалися основи військової служби: дисципліна занепадала, командири втрачали авторитет, а військо перетворювалося на безладну масу. В таких умовах я не міг залишатися осторонь. Моє сумління й обов'язок перед народом спонукали мене стати на бік Української Народної Республіки, вбачаючи в ній єдину силу, здатну відновити порядок, зберегти честь армії та забезпечити майбутнє для українського вояка» (Гончаренко, 1939, с. 147).

Аналіз джерел особового походження та періодики дозволяє нам виокремити ще одну причину переходу випускників військових освітніх закладів на бік Української Народної Республіки - політичні переконання. Масовим було глибоке ідеологічне розчарування у більшовицькій владі та пошук альтернативи, яка б поєднувала ідеї соціальної справедливості, демократичного устрою та національного самовизначення. Багато офіцерів, особливо молодих, які навчалися у військових училищах у роки перед Першою світовою війною, були носіями

.....
поміrkованих соціалістичних або соціал-демократичних поглядів. Вони підтримували ідеї соціальної рівності, реформування старої монархічної системи, але не сприймали більшовицьку модель диктатури пролетаріату, червоного терору та насильницької колективізації. УНР, яка позиціонувала себе як республіка на засадах демократичного соціалізму, стала для них прийнятною альтернативою.

Політичні переконання багатьох офіцерів включали визнання права українського народу на самовизначення та власну державу. Вони не лише були патріотами, але й вважали, що незалежна Україна може стати прикладом демократичної республіки в Східній Європі — на противагу авторитарному більшовицькому режиму в Росії. УНР розглядалася як шанс створити нову державу на більш справедливих засадах (Стеців, 2024, с. 85 – 87). Частина офіцерів, які мали досвід служби в російській імператорській армії, з перших місяців революції бачили, як більшовики руйнують армію, нищать стару систему без конструктивної альтернативи, ведуть політику класової ворожнечі та терору. Вони бачили в цьому загрозу хаосу та громадянської війни, тому свідомо обирали сторону УНР як менш радикальну, більш державницьку та конструктивну силу.

Одним із прикладів глибоких політичних переконань щодо незалежності України був Михайло Омелянович-Павленко, генерал-полковник Армії УНР, який у 1989р. закінчив Сибірський кадетський корпус, а у 1900 р. — Перше військове Павлівське училище. До революційних подій Омелянович-Павленко служив у російській імператорській армії, де досяг звання полковника. Однак після Лютневої революції 1917 року він активно долучився до процесів українізації військових частин, що свідчить про його національну свідомість та підтримку ідеї самостійної України. У своїх мемуарах, зокрема в книзі «Спогади командарма (1917 – 1920)», Омелянович-Павленко детально описує своє розчарування в більшовицькому режимі та переконання, що УНР є єдиною силою, здатною забезпечити незалежність України. Він наголошує на необхідності створення національної армії, яка б захищала інтереси українського народу: «Я вважав, що тільки через створення власної армії ми зможемо відстояти нашу незалежність і не допустити повернення під владу чужинців» (Омелянович–Павленко, 2002, с. 167). Ці слова відображають його глибоке переконання в необхідності боротьби за українську державність та роль армії в цьому процесі.

Крім того, у книзі «Зимовий похід (6 грудня 1919 — 5 травня 1920)» він описує героїчний похід Армії УНР, який став символом незламності українського духу та прагнення до свободи (Омелянович–Павленко, 1934). Безумовно, аналіз джерел свідчить про те, що перехід Михайла Омеляновича-Павленка на бік УНР був свідомим вибором професійного військового, який поставив інтереси нації вище особистих амбіцій.

Ще одна постать, на яку треба звернути увагу, це Віктор Олексійович Павленко, військовий діяч, який також перейшов на бік Української Народної Республіки (УНР) у період революційних подій 1917 – 1921 рр. Його перехід був зумовлений як політичними переконаннями, так і розчаруванням у російській імперській та більшовицькій системах. Він відіграв помітну роль у формуванні українських військових структур, зокрема авіації УНР. Випускник Чугуївського піхотного юнкерського училища за 2-м розрядом 1906 р. Напередодні Першої світової війни закінчив Севастопольську авіаційну школу, служив військовим льотчиком XVIII корпусного авіаційного загону (Тинченко, 2007).

Після Лютневої революції, Павленко активно долучився до українізації військових частин. Він розірвав зв'язки з російським військовим командуванням і став на бік Української Центральної Ради, визнавши право українського народу на самовизначення. У травні 1917 р. взяв участь у Першому Всеукраїнському військовому з'їзді як делегат. За результатами з'їзду був обраний до складу Українського Генерального Військового Комітету та Ради Військових Депутатів, які згодом увійшли до структури Української Центральної Ради. Вже у жовтні 1917 р. Віктор Павленко очолив авіаційний відділ Українського Генерального військового секретаріату. А у 1918 р. був призначений начальником Повітряного флоту УНР. Він брав активну участь в організації бойових вильотів та створенні інфраструктури української авіації. У своїх спогадах, опублікованих у емігрантській пресі, Павленко наголошував: «Я не міг більше служити імперії, яка зневажала народ, до якого я належу. Моя совість веліла мені боротися за вільну Україну, в якій ми, українці, самі визначатимемо свою долю» (Битинський, 1967, с. 34). Такі висловлювання свідчать про його національну свідомість і глибоке переконання, що саме УНР є справжньою альтернативою імперському або більшовицькому поневоленню.

Список військових діячів, які вірили у спроможність УНР стати незалежною державою достатньо вагомий, але ми зупинимося ще на одній постаті — Володимирі Петровичі Сальському. Переорієнтація якого також була пов'язана з його політичними переконаннями, а також глибоким патріотизмом, що можна відслідкувати в джерелах особового походження його сучасників. Він походив з дворян Волинської губернії, закінчив Віленське піхотне юнкерське училище у 1906 р., а потім — Імператорську Миколаївську військову академію за 1-м розрядом у

1912 р. Як людина з глибоким національним світоглядом, В. Сальський не міг залишатися осторонь процесів, що вели до відродження української державності. Вже влітку 1917 р. він обіймав командні посади в українізованих частинах, а згодом став одним із провідних генералів Армії УНР. Зокрема, у 1919 р. очолював групу військ «Запоріжжя», брав участь у боях за Київ та в операціях проти більшовиків і денікінців. Аналізуючи його виступи в еміграції та спогади інших українських військових діячів можна зробити висновок про його бачення України як незалежної та демократичної держави. У статті, надрукованій у газеті «Свобода», В. Сальський наголошував: «Нам, офіцерам, що прийшли з російської армії, було ясно: або ми будемо творити свою державу, або станемо жертвами чужих імперських амбіцій. Для мене вибір був однозначний — служити Україні» (Сальський, 1932, с. 2). Також у статті «Українське військо у XX столітті» вміщено короткі згадки про Сальського як одного з тих, хто ще з перших місяців революції виразно орієнтувався на самостійну Україну, а не на федеративні чи автономістські ідеї, що тоді були популярні серед частини діячів Центральної Ради (Битинський, 1967, с. 38). Отже, перехід Володимира Сальського на бік УНР був свідомим кроком, продиктованим політичними і національними переконаннями. Він розглядав незалежну Україну як єдиний шанс зберегти національну ідентичність і не допустити хаосу та диктатури, які несли з собою більшовики.

Ще один фактор, який впливав на бажання випускників військових навчальних закладів підтримати УНР – це кар'єрні можливості. Особливо це було важливо для молодшого та середнього складу офіцерів, які бачили в національному русі шанс не лише відстояти українську державність, але й реалізувати себе як професіоналів у новій армії. Безумовно, найчастіше цей чинник не був єдиною причиною переходу військових на бік УНР, він йшов паралельно з національними ідеями та розвитком національної свідомості. Як ми вже неодноразово згадували, що у роки революції та розпаду Російської імперії стара армійська система перестала працювати. Багато перспективних офіцерів були фактично «завислими» в кар'єрі через соціальне походження, відсутність зв'язків або небажання підтримувати більшовицьку владу. УНР, яка активно формувала власні військові структури, надавала їм шанс швидкого кар'єрного зростання, а також можливість служити в армії, яка будувалась на нових принципах – національних, демократичних і професійних. Михайло Омелянович-Павленко, у своїх спогадах пише про перехід на бік УНР як про свідоме рішення служити Україні, де його «знання і досвід могли бути використані нарешті на користь рідного народу». Він був призначений головнокомандувачем армії УНР, хоча в імперській армії його зростання було обмежене. «Не було в мене сумнівів, що саме тут, у війську новонародженої України, мій обов'язок і моє місце», – згадував він (Омелянович-Павленко, 1935, с. 24).

Отже, перехід на бік УНР для багатьох офіцерів означав не лише політичну, а й професійну реалізацію. Вони отримували можливість обіймати командні посади, формувати підрозділи з однодумців і реалізовувати свою фаховість у лавах української армії, яка творилась майже «з нуля». Це було особливо важливо для тих, хто в імперії залишався в тіні через національність, погляди або політичну позицію.

Ще однією з причин переходу частини українських офіцерів та військових на бік УНР був страх перед більшовицьким терором, зокрема – небезпека розгрому армії, фізичної ліквідації старшинського складу, запровадження системи комісарів і знищення військової дисципліни. Це підтверджується численними спогадами учасників подій, зокрема офіцерів, які безпосередньо пережили більшовицький вплив на армію. У своїх спогадах генерал-полковник Омелянович-Павленко прямо заявляє про атмосферу страху, що панувала серед офіцерів у більшовицьких частинах: «Після революції 1917 року більшовики стали поступово знищувати армію. Офіцери боялися з'являтися у формі, на зборах солдатів обговорювали питання “знищення командирів”. Для мене було очевидно – залишатися в цій армії означає чекати смерті. Українське військо давало надію, що я ще зможу боротися і жити» (Омелянович-Павленко, 1935, с. 34). У спогадах командира Крутянців А. Гончаренка також згадується страх перед розпадом армії й більшовицькою анархією: «Я бачив, як у частинах на Південно-Західному фронті з офіцерами розправлялися власні солдати. Це було дике і страшне видовище... Лише українська формація здавалася мені тоді шансом вижити і не бути вбитим власними підлеглими» (Гончаренко, 1954, с. 57).

Таким чином, страх перед фізичним знищенням, втратою авторитету, знеціненням офіцерської честі в умовах більшовицької революційної армії став також однією з причин переорієнтації професійних військових до лав УНР. Це рішення дуже часто було не тільки прагматичним, але й зумовленим внутрішнім поривом до збереження честі та служіння національній справі.

Висновки. Отже, дослідження проблеми переорієнтації військових кадрів у період Української революції 1917 – 1921 рр. дозволяє зробити низку важливих узагальнень щодо

.....
мотивів, чинників і обставин, що зумовили перехід частини офіцерства з імперської армії на бік Української Народної Республіки.

По-перше, одним із головних чинників такого переходу стала національна свідомість, яка, хоча й не завжди була сформована з дитинства, активно розвивалася під впливом революційних подій. Приклади Миколи Юнаківа, Петра Болбочана та Марка Безручка свідчать, що навіть офіцери, виховані в традиціях служіння імперії, зуміли переосмислити свою ідентичність та обрати шлях служіння українській державі. Для багатьох українців служба в армії УНР стала проявом не лише патріотизму, а й глибокого розуміння необхідності створення власної, незалежної армії задля збереження державності.

По-друге, криза Російської імперії та її армії, викликана Лютневою революцією та посиленням анархії на фронтах, сприяла моральному розчаруванню в імперських ідеалах. Солдати відмовлялися виконувати накази, офіцери втрачали авторитет, а армія перетворювалася на некеровану силу. У цій ситуації багато офіцерів, особливо тих, хто походив з українських земель, почали шукати нові смисли та політичні орієнтири, якими стала ідея української державності.

По-третє, система військової освіти Російської імперії, попри її монархічну та імперську спрямованість, давала випускникам широкий світогляд, інтелектуальний потенціал і лідерські навички, які стали в пригоді при формуванні збройних сил УНР. Військова еліта, сформована в імперській армії, продемонструвала здатність до адаптації, організаційної ініціативи та стратегічного мислення — саме ці риси були критично важливими у період державотворення.

По-четверте, цей перехід виявив також соціальний аспект переорієнтації. Для багатьох недворянських офіцерів служба в армії УНР відкривала нові можливості кар'єрного росту, визнання, участі у національному проекті. У цьому контексті УНР стала не лише політичним утворенням, а й соціальним шансом для нового покоління українських військових.

Таким чином, підтримка УНР випускниками військових навчальних закладів була не випадковою чи стихійною реакцією, а результатом комплексу ідеологічних, політичних, моральних та професійних чинників. У цьому контексті військова еліта відіграла ключову роль у національному відродженні, і її вклад у становлення української державності потребує подальшого всебічного вивчення. Це також свідчить про глибину процесів національного самовизначення, які охопили всі прошарки суспільства, зокрема військових.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті

Джерела та література:

- Авраменко, Н.** (2007). Спомини запорожця. Київ: Темпора, 445 с.
- Безручко, М.** (1932). Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень– грудень 1919 р.). Каліш, 82 с.
- Битинський, М.** (1967) Українське військо у ХХ столітті. *Вісті комбатанта*, 1, 32–39.
- Гончаренко, А.** (1939). Бій під Крутами. *За Державність*, 9, 145–152
- Гончаренко, А.** (1954). Спогади. Нью-Йорк, 76 с.
- Зінкевич, Р. Д.** (2014). Початки формування Армії УНР восени 1917 року. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія*, 784, 107–113.
- Капустянський, М.** (1946). Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Мюнхен, 110 с.
- Коваленко, С.** (2012). Чорні Запорожці: історія полку. Київ: Стікс, 363 с.
- Лебедєва, І., Комова, О.** (2021). Настрої командного складу Армії УНР на тлі політичної кризи весни (1918 р.). *Збірник наукових праць: сторінки історії*, 51, 124–135. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220180>
- Мартос, Б.** (1958). Оскілко і Болбочан (спогади). URL: <https://kompas.co.ua/nauka-osvita/12943-oskilko-i-bolbochan-sporadi-boris-martos.html> (дата звернення 02.05.2025)
- Мельник, Р. П.** (2010). Питання вишколу старшин армії УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині військової еміграції 20–30 рр. ХХ ст. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*, 670, 88–95.
- Омелянович-Павленко, М.** (1934). Зимовий похід. Каліш, 191 с.
- Омелянович-Павленко, М.** (1935). На Україні (1917–1918). Спомини. Прага: Стилус, 72 с.
- Омелянович-Павленко, М.** (2002). Спогади українського командарма. Київ, 460 с.
- Садовський, М.** (1971). Микола Юнаків. *Вісті Комбатанта*, 3–4, 38–44.
- Сальський, В.** (1932). Чому я служив Україні. *Свобода*, 75, 2–4.
- Середа, М.** (1930). Отаманщина. *Літопис Червоної Калини*, 3, 15–17.
- Сідак, В., Осташко, Т., Вронська, Т.** (2009). Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. 2-ге вид. К.: Темпора, 426 с.

- Стеців, Я.** (2021). Суспільно-Політичні настрої офіцерів-артилеристів на тлі революційних подій в Україні в період 1917-1918 рр. *Воєнно-історичний вісник*, 41(3), 60–73. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2021-41-3-60-73>
- Стеців, Я.** (2024). Старшини–артилеристи українських армій періоду Української революції (1917–1921): просопографічний портрет : дис. ... д-ра філософії / Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 267 с.
- Тинченко, Я.** (2007). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга I. Київ: Темпора, 536 с. URL: <https://coollib.com/b/178327/read#t24> (дата звернення 07.04.2025)
- Тинченко, Я.** (2011). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга II. Київ: Темпора, 424 с.
- Тютенко, Р.** (2018). Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917—1921 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Львів, 246 с.
- Фурман, І.І., Печенюк, І. С.** (2020). Перший всеукраїнський військовий з'їзд та його значення в національному державотворенні й українізації армії. *Військово-науковий вісник*, 33, 61–74. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.33.2020.61-74>
- Химиця, Н.** (2000). Становлення системи національної військової освіти у (1917–1918 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*, 408, 55–60.
- Шанковський, Л.** (1958). Українська армія у боротьбі за державність, 317 с.
- Юнаків, М. Л.** (2009) Матеріали до мого життєпису : [спогади генерала армії УНР]. *Військово-історичний альманах*, 2, 114–120. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viiskovo-istorychnyi_almanakh/Chyslo_02_19.pdf (дата звернення 29.03.2025)

References:

- Avramenko, N.** (2007). Spomyny zaporozhtsia [Memories of a Zaporozhian]. Kyiv: Tempora, 445 s. [in Ukrainian]
- Bezruchko, M.** (1932). Sichovi Stril'tsi v borot'bi za derzhavnist' (berezen'– hruden' 1919 r.) [Sich Riflemen in the Struggle for Statehood] (March–December 1919). Kalish, 82 s. [in Ukrainian]
- Bytyns'kyj, M.** (1967) Ukrains'ke vijs'ko u XX stolitti [The Ukrainian Army in the 20th Century]. *Visti kombatanta – Combatant News*, 1, 34–39. [in Ukrainian]
- Furman, I.I., Pecheniuk, I. S.** (2020). Pershyj vseukrains'kyj vijs'kovyj z'izd ta joho znachennia v natsional'nomu derzhavotvorenni j ukrainizatsii armii [The First All-Ukrainian Military Congress and Its Role in National State-Building and the Ukrainization of the Army]. *Vijs'kovo-naukovyj visnyk – Military-Scientific Bulletin*, 33, 61–74. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.33.2020.61-74> [in Ukrainian]
- Honcharenko, A.** (1939). Bij pid Krutamy [The Battle near Kruty]. *Za Derzhavnist' – For Statehood*, 9, 145–152. [in Ukrainian]
- Honcharenko, A.** (1954). Spohady [Memoirs]. N'iu-Jork, 76 s. [in Ukrainian]
- Kapustians'kyj, M.** (1946). Pokhid Ukrains'kykh Armij na Kyiv-Odesu v 1919 rotsi [The Campaign of the Ukrainian Armies to Kyiv and Odesa in 1919]. Miunkhen, 110 s. [in Ukrainian]
- Khymytsia, N.** (2000). Stanovlennia systemy natsional'noi vijs'kovoї osvity u 1917–1918 rr. [The Formation of the System of National Military Education in 1917–1918]. *Vistnyk natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnikha»: Derzhava ta armiia – Bulletin of Lviv Polytechnic National University: State and Army*, 408, 55–60. [in Ukrainian]
- Kovalenko, S.** (2012). Chorni Zaporozhtsi: istoriia polku [The Black Zaporozhians: History of the Regiment]. Kyiv: Stiks, 363 c. [in Ukrainian]
- Lebedieva, I., Komova, O.** (2021). Nastroi komandnoho skladu Armii UNR na tli politychnoi kryzy vesny (1918 r.) [Sentiments of the Command Staff of the UNR Army Amid the Political Crisis of Spring] (1918). *Zbirnyk naukovykh prats': storinky istorii – Collected Scientific Papers: Pages of History*, 51, 124–135. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220180> [in Ukrainian]
- Martos, B.** (1958). Oskilko i Bolbochan (spohady) [Oskilko and Bolbochan (Memoirs)]. URL: <https://kompas.co.ua/nauka-osvita/12943-oskilko-i-bolbochan-spogadi-boris-martos.html> (data zvernennia 02.05.2025) [in Ukrainian]
- Mel'nyk, R. P.** (2010). Pytannia vyshkolu starshyn armii UNR u praktychnij diial'nosti ta teoretychnij spadshyni vijs'kovoї emihratsii 20–30 rr. XX st. [Officer Training Issues in the UNR Army in Practice and the Theoretical Legacy of the Military Emigration of the 1920s–1930s.] *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnikha" – Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 670, 88–95. [in Ukrainian]

-
- Omelianovych–Pavlenko, M.** (1934). Zymovyj pokhid [The Winter Campaign]. Kalish, 191 s. [in Ukrainian]
- Omelianovych–Pavlenko, M.** (1935). Na Ukraini (1917–1918). Spomyny [In Ukraine (1917–1918). Memoirs]. Praha: Stylus, 72 s. [in Ukrainian]
- Omelianovych–Pavlenko, M.** (2002). Spohady ukrains'koho komandarma [Memoirs of a Ukrainian Commander]. Kyiv, 460 s. [in Ukrainian]
- Sadovs'kyj, M.** (1971). Mykola Yunakiv [Mykola Yunakiv]. *Visti Kombatanta – Combatant News*, 3–4, 38–44. [in Ukrainian]
- Sal's'kyj, V.** (1932). Chomu ia sluzhyv Ukraini [Why I Served Ukraine]. *Svoboda – Freedom*, 75, 2–4. [in Ukrainian]
- Sereda, M.** (1930). Otamanschyna [Atamanshchyna]. *Litopys Chervonoi Kalyny – Chronicle of Chervona Kalyna*, 3, 15–17. [in Ukrainian]
- Shankovs'kyj, L.** (1958). Ukrains'ka armiiia u borot'bi za derzhavnist' [The Ukrainian Army in the Struggle for Statehood], 317 s. [in Ukrainian]
- Sidak, V., Ostashko, T., Vrons'ka, T.** (2009). Polkovnyk Petro Bolbochan: trahediia ukrains'koho derzhavnyka [Colonel Petro Bolbochan: The Tragedy of a Ukrainian Statesman]. 2-he vyd. K.: Tempora, 426 s. [in Ukrainian]
- Stetsiv, Ya.** (2021). Suspil'no-Politychni nastroi ofitseriv-artylerystiv na tli revoliutsijnykh podij v Ukraini v period 1917-1918 rr. [Socio-Political Sentiments of Artillery Officers Amid the Revolutionary Events in Ukraine in 1917–1918]. *Voienno-istorychnyj visnyk – Military-Scientific Bulletin*, 41(3), 60–73. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2021-41-3-60-73> [in Ukrainian]
- Stetsiv, Ya.** (2024). Starshyny–artylerysty ukrains'kykh armij periodu Ukrains'koi revoliutsii (1917–1921): prosopohrafichnyj portret: dys...d-ra filosofii [Artillery Officers of the Ukrainian Armies During the Ukrainian Revolution (1917–1921): A Prosopographic Portrait (PhD dissertation)] / Natsional'na akademiia sukhoputnykh vijs'k imeni het'mana Petra Sahajdachnoho. L'viv, 267 s. [in Ukrainian]
- Tiutenko, R.** (2018). Sotsial'nyj portret ofitsera ukrains'kykh armij periodu Natsional'noi revoliutsii (1917–1921 rr.): dys. na zdobuttia naukovooho stupenia k.i.n. zi spetsial'nosti 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy [Social Portrait of an Officer of the Ukrainian Armies During the National Revolution (1917–1921) (PhD dissertation in History of Ukraine, specialty 07.00.01)]. L'viv, 246 s. [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya.** (2007). Ofitsers'kyj korpus Armii Ukrains'koi Narodnoi Respubliky (1917–1921) [The Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic] (1917–1921). Knyha I. Kyiv: Tempora, 536 s. URL: <https://coolib.com/b/178327/read#t24> (data zvernennia 07.04.2025) [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya.** (2011). Ofitsers'kyj korpus Armii Ukrains'koi Narodnoi Respubliky (1917–1921) [The Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic] (1917–1921). Knyha II. Kyiv: Tempora, 424 c. [in Ukrainian]
- Yunakiv, M. L.** (2009) Materialy do moho zhyttiepysu: [spohady henerala armii UNR] [Materials for My Biography: [Memoirs of a General of the UNR Army]. *Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh – Military-Historical Bulletin*, 2, 114–120. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viiskovo-istorychnyi_almanakh/Chyslo_02_19.pdf (data zvernennia 29.03.2025) [in Ukrainian]
- Zinkevych, R. D.** (2014). Pochatky formuvannia Armii UNR voseny 1917 roku [The Beginnings of the Formation of the UNR Army in the Fall of 1917]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politehnika". Derzhava ta armiiia – Bulletin of Lviv Polytechnic National University: State and Army*, 784, 107–113. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2025

Activities of state authorities in the field of healthcare in the Ukrainian SSR in the 1920s.

Olha P. Murashova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Senior Lecture (Ukraine)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014100>

Ruslan D. Prylypko

Separated structural subdivision «Vinnitsa Professional College of Economics Entrepreneurship of West Ukrainian National University»

PhD. (History), Senior Lecturer (Ukraine)

email: rus.prylipko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>

Abstract.

The purpose of the article is to study and analyse the practical experience of state authorities in the field of healthcare in the 1920s, assess the impact of political factors, in particular the introduction of a new economic policy, on the development of medicine, and determine its quality and accessibility for different categories of the population. **The methodological basis** of the scientific research consists of the fundamental principles of historical research: systematicity, objectivity, historicism, as well as special methods, including problem-chronological, comparative, and statistical. **The scientific novelty** of the research lies in the comprehensive coverage of the state of healthcare development in the 1920s based on the introduction of new sources into scientific circulation. **Conclusions.** In the 1920s, the Soviet government identified healthcare as a priority area in social policy. Within a short period of time, the necessary regulatory and legal framework was created. However, post-war devastation and economic difficulties led to low-quality medical services and their provision to only a limited number of people. There was a shortage of equipment, qualified specialists and funding. Medical workers received meagre salaries, which negatively affected the quality of their work. This forced doctors to work several jobs, which did not encourage them to improve their professional skills. Poor-quality medical care was often the basis for lawsuits by patients. Workers and employees were mainly covered by social insurance, but the small size of the newly created insurance funds did not allow for the full financing of medical services. Party and state officials enjoyed privileged access to medical care, with separate medical facilities created for them and additional privileges granted. Sanatorium and resort treatment was mainly provided to people who were unable to receive effective care at their place of work or residence. Representatives of the working class, the backbone of the ruling power, had priority in receiving appropriate treatment. Peasants suffered from a lack of funds, specialists, medicines and transport, which often forced them to turn to traditional healers due to the inaccessibility of medical care. The Ukrainian Red Cross Society played a certain role in providing medical services to the population.

Keywords: medical care, medical services, new economic policy, state authorities, health care, insurance medicine.

Діяльність органів державної влади у сфері охорони здоров'я в УСРР у 1920-х рр.

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

e-mail: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014100>

Руслан Прилипко

ВСП «Вінницький фаховий коледж економіки та підприємництва Західноукраїнського національного університету»

кандидат історичних наук, викладач(Україна)

e-mail: rus.prilipko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>

Анотація.

Метою статті є вивчення та аналіз практичного досвіду діяльності державних органів влади у сфері охорони здоров'я у 1920-х рр., оцінка впливу політичних факторів, зокрема запровадження нової економічної політики, на розвиток медицини, визначення рівня її якості та доступності для різних категорій населення. **Методологічну основу** наукової розвідки становлять основоположні принципи історичного дослідження: системності, об'єктивності, історизму, а також спеціальні методи, серед яких проблемно-хронологічний, порівняльний, статистичний. **Наукова новизна** дослідження полягає у комплексному висвітленні стану розвитку охорони здоров'я у 1920-х рр. на основі введення до наукового обігу нових джерел. **Висновки.** У 1920-ті роки радянська влада визначила охорону здоров'я як пріоритетний напрямок у соціальній політиці. Упродовж короткого часу була створена необхідна нормативно-правова база. Однак післявоєнна розруха та економічні труднощі зумовили низьку якість медичних послуг та надання їх лише обмеженому колу осіб. Не вистачало обладнання, кваліфікованих фахівців та фінансування. Медпрацівники отримували мізерну зарплату, що негативно впливало на якість їхньої роботи. Це змушувало лікарів працювати на декількох роботах, що не стимулювало до вдосконалення професійних навичок. Нерідко неякісна медична допомога була підставою для судових позовів пацієнтів. Робітники та службовці обслуговувалися, переважно, за рахунок соціального страхування, однак незначні обсяги новостворених страхових фондів не дозволяли здійснювати фінансування медичних послуг у повному обсязі. Привілейоване становище у медичному обслуговуванні мали представники партійно-державної номенклатури, для яких створювалися окремі лікувальні заклади та надавалися додаткові привілеї. На санаторно-курортне лікування, в основному, направляли осіб, які не мали змоги отримати ефективної допомоги за місцем роботи чи проживання. Переважне право на отримання відповідного лікування мали представники робітничого класу – опори чинної влади. Селяни ж страждали від браку коштів, фахівців, медикаментів і транспорту, через що змушені були часто звертатись до знахарів через недоступність медичної допомоги. Певну роль у наданні медичних послуг населення відігравало Українське товариство Червоного хреста.

Ключові слова: медичне забезпечення, медичні послуги, нова економічна політика, органи державної влади, охорона здоров'я, страхова медицина.

Statement of the problem. The establishment of a successful democratic state directly depends on the effective social policy of its leadership. The key objectives of this policy include ensuring decent sanitary and living conditions and organising a high-quality healthcare system. It is critically important to take historical experience into account in order to modernise contemporary Ukrainian medicine and form an effective healthcare system. Research into the development of healthcare in Ukraine in the 1920s is relevant for several reasons. First, this period saw radical changes in all spheres of life, including medicine, which makes it valuable for studying the evolution of the healthcare system. Second, it was a time when a healthcare system was being established that differed from previous systems and had its own unique principles. During this period, there was a struggle against mass epidemics that swept the country after the war campaigns. The experience of organising anti-epidemic measures, developing a network of medical institutions in difficult conditions and mobilising resources is extremely valuable for the modern world, which also faces the challenges of global pandemics. Analysis of these historical decisions can provide lessons for modern public health strategies. Thirdly, the 1920s were marked by the emergence of workers' (insurance) medicine, which was one of the key elements of social policy at the time. Research into its functioning, its impact on the quality of medical care for workers and its legal basis may be important for discussing modern models of health insurance and social protection.

Analysis of sources and recent research. The problems of the formation and functioning of the healthcare system in the 1920s are partially covered in the works of I. Adamska (Adamska, 2011), I. Tkachenko (Tkachenko I., 2011), G. Demochko (Demochko, 2011), O. Murashova (Murashova, 2015; Murashova, 2019). Important aspects of the development of medical insurance as a component of social insurance and the organisational and legal foundations for the establishment and functioning of workers' health authorities have been the subject of research by O. Melnychuk (Melnychuk O. 2009;

Melnychuk O., 2019) and M. Melnychuk (Melnychuk, 2018). Medical care for workers was studied by O. Movchan (Movchan, 2006).

The purpose of the article. The purpose of this article is to highlight the main aspects of the activities of state authorities in forming and ensuring the functioning of the healthcare system in Ukraine in the 1920s, as well as to determine the state of development of the medical industry during that period.

The results of the research. At the beginning of the 20th century, revolutionary events and civil war completely destroyed the healthcare system of the Russian Empire. This led to the closure of private hospitals, laboratories and pharmacies, and the country was engulfed by mass epidemics. In order to establish their power, the Bolsheviks focused on creating their own healthcare system, which, in particular, would be based on the principles of accessibility and free of charge.

In 1917, healthcare issues were included in the Bolsheviks' party programmes. Already in 1918, the need to create a state body to manage this sector — the People's Commissariat of Health Care of the Ukrainian SSR (PCHC) — was emphasised. The theoretical foundations for the formation of the new Soviet healthcare system were developed by the People's Commissars of Health of the Ukrainian SSR, M. Gurevych and D. Yefimov (Adamska, 2011, p. 5).

In creating the relevant legislative framework, the Bolsheviks drew on the experience of the Russian Empire. During the 1920s, 306 key regulatory acts were adopted to govern policy in the medical sector. In the 1919–1920s, the Soviet authorities were engaged in forming the structure of governing bodies in the field of healthcare, restoring medical institutions, providing them with medicines and appropriate equipment, and overcoming social and epidemic diseases. From 1921, issues related to the organisation of resort activities, the activities of the Red Cross Society in the Ukrainian SSR, and the creation of maternity and childhood care institutions were considered.

The implementation of the tasks set by the Soviet authorities in Ukraine began in January 1919, when the Department of Public Health was established. On 19 January 1919, a decree was published, according to which the relevant body was subordinate to public and military institutions. It was responsible for uniting the medical and sanitary units of various departments. After the creation of the Council of People's Commissars (CPC) and the reorganisation of the Provisional Government on 29 January 1919, all departments were renamed as people's commissariats. In this way, the People's Commissariat of Health of the Ukrainian SSR was created. In accordance with the provisions of the CPC of the Ukrainian SSR of 2 February 1919, this body was given a leading role in organising the health care system in the republic. Its responsibilities included: developing and systematising regulatory documents related to medical care; monitoring their proper implementation; issuing relevant orders and decrees binding on state institutions and the population of the Ukrainian SSR; managing the entire medical and sanitary network in the state; promoting coordination of the activities of local authorities in organising medical and sanitary affairs. Medical departments that had previously been involved in health care management were liquidated. Over the following months, the state apparatus of the PCHC was formed and its functions were specifically defined (Murashova, 2019, p. 43).

In accordance with the decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 11 June 1919, the Soviet government assigned the PCHC the function of controlling sanitary affairs and providing the necessary equipment. According to this document, issues related to the organisation of water supply, sewage, waste disposal, and the creation of public baths, laundries, and disinfection stations also fell within the competence of this body. A special executive organisation was also created — the Central Medical and Sanitary Council, which included representatives of workers' associations, confirming the Soviet leadership's promises to involve the public in the development of the medical sector.

According to I. Adamska, in the first half of 1921, there were 1,400 hospitals in the Ukrainian SSR, with a total of about 60,000 beds, 286 outpatient clinics, 35 polyclinics, and 1,015 paramedic stations (Adamska, 2011, p. 10).

In the 1920s, the Soviet authorities introduced a health insurance system, confirming the state's efforts to provide social protection for workers in case of illness. A similar practice was already in place in Ukrainian lands in the 1840s. In order to prevent the spread of cholera epidemics in industrial enterprises, the first hospitals were organised at the expense of the owners.

After the introduction of the new economic policy, certain changes took place in the development of the healthcare system. Along with the emergence of market mechanisms in the economy, the reduction in the number of state-owned enterprises and their transition to self-financing led to a decrease in the state budget. Under these circumstances, the concept of universal access to free medical care was levelled. For the Soviet leadership, the primary task was to provide medical care to the working class as the main support of the current government.

The main principles of Soviet health care policy during the «new economic policy» period were defined by the Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR of 10 December 1921 'On social security for workers and employees in the event of temporary or

.....
permanent loss of working capacity and for members of their families in the event of the death of the breadwinner.' The document provided for the possibility of receiving free medical care exclusively for industrial workers and employees. It emphasised the need to create departments of occupational medicine at the central and local levels. Such institutions operated under the PCHC and consisted of the following departments: Central Medical Bureau for Specialised Medical Care, Medical and Preventive Care, Restoration of Working Capacity, Physical Education and Health Improvement of Children. It was proposed that their material support be provided at the expense of the medical care insurance fund (Murashova, 2019, p. 44).

With its own financial resources, the leadership of the workers' medical authorities sought to recognise the independence of insurance medicine from the national health authorities. However, representatives of the latter argued for the need to preserve the unity of Soviet medicine.

In Ukraine, active work on the creation of workers' medical authorities and the organisation of medical institutions began in February 1922. Starting in May, issues related to medical care for workers became the responsibility of insurance authorities. The plan was to provide primary medical care and set up educational institutions to train specialists (Movchan, 2011, p. 132).

This situation caused sharp dissatisfaction on the part of the National Health Insurance Committee of the Ukrainian SSR, which sought to retain control over the process of medical care for the insured. With the assistance of the leadership of the RCP(b), on September 4, 1922, a regulation on social insurance was introduced, which emphasized the need to establish mutual relations in the medical and sanitary field under the general leadership of health care bodies. The corresponding decision provided for the functioning of workers' medicine bodies in the general health care system (Murashova, 2015, p.57).

According to the Regulation "On Social Insurance Funds", which came into force on July 17, 1923, the operational medical care fund, which was responsible for insurance medicine, was officially called "fund G". The basis of this fund was: insurance contributions from enterprises, institutions, farms and private individuals who used hired labor; 25% of the amount of the penalty, which was collected from those who were late in paying insurance contributions. All funds received by the "G fund" were transferred to local social insurance bodies and the local health department (or occupational medicine department) to provide medical care. It is important to note that 2% of the total amount of contributions was withheld to cover the organizational costs of social insurance bodies (Melnychuk.& Melnychuk, 2019, p.28)

The legislation provided that the following categories of the population had the right to receive free medical care from the medical care fund: persons employed (workers and civil servants) and members of their families; unemployed persons receiving social insurance benefits and members of their families; employees involved in collectives organized by labor exchange committees and in community work; disabled workers and relatives of the deceased or missing, receiving pensions under social insurance or personal pensions; disabled workers whose cash payments were terminated on the basis of their involvement in trade or industry where the relevant taxes were not paid. At the same time, disabled people had the right to free medical care until they lost their right to a pension. Health authorities issued medical books that served as confirmation of the right to free medical care for the insured, the unemployed and disabled workers.

Persons suffering from nervous and infectious diseases were to be treated exclusively locally, within the republic. Only in exceptional cases, in particular in the absence of appropriate medical equipment, were they sent to specialized institutions. Such patients were provided with travel funds and accommodation expenses in the event of a lack of places in medical institutions. They were also provided with a relevant package of documents (Trefilov, 1927, p. 218).

The People's Commissariat of Health Care developed the main points according to which the treatment of patients with alcoholism was carried out. It was assumed that this process should last at least three months. The process of such treatment itself was free of charge, but the patient had to pay other expenses at his own expense. All issues regarding this were coordinated with the Psychoneurological Institute (Melnychuk, 2009, p. 146).

Disabled people of the civil and imperialist wars who were registered with social security bodies, insured disabled people, persons receiving a pension under social insurance enjoyed the right to receive prostheses and orthopedic devices at state expense.

The Soviet leadership organized the creation of sanatoriums. During the 1920s, the vast majority of such institutions treated patients with tuberculosis. There were special institutions where medical care was provided to patients with cardiological, gynecological, gastrointestinal, neurological and skin diseases. Initially, only day hospitals were practiced. Since 1924, the first night sanatoriums appeared in the Ukrainian SSR, where workers were able to receive medical procedures without interruption from production. At the end of the 1920s, there were 285 such institutions (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.2665, p 8)

People who were unable to receive effective assistance at their place of work or residence were mainly sent for sanatorium and resort treatment. Final conclusions on the appropriateness of sending an employee were provided by specialists after an appropriate examination and were subject to verification by the medical control bodies of insurance funds. Representatives of the working class - the pillars of the current government - had the preferential right to receive appropriate treatment. They were to make up at least 80% of the total number.

The extremely low level of salaries of medical personnel negatively affected their attitude to the performance of their professional duties. As noted by O. Movchan, doctors resorted to bribery, there were frequent cases of humiliation and abuse of patients, infliction of physical injuries on them. The quality of nutrition of patients was also unsatisfactory, which forced them to leave inpatient treatment early (Movchan, 2011, p. 145).

Priority medical care was provided exclusively to representatives of the party and state nomenclature. In the early 1920s, the government created special hospitals, outpatient clinics and sanatoriums to provide services to employees of central state bodies, as well as members of their families. For such persons, additional places were allocated in the best medical institutions, examinations were organized in leading institutes and trips abroad for the purpose of recovery (Adamska, 2011, p. 10)

The organization of sanatorium and resort treatment was an important and integral element of the health care of party officials. According to the conclusions of O. Melnychuk, officially organized sanatorium and resort recreation in Ukraine began in 1922-1923. Although insurance companies had not yet allocated funds for travel packages for workers and employees, the Ukrainian Resort Administration managed to reserve 570 places. These places were provided to employees of the coal and metallurgical industries. Additionally, the Kharkiv Department of Workers' Medicine independently financed sanatorium and resort treatment for 314 people (Melnychuk, 2019, p.74).

The treatment period lasted from two weeks to a month. Recovery and rehabilitation were carried out at state expense. Party officials underwent examinations in hospitals and were sent to sanatoriums without waiting. They had the priority right to receive the necessary medicines, glasses and prostheses.

In order to achieve an adequate level of medical care for party officials, the government organized a clear system of service provision and carried out various preventive measures. Thus, in 1923, a special commission was created under the leadership of M. Gurevich. It included therapists Finkelstein and Finschmidt, neuropathologists Geimanovich and Jozyfovich, surgeons Trinkler and Beltz. The purpose of its activities was to determine the state of health and prescribe appropriate treatment (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.2665, p.16).

To obtain a permit to resort facilities, party officials underwent a medical examination under the supervision of special medical commissions. After receiving the appropriate doctor's opinion, employees were sent to sanatoriums where places were reserved in advance. The Caucasian cities of Sukhumi, Borjomi, Essentuki, Kislovodsk, resort bases near Kyiv and on the Black Sea coast (Southern coast of Crimea, Odesa, Sevastopol) were especially popular. In some cases, treatment outside the country was envisaged, in particular due to the impossibility of obtaining effective medical care in the territory of the USSR. For treatment outside the country, the government allocated material assistance in the amount of 120 rub. (Murashova, 2019, p.51).

The most common types of diseases in the indicated period were venereal diseases, mental disorders, and gastrointestinal problems. The causes of these diseases were a negligent attitude to one's health, non-compliance with the diet, and abuse of alcoholic beverages.

In 1927, the Central Medical Commission was reorganized into the Medical Commission (MC). At the same time, the lists of clients were adjusted. Two categories of citizens were distinguished. The first included party officials of the highest echelons, that is, members and candidates for members of the Politburo, the Presidium of the Central Medical Commission, and members of the Secretariat of the Central Committee. The second included members of the Presidium of the All-Union Central Medical Commission, people's commissars, heads of cooperative, military, and trade institutions, and editors of central newspapers. For the remaining party members, medical care was provided through the National Health Commission and the All-Union Central Medical Commission. The activities of the medical commissions were financed by the State Budget and the Main Social Insurance Fund (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.1413, p.56)

The organization of health care in the countryside provided for the creation of a network of medical stations. As noted by I. Yurochkina, as of 1923, there were 668 hospitals and 687 outpatient institutions in the Ukrainian SSR (Yurochkina 2008, p. 35).

In July 1923, the National Committee for Health Care conducted a detailed survey of the stations. It was determined that 31.4% of them served more than 20 thousand people, 33.9% - up to 20 thousand, and, accordingly, 27.8% - up to 12 thousand. The presented statistical data indicate that medical care in rural areas was underdeveloped, since the National Committee for Health Care

.....
established the minimum number of patients that should be per district, namely - more than 10 thousand people (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.1867, p. 58)

The quality of medical services was also determined by the provision of medical institutions with transport. According to estimates, only 14% of them had it. The vast majority of districts did not work on call, so the villagers had to get to the medical posts on their own. Some institutions received transport from the district executive committees, others had to hire horses. As a result of the famine, a significant number of households lost their horses, so families living in remote areas did not have the opportunity to receive qualified medical care at all. According to the new administrative-territorial division of the Ukrainian SSR, the polling stations were significantly distant from the district centers (Gurevych, 1924, p. 117-119).

An extremely difficult situation was observed with the financing of the medical sector in rural areas. Since the second half of 1922, maintenance was carried out at the expense of local budgets. As a result, problems with the provision of medicines and auxiliary materials increased. Local funds were catastrophically lacking, there was no assistance from central authorities, which forced the transition to self-sufficiency. Payment for medical services was set in grain units, since the monetary currency at that time was unstable. For example, the cost of a stomach operation was 1 pood 20 pounds of rye. Given the difficult financial situation of the peasants, the constant increase in fees for such services made it impossible for them to receive medical care (Yurochkina, 2008, p. 352).

The material and technical support of medical institutions in the countryside lagged significantly. According to M. Gurevich, only 48% of the precincts were located in specially equipped buildings, 33% in adapted ones, 19% in premises that did not meet medical and sanitary standards. In the case of hospitals, the situation was somewhat better, since 70% of them were located in appropriate buildings. However, rural medical institutions had practically not been repaired since 1914, so almost 80% of them needed major repairs. According to the statistical data provided by M. Gurevich, by 1923, 37% of the premises had been repaired, 61% of the precincts were provided with medicines, and 51% with appropriate equipment (Gurevich, 1924, p. 120). An equally important problem was the provision of medical institutions with qualified personnel. Most of the zemstvo doctors moved to the cities, some of them died. The new workers were significantly inferior to their predecessors in terms of professional training. The reasons for the mass dismissal of specialists were the lack of proper housing and remoteness from the center. Doctors were distributed quite unevenly by specialization. The largest percentage was made up of therapists (67%). At the same time, gynecologists and surgeons worked in each province.

The Soviet authorities took measures to ban paramedics. Under the call to improve the quality of medical services, the government replaced paramedic stations with outpatient clinics. If in 1921 their number was 985, then, accordingly, in 1922 – 758, 1923 – 394, 1925 – 35, 1927 – 40. Since 1925, after the approval of local budgets, village consultations, nurseries and sanitary organizations began to appear (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.1229, p. 15)

The perfect form of organization of the medical sector in rural areas was considered to be the organization of preventive departments, which in their structure should have: an outpatient clinic with separate examination rooms; a hospital that provided such types of medical care as surgical, gynecological, anti-tuberculosis and anti-tuberculosis; tuberculosis dispensary; venereal dispensary; social assistance council; consultation for pregnant women and women with infants; permanent and temporary nurseries; district sanitary doctor (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.1413, p. 65).

In the village during 1924–1925. 1397 doctors worked, that is, 1 specialist per district. The situation with dentistry was catastrophic. Only 10% of village hospitals had dental offices and the corresponding qualified staff. A similar situation was observed with the presence of ophthalmologists and obstetricians. The reports for 1925–1926. spoke about unsuitable equipment, untimely supply of medicines, remoteness of districts and lack of vehicles for providing medical care at home. The lack of qualified medical care was clearly visible. Due to the long queues, a comprehensive examination of the patient took no more than 10 minutes. The low salaries of doctors, which lagged significantly behind the pre-war years, forced them to work part-time, which did not stimulate them to improve their professional skills. Dissatisfaction with the quality of doctors' services grew, which even led to lawsuits. This situation forced doctors to go to provincial towns, which, in turn, slowed down the development of health care in the countryside (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.2010, p. 75). In the villages, medicine became widespread, since it was often almost the only chance for salvation. The Soviet government had a negative attitude towards such practices. On May 19, 1925, the CPC of the Ukrainian SSR issued a decree "On staffing the village with qualified medical personnel." This document provided for the provision of free housing with proper utilities for rural doctors, but in practice only monetary compensation (up to 15% of the salary) was issued, which did not cover the corresponding costs. The shortage of housing was also observed in provincial areas. Therefore, qualified personnel did not want to work there (Yurochkina I., 2008, p.352).

Statistical data show that as of 1928, there were 980 outpatient clinics and 685 hospital departments in the village, where 11,612 beds were concentrated, of which 1,296 were infectious, 1,845 were obstetric, and 2,183 were surgical. There were 87 paramedic stations, 101 obstetric ones. There were approximately 15.6 thousand people per medical department. The above facts indicate a significant lag in the development of medical care in rural areas (Materials, 1929. p. 7.). The need to strengthen the Bolshevik influence on society provided for the creation of public organizations, the activities of which were to be directed at the development of public health. Thus, on July 13, 1920, the RNC together with the National Committee for Health Care approved the resolution "On the Ukrainian Red Cross". According to this document, the specified organization was to carry out work on providing medical assistance to Red Army soldiers and their family members.

According to the resolution "On replenishment of the Main Board of the Ukrainian Red Cross", adopted on April 27, 1921, the society included representatives from the National Committee for Health Care and the People's Commissariat of Social Security of the Ukrainian SSR, two people from the Commission of Poor Peasants and the Red Army, three from the All-Union Central Council of Trade Unions.

Financing of the activities of the medical and sanitary institutions of the Ukrainian Red Cross was carried out at the expense of membership fees, state subsidies, and income from the network of Red Cross organizations. As for the expenditure part, the largest percentage was spent on humanitarian and medical and sanitary organizations. A significant amount of the Ukrainian Red Cross budget funds during 1927–1928 was allocated for organizational work and for the needs of victims of natural disasters. The main tasks assigned to the newly created organization, first of all, were: preventing the spread of social diseases, organizing medical care in villages, providing the population with medicines at affordable prices, overcoming the problems of child homelessness (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.2657, p.42).

Important in the study period acquired activities aimed at countering social diseases. In the 1920s. in the Ukrainian SSR, tuberculosis, malaria, scarlet fever, and sexually transmitted diseases were most common. At the beginning of 1923 in the state, with the assistance of Ukrainian Red Cross Society, 19 urban and 9 rural TB dispensaries functioned. In these institutions, the population was examined and treated. Of the 36,378 people undergoing medical examination, 24,456 patients with tuberculosis were identified. In order to counteract the spread of the disease, special methods of diagnosis and treatment were used. At the end of 1923, a dispensary was opened in the Ukrainian SSR, which registered 95 patients. In order to combat the spread of infectious diseases, malaria stations and epidemic detachments were created (Murashova 2019, p.56).

An important area of activity of the Ukrainian Red Cross Society was solving the problem of improving the health of children and overcoming child homelessness, which was emphasized at the II All-Ukrainian Congress of members of Ukrainian Red Cross Society. Thus, the corresponding institutions were created: children's clinics, homes for tuberculosis patients, summer colonies, village nurseries. According to M. Melnychuk's calculations, during 1923–1924, there were 41 institutions equipped for 4,460 places in the Ukrainian SSR. To provide assistance to the children of the unemployed, orphanages and boarding schools, food and lodging centers, and labor colonies were created at the initiative of the Ukrainian Society of the Ukrainian SSR. Since 1923, the active creation of village nurseries began at the expense of local committees. The main areas of activity of the society in the late 1920s were: improving sanitary conditions through the construction of wells, public laundries, and baths, as well as the creation of maternity hospitals, obstetric centers, nurseries, and playgrounds. It was also planned to establish work on creating a network of medical institutions - hospitals, clinics, rest homes, and sanatoriums (Melnychuk M., 2018 p.60).

During 1927–1928, sanitary and epidemiological activities became widespread, as a result of which 95 village baths were created in the country and a village public laundry was built. During the same period, catering establishments accessible to the poor emerged (TsDAVO. F.342, Op.1. Spr.2657, p. 46).

Another type of activity of the Ukrainian Red Cross Society was assistance to the population affected by natural disasters. They were provided with medical assistance and free meals were organized. 581 relevant points were created, and in 1929 their number increased to 3,173. It should be emphasized that the activities of the UTCHK during the 1920s were relatively effective (Melnychuk M., 2018 p.62).

Conclusions. Thus, in the 1920s, the Soviet authorities identified healthcare as a priority area in social policy. In a short time, the necessary regulatory and legal framework was created. However, the post-war devastation and economic difficulties led to the low quality of medical services and their provision only to a limited number of people. There was a lack of equipment, qualified specialists, and funding. Medical workers received meager salaries, which negatively affected the quality of their work. This forced doctors to work several jobs, which did not stimulate the improvement of professional skills. Often, poor-quality medical care was the basis for lawsuits by patients. Workers and employees

.....
were served mainly at the expense of social insurance, but the small volumes of the newly created insurance funds did not allow for the full financing of medical services. Representatives of the party and state nomenclature had a privileged position in medical care, for whom separate medical institutions were created and additional privileges were granted. People who were unable to receive effective help at their place of work or residence were mainly sent for sanatorium and resort treatment. Representatives of the working class - the pillars of the current government - had the preferential right to receive appropriate treatment. Peasants suffered from a lack of funds, specialists, medicines and transport, which forced them to often turn to healers due to the inaccessibility of medical care. The Ukrainian Red Cross Society played a certain role in providing medical services to the population.

Gratitude. We express our gratitude to all members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References:

- Adamska, I.H.** (2011). *Partiino-derzhavna polityka v haluzi okhorony zdorovia v Ukrainskii SRR (1919-1929 rr.)*. [Party and state policy in the field of health care in the Ukrainian SSR (1919-1929).] dys. kand. ist. nauk : 07.00.01 – istoriia Ukrainy) Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, 255 s. [in Ukrainian]
- Demochko, H. L.** (2011). *Formuvannia i rozvytok ukrainskoi radianskoi systemy okhorony zdorovia v Kharkovi (1919–1934 rr.)* [Formation and development of the Ukrainian Soviet health care system in Kharkiv (1919-1934)]: (dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 istoriia Ukrainy. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina). Kharkiv, 262 s. [in Ukrainian]
- Hurevych, M.** (1924). *Sostoianye selskoi medyko-sanytarnoi sety v seredyne leta 1923 hoda* [The state of the rural medical and sanitary network in mid-summer 1923] *Profylaktycheskaia medytyna. Preventive medicine* №1-2. s.116. [in Russian].
- Materialy** (1929). *Materialy pro diialnist zakladiv orhaniv okhorony zdorovia i pro sanitarnyi stan Ukrainy za 1927-28 rik.* [Materials on the activities of health care institutions and the sanitary state of Ukraine for 1927-28.] Kharkiv: Vyd-vo «Naukova dumka», 37 s. [in Ukrainian]
- Melnychuk, O.A.** (2009). *Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20-30-ti rr. XXst.)*. [Social insurance in Soviet Ukraine in the 1920-1930th] Vinnytsia: «Edelveis i K», 372 s. [in Ukrainian]
- Melnychuk, M.** (2018). *Diialnist Ukrainskoho tovarystva Chervonoho Khresta.* [Activities of the Ukrainian Red Cross Society] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia. Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History.* Vyp.26, s.58-64. [in Ukrainian]
- Melnychuk, O.A.** (2019). *Orhanizatsiia sanatorno-kurortnoho likuvannia robitnykiv ta sluzhbovtziv v USRR u 20-kh rr. XX st.* [Organisation of sanatorium and resort treatment of workers and employees in the Ukrainian SSR in the 1920s] *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine XXth century: Culture, ideology, politics.* Vyp.24. s.69-85. [in Ukrainian]
- Melnychuk, O.A., Melnychuk, M.O.** (2019). *Orhany robitnychoi medytyny v systemi orhaniv okhorony zdorovia USRR u 20-kh rr. XX st.* [Bodies of labour medicine in the system of health care of the Ukrainian SSR in the 1920s] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia. Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History* Vyp. 27. s.25-36. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-25-36> [in Ukrainian]
- Movchan, O. M.** (2006). *Medychne obsluhovuvannia robitnykiv USRR. 1920-ti rr. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky.* [Medical care for workers of the Ukrainian SSR. 1920s] K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. Vyp.15. S. 19-64. [in Ukrainian]
- Murashova, O. P.** (2019). *Sotsialna polityka radianskoi vlady v Ukraini u 20-kh rr. XX st.* [Social policy of Soviet power in Ukraine in the 1920s] (dys...kand. ist. nauk : 07.00.01–istoriia Ukrainy), Kyiv, 236 s.. [in Ukrainian]
- Murashova, O.P.** (2015). *Zakhody radianskoi vlady u sferi okhorony zdorovia v Ukraini u 1920–1930-kh rr.* [Measures of the Soviet authorities in the field of health care in Ukraine in the 1920s and 1930s.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History* Vyp. 23. S.55-60. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2015-23-55-60> [in Ukrainian]
- Tkachenko, I.V.** (2011). *Okhorona zdorovia v Ukraini v roky novoi ekonomichnoi polityky: sotsialno-istorychnyi aspekt.* [Health care in Ukraine during the years of the new economic policy: socio-historical aspect] dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Cherkasy, 230 s. [in Ukrainian]

- Trefylov, Y. M.** (1927). Strakhovyk.[Insurer]. Spravochnyk po voprosam sotsyalnoho strakhovanyia y medytsynskoi pomoshchy zastrakhovannym [Handbook on social insurance and health care for the insured]. Yzd. 2-e. M.: Voprosy truda, 364 s. [in Russian].
- TsDAVO Ukrainy** –Tsentralnyi derzhávnyi arkhív výshchykh órhaniv vlády ta upravlínnia Ukraíny [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Yurochkina, I.H.** (2008). Medychne obsluhovuvannia partiino-derzhavnoi nomenklatury. [Medical care of the party-state nomenclature]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho.universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.* №94-95. s.137-141. [in Ukrainian]
- Yurochkina, I.H.** (2008). Medychne obsluhovuvannia silskoho naselennia u 1920-kh rr. [Medical care of the rural population in the 1920s]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian Peasant.* 2008. s. 351-354. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.05.2025

Artisanal and industrial vocational education in Soviet Ukraine in the first half of the 1930s

Tetiana R. Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr (History), Professor (Ukraine)

email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038>

Abstract.

The objective of this article is to analyze, using the example of the Podillia region, the organization of training for skilled labor in the field of artistic crafts during the first half of the 1930s, a period marked by the Bolshevik regime's efforts to standardize vocational education. **The methodology** is grounded in archival heuristics and source analysis concerning the structure and regulation of vocational training for workers involved in artistic crafts production. **The scientific novelty** of this research lies in its focus on the activities of the school of industrial-cooperative apprenticeship within the system of artistic cooperation – a subject previously overlooked in Ukrainian historiography, which has mainly concentrated on higher and secondary specialized art-industrial education. Particular attention is devoted to the functioning of the Klembivka School of Industrial-Cooperative Apprenticeship (1931–1941). **Conclusions.** Artisanal and industrial education during the Soviet period extended to the vocational training of lower-level technical personnel and manual workers. In line with the state education system and against the backdrop of industrialization in the early 1930s, the Bolshevik authorities sought to standardize the training of skilled labor within the system of industrial cooperation, modeling it on industrial practices. Schools of industrial-cooperative apprenticeship were intended to resemble factory apprenticeship schools which failed to account for the specific training needs of workers in the artistic crafts sector. As a result, the artistic component of the training was soon reinstated. The establishment of the school affiliated with the Klembivka embroidery artel enabled the training of thousands of embroiderers well-versed in the ornamental motifs and embroidery techniques of southern Podillia, who went on to disseminate their knowledge throughout the entire territory of Vinnytsia region.

Keywords: Klembivka artel, industrial cooperation, industrial-cooperative apprenticeship, vocational education, artistic crafts.

Художньо-промислова робітнича освіта радянської України першої половини 1930-х рр.

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: tetiana.karoieva@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/ABA-9476-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223678038>

Анотація.

Мета статті: охарактеризувати на прикладі подільського регіону організацію навчання кваліфікованої робочої сили для художніх промислів у першій половині 1930-х рр., коли більшовицька влада намагалася уніфікувати професійну освіту. В основі **методології дослідження** архівна евристика та аналіз джерел щодо організації освіти кваліфікованих робітників художніх промислів у контексті нормативної бази функціонування професійної освіти. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії розглянуто діяльність школи промислово-кооперативного учнівства в художній кооперації, адже досі вивчалася вища та середня спеціальна художньо-промислова освіта; вивчено функціонування Клембівської школи промислово-кооперативного учнівства (1931–1941). **Висновки.** Художньо-промислова освіта радянської доби охоплювала також професійну підготовку нижчого технічного персоналу та робітників. Орієнтуючись на державну систему освіти, на тлі індустріалізації у першій половині 1930-х рр. більшовицька влада спробувала

уніфікувати підготовку кваліфікованої робочої сили в промисловій кооперації за зразком промисловості. Школи промислово-кооперативного учнівства мали бути подібними до фабрично-заводських (ФЗУ), що не враховувало особливості підготовки працівників для художніх промислів, тому швидко було відновлено художню складову навчання. Створення школи при Клембівській артілі, що спеціалізувалася на вишивці, дозволило підготувати тисячі вишивальниць, обізнаних з південно-подільськими орнаментами та техніками вишивки, які поширили свої знання по території Вінницької області.

Ключові слова: промислова кооперація, промислово-кооперативне учнівство (промкоопуч), художні промисли, художня артіль, Клембівська артіль.

Постановка проблеми. На українських теренах художньо-промислова освіта розвивалася з другої половини XIX ст. завдяки органам місцевого самоврядування, громадським і приватним ініціативам. Напередодні радянської епохи вже був накопичений чималий досвід, було розуміння важливості залучення професійних художників до співпраці з народними майстрами і навчання молодих працівників, розроблено методики навчання. У радянській плановій економіці художні промисли опинилися в її кооперативному секторі. Тут розвивалася подібна до державної багаторівнева система освіти: вища – середня спеціальна – професійна. Якщо раніше навчання учнів відбувалося безпосередньо під час виробничої діяльності, то тепер професійну робітничу освіту держава намагалася перебрати на себе, організувавши у кооперативному секторі економіки школи промислово-кооперативного учнівства (промкоопуч), подібні до державного – фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Такі заклади мали готувати кваліфіковану робочу силу і для художніх промислів.

Аналіз джерел та новітніх досліджень. Вітчизняні науковці вивчали художньо-промислову освіту, зосередившись на підготовці спеціалістів вищої та середньої ланки в окремих локальних навчальних закладах (Київ, Харків, Кам'янець-Подільський, Полтава, Миргород, Єлисаветград тощо). Комплексне висвітлення здобула лише освіта на західноукраїнських землях (Богдадук, 2020; Синишин, 2019). Зокрема Л. Синишин (2019) чи не єдина, хто докладно досліджував профільну освіту 1930-х рр. А щодо радянської України, то досі ніхто не зосереджувався на становленні професійної освіти для кваліфікованої робочої сили в художніх промислах цього періоду. Вчені обходять мовчанням школи промкоопуча, наприклад, М. Харламов (2011), дослідивши професійно-технічну освіту в УСРР 1920-х рр., не згадав промислово-кооперативну.

Мета статті – охарактеризувати на прикладі подільського регіону організацію навчання нижчого технічного персоналу та кваліфікованих робітників для художніх промислів у першій половині 1930-х рр., коли більшовицька влада намагалася уніфікувати професійну освіту.

Результати дослідження. З 1908 р. існувала Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, єдина на Правобережній Україні, яка завдяки засновнику В. Розвадовському багато уваги приділяла художній підготовці учнів, маючи за мету підготувати майстра-творця (Іваневич, 2003). Цих принципів її педагогічний колектив дотримувався й наступних десятиліть.

Натомість в умовах індустріалізації та колективізації з мобілізацією трудових ресурсів різко зросла необхідність в робітничих навичках. Водночас перед художніми промислами поставили завдання «форсування експорту», різкого збільшення кількості експортної продукції, що можна було досягти лише збільшенням числа працівників. Постанова РНК СРСР від 28 червня 1931 р. «Про кустарну промисловість та промислову кооперацію» наголосила на необхідності підготовки нижчого технічного персоналу (О кустарной, 1931). Для художніх промислів Поділля швидко організували школу промкоопуча при Клембівській артілі «Жіноча праця». Вона діяла з 1 жовтня 1931 р. і підпорядковувалася Вінницькій міжрайонній текстильно-кравецькій спілці промислових кооперативів за галузевою ознакою, а територіально – Могилів-Подільській кооперативній спілці. Фінансування мало йти через Вінницьку спілку, проте оскільки рішення про школу було прийнято поспіхом і не було підкріплено гарантованим централізованим фінансуванням, то гроші треба було вишукувати на місці. Звідси склалася катастрофічна ситуація з фінансуванням школи, ускладнена системою продовольчих карток, продовольчою кризою та голодом 1932/33 рр. Фактично гроші виділялися лише на зарплатню вчителям, а учні мали заробляти їх для свого утримання, що протирічило практиці шкіл ФЗУ.

Правління артілі «Жіноча праця» (кер. В. Полінецький) склало кошторис, в якому передбачалися стипендії для учнів. Вінницьке керівництво відразу їх викреслило, обґрунтовуючи тим, що учні мають отримувати зарплату в артілі, адже начебто усі вироби будуть передаватися їй. Спілка також відмовила у фінансуванні ремонту майстерні, яка належала артілі і де мали працювати учні. Вукоопромспілкою остаточний кошторис до кінця 1933 р. був затверджений у розмірі 21 240 руб. Його і мали поступово асигнувати. Первинно на організаційні витрати виділили 3000 руб. (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.7). Упродовж 1932 р. Вінницька спілка виділила ще 500 руб., клембівська артіль перерахувала 9000 руб. Отже, спілка мала ще профінансувати

.....
8740 руб., чого так й не зробила, оскільки відбулася реорганізація підпорядкування промислових артілей, і школа перейшла у відання Могилів-Подільської текстильшвейпромспілки (ДАВіО. Ф.Р - 1560, оп.1, спр.80, арк.16), яка, в свою чергу, не збиралась сплачувати борги іншої спілки. Уже перший рік існування школи пройшов у постійному пошуці грошей.

Навчання у школі тривало 2 роки. Учнями ставали ті, хто отримав хоча б 4-річну освіту, хоча у ФЗУ базовою вважалася 7-річна. Крім спеціальних дисциплін, учні вивчали арифметику, геометрію, українську мову, фізику, природознавство, суспільствознавство, промислову кооперацію, політичну підготовку тощо. Загальноосвітня підготовка забирала чверть всього часу, решту порівну ділили заняття з ткацтва, килимарства та вишивки (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.26). Педагогічний колектив спочатку складався з 6 викладачів та 2 інструкторів (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.12). Викладачами із загальних дисциплін залучили вчителів клембівської 7-річної школи, інструкторами – працівників артілі. Зокрема, відомо, що у 1932 р. інструктором з вишивки була Параска Березовська, з ткацтва та килимарства – М. Лобачева та М. Момчурова (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.25). Завідувачем школи був Вендечанський (десь до зими 1932/33 р.). З підпорядкуванням Могилів-Подільській спілці школу тимчасово очолив голова артілі П. Королюк. У першій половині 1933 р. трапляються підписи С. Гуралю.

У перший набір було прийнято 39 учнів (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.1), з яких було 17 комсомольців. І надалі через комсомол намагалися мобілізувати учнів. Прикметним був соціальний склад цього набору: дітей робітників не було взагалі, дітей колгоспників – 28, дітей одноосібників – 7, а от артільників – лише 1, і ще 3 дитини походили з інших соціальних груп, що в цілому корелювалося із загальною соціальною ситуацією в регіоні. Промисловість була слабо розвинута, відповідно робітників мало, селяни вже пройшли колективізацію. Привертає увагу, що одноосібники відправляли своїх дітей навчитися ремеслу, а артільники ігнорували школу, оскільки, ймовірно, могли навчитися самостійно. За етнічним складом, очікувано, переважали українці – 32 особи, решта – євреї та поляки. Оскільки до промислової кооперації можна було вступити з 14 років, тому вікова категорія учнів починалася з цього віку. У віці від 14 до 16 років було 6 учнів, від 16 до 18 років – 13, але більшу половину складали учні старші за 18 років, тобто переважав свідомий вибір щодо набуття професійних навичок. Понад 2/3 складали жінки. У першому наборі 16 осіб мали навчатися ткацтву, 9 – килимарству, 6 – вишивці (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.30).

У січні 1932 р. розпочався новий набір, коли розраховували залучити 30 осіб (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.15). Оскільки частина дітей першого набору не витримала складного матеріального становища і покинула навчання, то прийняли більше – 42, хоча було 52 заяви. Наприкінці 1-го кварталу 1932 р. навчався 61 учень, з них 32 – жінки. У гуртожитку жило 52 особи. У 2-му наборі ставку зробили на дітей кустарів: 28 з 42 осіб (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.22). Третій набір приступив до навчання 1 вересня 1932 р. у кількості 18 осіб, з них 6 хлопців та 12 дівчат. Загалом 1932/33 навчальний рік починало 54 учня (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.13), тобто з 99 (39+42+18) зарахованих за рік залишилось ледь більше половини. Взимку школа взагалі закривалася з 25 лютого до 10 березня 1933 р., оскільки ніякого харчування не було. Якщо на початку 1932 р. все ж вдалося забезпечити вчителів і учнів пайком, то восени його перестали видавати. Учням не виплатили зароблені гроші ще за перше півріччя 1932 р. Скільки учнів не пережили зиму 1932/33 рр. невідомо, але складне матеріальне та харчове становище призвели до того, що з 39 осіб першого набору через два роки, весною 1933 р. навчання завершили 13, рівно третина: 7 ткачів, 5 вишивальниць, 1 килимарниця. Їх розподілили в Клембівську та М'ястківську артілі (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.11). У квітні 1933 р. планувався новий набір, проте школа просила відкласти його до вересня.

З одного боку, школа відкривала можливості для соціального ліфту, але турбулентна ситуація тих років, особливо у сільській місцевості, заважала молоді реалізувати мрії. Український щомісячний заробіток – 15 руб. упродовж двох років також відважував від навчання (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.27).

Однією з ключових проблем школи залишалось матеріальне та фінансове забезпечення її функціонування. Учнів потрібно було забезпечувати продуктовими картками та споживчим пайком. Вочевидь картки отримувалися більш-менш системно, оскільки листування про них обмежене, а от з реалізацією цих карток існувала величезна проблема. Ямпільська споживспілка їх не забезпечувала, їдальня залишалася без продуктів, діти голодували, відповідно харчове навантаження лягало на артіль, яка не мала власного господарства. Мізерні гроші місячного заробітку учні вимушені були витратити на базарі, де ціни були набагато вищими, ніж в споживспілці. Якщо працівники артілі жили з власного городу, то учням приходилося дуже складно. Представникам середняцьких родин ще могли допомогти батьки, а найбідніші учні вимушені були кинути школу і заробляти на прожиття.

На тлі фізичного виживання від учнів вимагалася активна громадсько-політична робота. Перевірки констатували, що вона була безініціативною, хоча у школі функціонували первинні організації ТСОВІАХІМу, МОДРу, «Безвірника», політичний гурток, культурно-побутова комісія.

До свят учні готували концертні номери, стінні газети. Вони працювали у пунктах лікнепу. Для навчання купували літературу, передплачували періодичні видання. Дітей втягували у соцзмагання з місцевою трудшколою щодо загального навчання, а щодо виробничого – то відділ з відділом (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.32).

Проблемою для школи була відсутність системного постачання сировини, зокрема вишивальний відділ мав лише 50% затребуваного, ткацький – 60%, а килимарський взагалі за 1-й квартал 1932 р. нічого не отримав (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.33). Відповідно учні, лише працюючи в бригадах, мали можливість практикуватися. Так, у ткацьких бригадах вони були прикріплені вдвох до одного верстата. Один виконував підготовчу роботу, інший – виробничу, потім мінялися. Бригадир вів облік зробленого. Врешті-решт артіль вирішила усю сировину, яку виділяли школі, використовувати на виробництві.

Окрім 2-річного навчання фахівців, школа у 1932 р. мала забезпечити, так званим, «ввідним» курсом 3000 осіб, які хотіли працювати у системі художньої кооперації, а також 4000 особи – «ознайомчими» курсами (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.43, арк.17), тобто забезпечити підготовку кваліфікованих робітників.

Упродовж січня–березня 1932 р. щомісяця проводили місячні курси молодшого техперсоналу (сільських уповноважених, бригадирів «ввідних» курсів, бригадирів спільних майстерень). Охопили 333 особи зі спеціалізацією на вишивці (експортна продукція). Учнями були лише жінки, старші за віком – від 16 років, здебільшого від 16 до 23 років – 55 осіб, хоча 11 були старшими за 30. За освітою курсантки були слабшими за основний учнівський контингент школи. Серед них половину складали ті, хто закінчив лікнеп. Навчалися з відривом від виробництва, без вихідних: 7 годин виробничих, 3 – теоретичних щодня. За результатами наборів рекомендували: 5 осіб – на завфілій, 132 – на сільських уповноважених, 94 – на бригадирів, 64 – залишити на повторний курс, 38 – випустити без кваліфікації як нездатних для роботи як молодший техперсонал. Усі випускниці мали відпрацювати на призначеній посаді один рік. Їх розподілили для роботи у такі філії: № 2 М'ястківську – 19 особи, № 3 Кетроську – 13, № 4 Тростянецьку – 27, № 5 Яланецьку – 12, № 6 Стінянську – 8, № 7 Борівську – 13, № 8 Велико-Русавську – 12, № 9 Білянську – 18, № 10 Мурафську – 17, № 11 Митківську – 22, № 12 Кацмазівську – 9, № 13 Грушківську – 19, № 14 Забузьку – 19, № 15 Ободівську – 23 (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.85, арк.2-4).

З 1 жовтня 1932 р. мали відновити 1-місячні курси. У квітні набрали 96 осіб, планували до кінця року прийняти ще 270. Для їхнього утримання потрібно було асигнувати 27 450 руб. Вицезгадані «ввідні» курси тривалістю 2–3 тижні без відриву від виробництва для 3630 новокооперованих працівниць вимагали 18 150 руб. Отже, Могилів-Подільська спілка мала передбачити 45 600 руб. на навчання художньої кооперації до кінця 1932 р. (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.18). За документами складається враження бюрократичної боротьби між центральною і регіональними спілками, артіллю, школою. У листуванні кожний переслідував свою ціль, за можливості збільшував / зменшував кошторис, який врешті-решт ніким не виконувався, і всі скаржилися один на одного, а школа залишалася без системного фінансування.

На початок 1933/34 навчального року залишилися 39 учнів. Оскільки 17 липня 1933 р. було ухвалено постанову ЦВК та РНК СРСР «Про учнівство в промисловій кооперації» (Об ученичестве, 1933), а 15 вересня – «Про школи фабрично-заводського учнівства» (О школах, 1933), то відбулася реорганізація шкіл промкоопучів, зокрема навчання скоротили до 6 місяців, відмінили всю загальноосвітню підготовку, практичні заняття мали охоплювати 80% навчального часу, а теоретичні – 20%. На навчання віднині мали приймати дітей від 15–16 років з тих, хто закінчив 7 класів. Школи закріплювалися за конкретним виробництвом і мали навчати лише за його профілем. За їх функціонування (виробниче та теоретичне навчання, забезпечення побутових умов, харчування учнів) мав відповідати директор підприємства, тобто нарешті чітко прив'язали учнів до конкретної організації, здатної фінансово забезпечувати навчання і зацікавленої в ньому. Загалом школи промкоопуча уніфікували подібно до ФЗУ. На цій хвилі кам'янець-подільську школу (тоді вже технікум) з її творчим підходом закрили.

У клембівській школі з теоретичних дисциплін залишилась теорія вишивки, організація виробництва, облік і звітність, виробнича математика, складання планів та калькуляція. Їх вивчення мали забезпечувати один викладач та один інструктор. Усі наявні учні мали закінчити школу за 3 місяці, дати розписку, що відпрацюють не менше 3 роки після розподілу за спеціальністю, а інакше мали виплатити всю вартість свого навчання (ДАВіО. Ф.Р-1560, оп.1, спр.80, арк.29). Нові учні, з 1934 р., вже мали вчитися 6 місяців. Школу очолював голова правління артілі Козюлев. Для нових працівників артілей зберігали практику «ввідних» курсів. Їх планували сконцентрувати при Клембівській та Митківській артілях.

Утім практика продемонструвала хибність такого підходу для підготовки працівників в художніх промислах. На тлі нової постанови РНК СРСР від 27 січня 1936 р. «Про розширення

.....
виробництва предметів широкого споживання промкооперацією та кооперацією інвалідів» навчання знову реорганізували (О расширении, 1936). Відновили 2-річний термін, відповідно повернули загальноосвітню підготовку, урізноманітнили професійну. Педагогічний колектив клембівської школи збільшився. До його складу, за випускною віньєткою 1939 р., увійшли лектори В. Філісевич, П. Побережник, В. Стор[...], Ю. Дорош, старший інструктор М. Нелта, інструктори М. Коржук та К. Ляхович. Директором школи з 1936 р. був Брик Артем Антонович, який вже після Другої світової війни очолював Вінницьку обласну художніх промислів спілку, після її ліквідації – Вінницьку артіль «Художекспорт», Вінницьку фабрику художніх виробів ім. Шевченка. Проіснувала школа, здається (бо бракує відомостей), до 1941 р., до німецько-радянської війни. За архівними документами, після війни її вже не відроджували.

Висновки. Художньо-промислова освіта радянської доби передбачала також професійну підготовку нижчого технічного персоналу та робітників. Орієнтуючись на державну систему освіти, на тлі індустріалізації у першій половині 1930-х рр. більшовицька влада спробувала уніфікувати підготовку кваліфікованої робочої сили в промисловій кооперації за зразком промисловості. Школи промислово-кооперативного учнівства мали бути подібними до фабрично-заводських (ФЗУ), що не враховувало особливості підготовки працівників для художніх промислів, тому швидко було відновлено художню складову навчання. Створення школи при Клембівській артілі, що спеціалізувалася на вишивці, дозволило підготувати тисячі вишивальниць, обізнаних з південно-подільськими орнаментами та техніками вишивки, які поширили свої знання по території Вінницької області.

Варто зауважити, що підготовка учнів в художніх артілях реалізовувалася також у формі бригадного навчання та наставництва, існувало індивідуального навчання під керівництвом некооперованих кустарів, але в цій статті ці форми не розглядалися, оскільки мало менше поширення.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Богдадюк, М. (2020). *Професійна підготовка майбутніх фахівців народних художніх промислів у професійно-технічних навчальних закладах Західної України (друга половина XX – початок XXI ст.)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Львів.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Іваневич, Л. (2003). До витоків Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 6, 134-138.

О кустарной промышленности и промысловой кооперации (1931). Постановление СНК СССР от 28 июня 1931 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 41, 508-514.

О расширении производства предметов широкого потребления промкооперацией и кооперацией инвалидов (1936). Постановление СНК СССР от 27 января 1936 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 7, 105-112.

Об ученичестве в промысловой кооперации, а также у некооперированных кустарей и ремесленников (1933). Постановление ЦИК и СНК СССР от 17 июля 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 47, 566-568.

О школах фабрично-заводского ученичества (1933). Постановление ЦИК и СНК СССР от 15 сентября 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*, 59, 764-766.

Синишин, Л. (2019). *Розвиток художньо-промислової освіти Галичини (кінець XIX - перша половина XX століття)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Київський університет ім. Бориса Грінченка. Київ.

Харламов, М. (2011). *Розвиток професійно-технічної освіти в УСРР у 1921–1929 рр.* (Автореф. дис. канд. іст. наук). Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка. Харків.

References:

Bohdadiuk, M. (2020). *Profesiina pidhotovka maibutnykh fakhivtsiv narodnykh khudozhnykh promysliv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh Zakhidnoi Ukrainy (druha polovyna XX – pochatok XXI st.)* [Professional Training of Future Specialists in Folk Arts and Crafts in Vocational and Technical Education Institutions of Western Ukraine (Second Half of the 20th – Early 21st Century)]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk – Author's abstract). Lvivskyi derzhavnyi universytet bezpeky zhyttiediialnosti, Lviv. [in Ukrainian]

- DAViO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- Ivanevych, L.** (2003). Do vytokiv Kamianets-Podilskoi khudozhno-promyslovoi shkoly [Towards the Origins of the Kamianets-Podilskyi School of Art and Industry]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 6, 134-138. [in Ukrainian]
- O kustarnoj** promyshlennosti i promyslovoj kooperacii (1931). Postanovlenie SNK SSSR ot 28 iyunya 1931 g. [On the Cottage Industry and Craft Cooperation (1931). Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, June 28, 1931]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 41, 508-514. [in Russian]
- O rasshirenii** proizvodstva predmetov shirokogo potrebleniya promkooperaciej i kooperaciej invalidov (1936). Postanovlenie SNK SSSR ot 27 yanvarya 1936 g. [On the Expansion of Consumer Goods Production by Industrial Cooperatives and Cooperatives of Disabled Persons. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, January 27, 1936]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 7, 105-112. [in Russian]
- Ob uchenichestve** v promyslovoj kooperacii, a takzhe u nekooperirovannykh kustarej i remeslennikov (1933). Postanovlenie CIK i SNK SSSR ot 17 iyulya 1933 g. [On Apprenticeship in Craft Cooperatives, as well as among Uncooperated Artisans and Craftsmen. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, July 17, 1933]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 47, 566-568. [in Russian]
- O shkolah** fabrichno-zavodskogo uchenichestva (1933). Postanovlenie CIK i SNK SSSR ot 15 sentyabrya 1933 g. [On the Schools of Factory and Industrial Apprenticeship. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR, September 15, 1933]. *Sobranie zakonov i rasporyazhenij Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR – Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 59, 764-766. [in Russian]
- Synyshyn, L.** (2019). Rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity Halychyny (kinets XIX – persha polovyna XX stolittia) [Development of Art and Industrial Education in Galicia (Late 19th – First Half of the 20th Century)]. (Avtoref. dys. kand. ped. nauk – Author's abstract). Kyivskyi universytet im. Borysa Hrinchenka. Kyiv. [in Ukrainian]
- Kharlamov, M.** (2011). Rozvytok profesiino-tekhnichnoi osvity v USRR u 1921–1929 rr. [Development of vocational and technical education in the Ukrainian SSR in 1921–1929] (Avtoref. dys. kand. ist. Nauk – Author's abstract). Kharkivskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet silskoho hospodarstva imeni Petra Vasylenka. Kharkiv. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 05.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2025

Fabrication of cases during the period of the «great terror»: the archival-investigative case of Petro Drozdenko

Maksym S. Karadzhiev

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Postgraduate student (Ukraine)

email: maksym.karadzhiev@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1691-0387>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTD-3329-2025>

Abstract.

The purpose of this article is to research and highlight the mechanisms of operation of the People's Commissariats for Internal Affairs of the Soviet Union during Stalin's «great terror» of 1937–1938, particularly the process of falsifying archival-investigative cases, even against citizens loyal to the regime. The main focus is on the analysis of archival-documentary sources that reveal the cynicism, lawlessness, and inhumanity of the Soviet repressive machine. **The research methodology** is based on a comprehensive analysis of archival materials. An interdisciplinary approach has been applied, including historical analysis, generalization, source studies methods, and elements of content analysis of official documents. The principles of historicism, systematic approach, and scientific objectivity have been adhered to. **The scientific novelty** of the study lies in highlighting the correlation between the accusations during the «great terror» and the political trends in the Soviet state during this historical period. It details the investigative interrogations of the arrested individuals, indicating their unnatural nature and indirectly proving the use of torture. **Conclusions.** The falsification of archival-investigative cases during the «great terror» was not an episodic phenomenon but a systematic mechanism of state repressive policy. Bodies of People's Commissariats for Internal Affairs employed standard schemes for fabricating false accusations, including forced confessions, evidence fabrication, and the absence of an objective judicial review. Ideological loyalty, class origin, and high personal qualities could not protect individuals from the threat of repression. The archival-investigative case of P. Drozdenko is one of many examples of how Stalin's paranoid regime saw «enemies» among all strata of Soviet society. At the same time, People's Commissariats for Internal Affairs operatives exploited this paranoia to destroy people for rewards and financial gain. The conclusions of this study are particularly relevant in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, where historical methods of repression are once again becoming an instrument of the Russian authoritarian regime's struggle against the national identity of Ukrainians.

Keywords: «great terror», People's Commissariats for Internal Affairs, repressions, Soviet Union, fabrication, archival investigative case.

Фабрикація справ періоду «великого терору»: архівно-слідча справа Петра Дрозденка

Максим Караджієв

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

аспірант (Україна)

email: maksym.karadzhiev@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1691-0387>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTD-3329-2025>

Анотація.

Метою статті є дослідження та висвітлення механізмів діяльності органів Народних комісаріатів внутрішньої безпеки (НКВС) Радянського Союзу під час сталінського «великого терору» 1937–1938 рр., зокрема процес фальсифікації архівно-слідчих справ проти, навіть, лояльних до режиму громадян. Основна увага приділена аналізу архівно-документальних джерел, які демонструють всю цинічність, беззаконність та антигуманність радянської репресивної машини. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному аналізі архівних матеріалів. Використано міждисциплінарний підхід, що включає історичний аналіз, узагальнення, методи джерелознавства, а також елементи контент-аналізу офіційних документів. Дотримано принципи історизму, системності, науковості. **Наукова новизна** дослідження полягає у висвітленні кореляції звинувачень періоду «великого

терору» та політичних тенденцій у Радянській державі в цей історичний проміжок; вказано деталі слідчих допитів заарештованих, що вказують на їх неприродність, побічно доводять застосування тортур. **Висновки.** Фальсифікація архівно-слідчих справ у період «великого терору» була не епізодичним явищем, а системним механізмом державної репресивної політики. Органи НКВС застосовували стандартні схеми створення неправдивих обвинувачень, включаючи примусові зізнання, фабрикацію доказів та відсутність об'єктивного судового розгляду. Ідеологічна вірність, класове походження та високі особисті якості жодним чином не могли врятувати від загрози репресій. Архівно-слідча справа П. Дрозденка є одним з безлічі прикладів того, як параноїдальний сталінський режим бачив «ворогів» серед усіх верств населення Радянського Союзу, чим, одночасно, користувалися оперативники НКВС, знищуючи людей заради нагород та фінансового збагачення. Висновки роботи мають особливу актуальність в умовах сучасної російсько-української війни, коли історичні методи репресій знову стають інструментом боротьби російського авторитарного режиму з національною ідентичністю українців.

Ключові слова: «великий терор», Народний комісаріат внутрішніх справ, репресії, Радянський Союз, фальсифікація, архівно-слідча справа.

Постановка проблеми. «Великий терор» 1937–1938 рр., розпочатий оперативним наказом НКВД Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) №00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», – є однією з найтемніших, найкривавіших та найтрагічніших сторінок української історії. Попри постійний інтерес до теми науковців, громадських діячів, політиків та численні різнобічні наукові дослідження, щороку в науковому середовищі з'являються все нові та нові факти та докази численних злочинів радянського режиму.

В умовах російсько-української війни актуальність дослідження «великого терору» лише зросла, адже в черговий раз українська нація змушена стикнутися з україноненависницькою ідеологією та репресіями від нашого давнього ворога, москвитів, що користується давніми радянськими методами геноциду та етноциду.

Попри гучні пропагандистські лозунги та ідеологеми марксизму-ленізму, радянський режим став кривавим катом, як для буржуазії, інтелігенції чи священництва, так для пролетаріїв і бідних селян, яких використали задля встановлення червоної диктатури. Від загрози бути репресованим не був застрахований ніхто, адже в кожному радянський режим міг вбачити потенційного зрадника чи контрреволюціонера та знищити.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Останнє десятиліття значно зріс науковий інтерес до вивчення періоду «великого терору» та його наслідків на регіональному рівні, що дає можливість скласти детальнішу картину цих трагічних подій та провести чітку стратифікацію жертв репресій.

Значну увагу репресіям проти селянства та працівників сфери освіти приділяє В. Марочко (Марочко, Хіліг, 2003). О. Бажан висвітлює процес формування репресивних органів СРСР на Київщині (Бажан, 2016), персоналізує місцевих керівників та виконавців доби «великого терору» (Бажан, Золотарьов, 2016). О. Скус досліджує трагедію знищення уманської інтелігенції за відсутності будь-яких правових норм судово-слідчої системи (Скус, 2020), проблему фабрикації справ задля репресій проти етнічних меншин м. Умань та Уманщини, фальсифікацію справ зі звинуваченням в участі у «військовій повстанській організації» (Скус, 2019). Аналіз публікацій, присвячених характеристиці радянської репресивно-терористичної системи, опублікованих на сторінках часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» за 1994 – 2022 рр. здійснила О. Колястрок (Колястрок, 2020).

Метою пропонованої статті є спроба на прикладі архівно-слідчої справи уродженця м. Умань продемонструвати всю цинічність та безглуздість радянської репресивної машини, яка масово штампувала справи проти безневинних громадян, навіть не роблячи спроб якісно фальсифікувати факти; продемонструвати, що репресій зазнавали навіть люди, які мали «правильне» класове походження, демонстрували лояльність радянській владі, своїм розумом та особистими якостями досягали високих посад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дрозденко Петро Карпович народився 8 жовтня 1906 р. у м. Умань у родині Карпа Івановича, селянина-бідняка. За національністю – українець. У 1927 р. проходив навчання в Уманському сільськогосподарському інституті, отримав вищу освіту агронома-зерновика. З 1929 р. був членом Комуністичної Партії (більшовиків) України (КП(б)У). У 1930 р. був аспірантом науково-дослідницького інституту соцземлеробства. Згідно даних анкети арештованого, П. Дрозденко ніколи не входив до складу «банд чи терористичних угруповань», не служив у жодній армії, що боролася проти більшовиків та Червоної армії, жодних репресій щодо «антирадянської діяльності» на момент арешту не зазнавав. У 1935 р. був призначеним директором зернового інституту в Дніпропетровську.

Працював завідувачем сектору науки Народних комісаріатів землеробства Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), пізніше став начальником управління зернорадгоспів. На момент арешту проживав у м. Київ за адресою вул. 25 жовтня, буд. 36, кв. 40. Був у цивільному шлюбі з Лихо Анною Корніївною, мав від неї сина Радомира (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 6-6а).

4 серпня 1937 р. оперуповноважений, начальник 12 відділення 3-го відділу НКВД УРСР лейтенант держбезпеки Клаусен постановив, згідно статті 93 пункт 2 та статті 108 КПК УРСР, розпочати попереднє слідство по звинуваченню у шкідницькій діяльності в сільському господарстві П. Дрозденка, який нібито входив до складу контрреволюційної шкідницької організації. Виконувач обов'язків прокурора УРСР Л. Яченін санкціонував арешт П. Дрозденка. Основою звинувачення стали матеріали, що нібито доводили контрреволюційну діяльність та зв'язки П. Дрозденка з уже заарештованими та допитаними «троцькістами» Грушевським, Кравичьким та ін. (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 3).

5 серпня 1937 р. співробітником Управління Державної Безпеки Усіковим було проведено обшук, опис майна та арешт П. Дрозденка. Присутнім був комендант будинку №36 Мироненко. Запобіжним заходом було обрано утримання заарештованого в спецкорпусі Київської в'язниці.

Протоколи допиту від 14 вересня 1937 р. не містять жодних наведених доказів «контрреволюційної діяльності» П. Дрозденка, а під час проведення очної ставки 9 жовтня 1937 р. між П. Дрозденком та нібито ним завербованим П. Бірко, останній категорично заперечував факт своїх антирадянських поглядів, вербування чи отримання будь-яких директив або завдань. Незважаючи на це, подібно до багатьох інших репресованих періоду «великого терору», заарештований П. Дрозденко повністю визнав свою провину, підтверджував будь-які звинувачення слідчих та «викривав» своїх поплічників (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 27-29а).

«Так, я визнаю себе винним в тому, що до недавнього часу входив до складу контрреволюційної української націоналістичної організації, яка ставила перед собою за мету повалення радянської влади та відторгнення України від Союзу РСР» (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 8).

«...я в 1930 р., будиши аспірантом науково-дослідного інституту соцземлеробства, під впливом антирадянськи налаштованої частини професорів цього інституту, виступив до друку та захищав шкідницьку теорію дрібної оранки» (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 9).

«Після цього Чабай розповів, що в Наркомземі існує націоналістична організація, яка є ланкою однієї широко-розгалуженої націоналістичної організації, що існує в Україні та ставить своїм завданням шляхом терору та збройного повстання повалити радянську владу, відторгнути Україну від Союзу РСР, і створити самостійну Україну з буржуазно-демократичною формою правління. Причому Чабай сказав, що в боротьбі за повалення радянської влади організація орієнтується на допомогу з боку Польщі та Німеччини» (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 12).

«...на мене, як на учасника організації покладено завдання з насадження націоналістичних кадрів на керівну роботу як в науково-дослідних, так і в навчальних закладах, а також підбір та підготовка таких кадрів серед аспірантури науково-дослідних ВНЗ в системі Наркомзему» (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 13).

«Ільяшенка з мого відома направили директором Уманського сільськогосподарського інституту... був направлений на посаду директора Дніпропетровського зернового інституту учасник організації Дашевський... У цьому ж інституті, незважаючи на вимоги парторганізації, мною за допомогою Сердюка був залишений на науковій роботі член організації Запара» (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 16).

Показання П. Дрозденка, цілком імовірно, були вибиті силою або складені без його прямої участі, адже не містять жодних спроб заарештованого заперечити бездоказові звинувачення або приховати частину інформації. З боку слідчих відсутні спроби «зловити» П. Дрозденка на неправдивих показаннях, адже останній чітко та розгорнуто «зізнається», навіть у тому, про що слідчі його не питали.

Побічно протоколи допиту демонструють нам, які погляди переважали серед політичного керівництва та репресивних структур сталінського періоду. Страх радянського режиму перед відродженням національних українських ідей серед тих, кого не знищили Голодомором, формував міф антирадянської націоналістичної організації, що нібито таємно діяла на всіх суспільних рівнях УРСР. З параноїдальною істерією червоні кати скрізь шукали «зрадників», «боротьбистів» та «шпигунів». «Зізнання» П. Дрозденка у підготовці антирадянських кадрів розв'язували руки репресивним структурам щодо усіх, хто мав з ним зв'язки, а масові «підтвердження» зовнішнього впливу з боку Польщі та нацистської Німеччини допомагали компартії виправдати етнічні чистки серед поляків та німців Радянського Союзу та обґрунтувати будь-які агресивні дії проти даних держав.

Не дивно, що в таких умовах, слідчі справи постійно перетворювалися на відвертий фарс, завдяки якому представники репресивних структур розправлялися зі своїми противниками чи недругами, збагачувалися за рахунок конфіскованого майна та хабарів-відкупів, заради нагород та схильності від вищого керівництва максимально «перевиконували» плани репресій.

Під час допиту П. Дрозденко називає значну кількість прізвищ інших «членів» організації (частина яких нібито була завербована ним), іноді вказує їх посади, місце роботи та конкретне направлення «контрреволюційної діяльності». Чабай, Гончаренко, Сонунцов шкодили процесу посіву та зернозаготівлі. Гондаренко вів шкідництво по лінії МТС та заготівлі площ посівів, неправильно розміщував культури посівів. Губа підривав насадження лісових смуг в степах України. Бойко, як працівник апарату Наркомзему, дезорганізував діяльність управління наркоматом.

П. Бірко, давній знайомий П. Дрозденка, нібито неодноразово виявляв останньому своє невдоволення політикою партії. За сприяння П. Дрозденка його було прийнято в Наркомзем для роботи з аспірантурою.

Під час допиту від 1 жовтня 1937 р. П. Дрозденко заявляє, що членами організації є Ф. Тесленко – директор Дергачівського зоотехнічного інституту; Заєць – викладач університету ім. Артема в Харкові, Д. Лимаренко – старший агроном районного земельного відділу в Харківській області та ін. (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 24). Спроби приховати інформацію з боку П. Дрозденка попри відсутність доказів звинувачень чи спроби виявити неточності в показаннях заарештованого з боку слідчих відсутні.

Протоколи допитів М. Голубятникова, колишнього наркома комунального господарства УРСР, від 17 серпня 1937 р., В. Криха від 4 вересня 1937 р., С. Андрощука, колишнього начальника вівчарного управління наркомрадгоспів УРСР, від 26 серпня 1937 р. дають інформацію, що заарештовані підтверджують або свої зв'язки з П. Дрозденком, або факт його входження в міфічну націоналістичну організацію. І. Бойко, колишній керівник справами наркомрадгоспів УРСР, під час допиту 14 серпня 1937 р. заявляє, що міфічною організацією керували Г. Чабай і П. Дрозденко. Жодних доказів, крім слів заарештованих, не надано, що побічно підтверджує сфальсифікованість і їх справ. Структура та текст допитів, загалом, нагадують допит П. Дрозденка.

23 жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки II рангу І. Леплевський та прокурор Союзу РСР А. Вишинський затвердили обвинувальний вирок по справі №817 П. Дрозденка, якого визнали винним у тому, що він був активним учасником антирадянської, націоналістичної організації, що ставила за мету повалення радянського та встановлення фашистського устрою; знав і повністю підтримував терористичні установки організації; втягнув у організацію громадян Голуба та Бірко; займався шкідництвом та насаджував націоналістичні кадри в науково-дослідних установах. Жодних доказів, окрім слів самого обвинуваченого не вказано (ГДА СБУ, Ф.6, Спр. 46336фп, Арк. 65, 66, 67).

24 жовтня 1937 р. Воєнна Колегія Верховного Суду СРСР під час закритого судового засідання в м. Київ винесла вирок П. Дрозденку за ст. 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР — вища міра покарання (розстріл з конфіскацією майна). Вирок був приведений у виконання 25 жовтня 1937 р. в м. Київ.

22 березня 1941 р. помічник наркома внутрішніх справ УРСР Ратушний утверджує постанову, згідно якої все конфісковане майно П. Дрозденка спільного користування необхідно реалізувати, а отримані кошти здати в дохід держави, адже протягом трьох років з моменту конфіскації ніхто зі спадкоємців репресованого не звертався з відповідним питанням. Таким чином, ми отримуємо черговий доказ, що репресії мали на меті ще одну ціль — створити «тіньовий бюджет» СРСР за рахунок конфіскованого майна мільйонів убитих громадян.

Спроби родичів репресованого Дрозденка дізнатися правду про його долю тривалий час не мали успіху. У зверненні до начальника обліково-архівного відділу КДБ при Раді міністрів УРСР майора Гурьянова від 26 жовтня 1955 р. подається інформація, що відмітки про виконання вироку (розстрілу Дрозденка) немає. 28 лютого 1956 р. Воєнна Колегія Верховного Суду СРСР у зверненні до начальника Головного управління міліції МВС СРСР просить надати через місцевий РАГС довідку батьку П. Дрозденка (Карпу Івановичу), що його син помер, відбуваючи покарання, 12 квітня 1940 р.

Таким чином фальсифікувався навіть сам факт знищення людини, родичам подавали неправдиву інформацію, аби ніхто не зміг добратися до жорстокої суті радянського «правосуддя».

Лише 29 грудня 1956 р., після чергового звернення Карпа Дрозденка, Військовою прокуратурою УРСР прийнято постанову про перегляд справи П. Дрозденка.

29 серпня 1957 р. заступник Головного військового прокурора, згідно статті 337 КПК РРФСР, затвердив висновок, направлений у Воєнну Колегію, відповідно до якого П. Дрозденко був засуджений необґрунтовано. Вирок був заснований на неперевіренних даних без об'єктивної

перевірки як показань самого П. Дрозденка, так й інших заарештованих, що давали показання проти нього. Так, перегляд справ показав, що Г. Чабай не був учасником «антирадянської організації», а тому не міг завербувати П. Дрозденка. П. Бірко та Голуб не могли бути завербовані П. Дрозденком, адже теж не були учасниками організації. Подібна ситуація виявлена щодо репресованих Курятникова, Варфоломєєва, Криха, Андрощука та ін., які давали показання проти П. Дрозденка, але теж були незаконно засуджені. У матеріалах партархіву жодної інформації щодо «троцькізму» П. Дрозденка при перевірці не виявили. Опитані в рамках перевірки справи колишні колеги Головаш, Чухно, Кара-Васильєв позитивно схарактеризували П. Дрозденка.

Висновок був направлений до Воєнної колегії, яка 30 січня 1958 р. постановила припинити слідчу справу П. Дрозденка за відсутністю складу злочину. 20 вересня 1989 р. постановою Секретаріату ЦК Компартії України П. Дрозденка було реабілітовано у партійному відношенні.

Висновки. Архівно-слідча справа П. Дрозденка яскраво демонструє, що репресії періоду «великого терору» 1937-1938 рр. стали настільки масовими, що будь-яка якісна фальсифікація справ катами НКВС втратила сенс – справи та вироки клепали за одним зразком, змінюючи лише персональну інформацію звинувачених та статті кримінального кодексу. Звинувачення цілком корелювалися з політичною повісткою кремлівської верхівки СРСР.

Пролетарське та селянське класове походження, відсутність антирадянських поглядів та зв'язків з українськими націоналістами, досягнення високих посад чесною працею – ніщо з цього не давало захисту від сталінської репресивної машини, що заради вигоди чи через страх могла зробити винним будь-кого. Конфісковане майно ставало масштабним джерелом прибутку як представників репресивних структур, так і загалом держави. Родичам репресованих залишалося лише роками добиватися хоч якоїсь інформації про їх долю.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бажан, О.** (2016). Вертикаль терору: діяльність Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 рр. *Наукові записки НаУКМА. Том 182. Історичні науки*, 41–48.
- Бажан, О., Золотарьов, В.** (2016). «Ті, хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору». *Краєзнавство*. № 3–4, 257–268.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Коляструк, О.** (2024). Радянська репресивно-тоталітарна система за матеріалами журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 49, 122-129. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-122-129>.
- Марочко, В., Хіліг, Г.** (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. Київ: Наук. світ, 302 с.
- Скус, О.** (2019). Реабілітована інтелігенція Уманщини: міфічна військова повстанська організація. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 30 (69), № 2. 54–59.
- Скус, О.** (2020). Доля інтелігенції Умані: архівно-слідча справа подружжя Оржехівських. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті»*. Львів, 370–372.

References:

- Bazhan, O.** (2016). Vertykal teroru: diialnist Umanskoï mizhraionnoi operatyvno-slidchoi hrupy NKVS u 1937–1938 rr. [The Vertical of Terror: Activities of the Uman Interdistrict Operative-Investigative Group of the NKVD in 1937–1938]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 182. Istorychni nauky – Scientific Notes of NaUKMA. Volume 182. Historical Sciences*, 41–48. [in Ukrainian].
- Bazhan, O., Zolotarov, V.** (2016). «Ti, khto natyskaly na hachok»: komendanty NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru» [«Those Who Pulled the Trigger»: Commandants of the NKVD of the Ukrainian SSR and the UNKVD of the Kyiv Region During the Great Terror]. *Kraieznavstvo – Kraieznavstvo*. №. 3–4, 257–268. [in Ukrainian].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Koliastruk, O.** (2024). Radianska represyvno-totalitarna systema za materialamy zhurnalu «Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KHB». The soviet repressive-totalitarian system according to the sources by the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB». *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila*

- Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History, 49, 122-129. [in Ukrainian].*
<https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-122-129>.
- Marochko, V., Khilih, H.** (2003) *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941)*. [Repressed Educators of Ukraine: Victims of Political Terror (1929–1941)]. Kyiv: Nauk. Svit, 302 p. [in Ukrainian].
- Skus, O.** (2019). Reabilitovana intelihentsiia Umanshchyny: mifichna viiskova povstanska orhanizatsiia. [Rehabilitated Intelligentsia of Uman Region: The Mythical Military Insurgent Organization]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific Notes of V.I. Vernadsky Tavriya National University. Series: Historical Sciences. 30 (69), №. 2, 54–59.* [in Ukrainian].
- Skus, O.** (2020). Dolia intelihentsii Umani: arkhivno-slidcha sprava podruzzhia Orzhekhivskykh. [The Fate of the Uman Intelligentsia: The Archival-Investigative Case of the Orzhekhovskiy Family]. *Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoi uchastiu «Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pamiaty» – Materials of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference with International Participation «Totalitarianism as a System of National Memory Destruction».* Lviv, 370–372. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2025

Agitational and propagandistic activities of soviet underground members and partisans in the Lviv region (1942–1944)

Andrii Yu. Shchehlov

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

Candidate of historical sciences (Ukraine)

email: deepinfaith2202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

ResearcherID Web of Science: ABF-7217-2020

Scopus Author ID: 58679298000

Abstract.

The purpose of the article is to undertake a rigorous analysis of the strategic preparation and practical implementation of agitation and propaganda initiatives orchestrated by Soviet underground networks and partisan detachments operating within the Lviv region during the period of German occupation. **The methodology of the research** employs a carefully considered synthesis of fundamental scientific methods and specialized historical inquiry approaches, directed towards the identification, detailed description, and critical explanation of the underlying causes and mechanisms driving the aforementioned agitation and propaganda activities executed by participants in the Soviet underground-partisan movement. **The scientific novelty** of this study lies in the primary introduction into public scholarly discourse of previously unexamined archival sources drawn from the holdings of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and the State Archive of the Lviv Region. These primary materials facilitate a critical reassessment of established ideological tenets within Soviet historiography and afford an opportunity for a more objective evaluation of the principal agents engaged in the military-political contestation unfolding in the German-occupied rear—specifically within the territory constituting the former Lviv Region of the Ukrainian SSR, which formed an integral part of the "Galicia" District under the General Government of occupied Polish lands. **The conclusions** of this investigation demonstrate the circumscribed presence of Soviet partisan and underground organizations within the Lviv region. Emphasis is placed on their tenuous connections with the indigenous Ukrainian populace, a circumstance attributed to the biographical trajectories of the movement's organizers and a significant portion of its participants, who predominantly originated from the eastern regions of the USSR and the Ukrainian SSR or comprised local Polish individuals. The study further elucidates the organizational and propagandistic interdependencies between Soviet underground combatants and partisans, and the Polish anti-Nazi resistance movement, which espoused pro-Soviet ideological orientations. Particular scholarly attention is devoted to the pivotal role played by the latter in the initial developmental phases of the Soviet underground in Lviv and its immediate vicinity during the years 1942–1943. The article provides a detailed analysis of the diverse forms and methodological approaches characterizing the agitation and propaganda activities undertaken by Soviet underground operatives and partisans in the Lviv region throughout the German occupation, alongside an assessment of their discernible impact on the local population. It is posited that contemporary instruments designed for the study of modern public opinion are ill-suited for accurately gauging the nature and extent of communicative influence on public consciousness during the exigencies of the Second World War. Nevertheless, through the synthesis of data concerning the dissemination of printed propaganda materials and publications, it can be asserted that Soviet underground structures engaged in systematic endeavors to shape the socio-political attitudes of the local, notably Polish, population — through explicit appeals for resistance against the Nazi occupation regime and, more specifically, through targeted opposition to the OUN–UPA. While the overarching objective of broadening the social base of support for Soviet formations and augmenting their numerical strength via intensive informational and psychological influence — primarily through the medium of printed propaganda — was not fully realized, from a historical vantage point, certain latent strategic aims were partially accomplished. This was particularly evident during the spring and summer of 1944, through the intensification of Ukrainian–Polish antagonisms.

Keywords: agitation, German occupation, ideology, Lviv region, World War II, propaganda, Soviet partisans, Soviet underground fighters, Ukraine.

Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських підпільників та партизан на Львівщині у 1942–1944 рр.

Андрій Щеглов

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

кандидат історичних наук (Україна)

email: deepinfaith2202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

Scopus Author ID: 58679298000

ResearcherID Web of Science: ABF-7217-2020

Анотація.

Метою статті є проаналізувати підготовку та ведення радянськими підпільними групами та партизанськими загонами агітації та пропаганди на Львівщині. **Методологія** статті опирається на комплекс загальнонаукових методів та методів спеціальних історичних досліджень виявлення, опису й пояснення причин агітаційно-пропагандистської діяльності учасників радянського підпільно-партизанського руху. **Наукова новизна:** вперше вводяться в публічний науковий обіг архівні матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Львівської області, які дозволяють спростувати ідеологічні постулати радянської історіографії та спробувати об'єктивно оцінити основних учасників військово-політичного протистояння у німецькому тилу – на території колишньої Львівської області Української РСР як частини «Галичини» – Генеральної губернії окупованих польських земель. **Висновки.** Доводиться нечисельний характер партизанських та підпільних організацій Львівщини. Акцентується на відсутності у них вагомого зв'язку з українським населенням через біографії організаторів та частини учасників радянського руху опору (походили із східних районів СРСР та УРСР чи були місцевими поляками). Розкривається організаційний та пропагандистський зв'язок між радянськими підпільниками і партизанами та польським антигітлерівським підпіллям, яке підтримувало прорадянські ідеї. Okремо наголошується на визначальній ролі останніх у початках формування радянського підпілля у Львові та околицях в 1942–1943 рр. Аналізуються форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності радянських підпільників та партизан на Львівщині в роки німецької окупації та її вплив на місцеве населення та обґрунтовуються висновки, що для оцінки характеру й масштабів комунікативного впливу на суспільну свідомість періоду Другої світової війни не можна застосувати дослідницький інструментарій, що використовується при вивченні сучасної громадської думки. Разом з тим, на основі узагальнення тиражів друкованих засобів пропаганди та публікацій можна говорити про системні спроби радянських підпільних структур вплинути на суспільно-політичні настрої місцевого, особливо польського населення, як через заклики до боротьби із нацистським окупаційним режимом, так особливо до протидії ОУН–УПА. Основної мети у розширенні соціальної бази підтримки радянських формувань й зростанні їхньої чисельності масований інформаційно-психологічний вплив насамперед засобами друкованої пропаганди не досягнув, але, з історичної ретроспективи, певні свої приховані завдання, через загострення українсько-польських антагонізмів, досягнути вдалося, особливо в період весни–літа 1944 р.

Ключові слова: агітація, Друга світова війна, ідеологія, Львівщина, німецька окупація, пропаганда, радянські партизани, радянські підпільники, Україна.

The problem statement. The Russian Federation is actively engaged in a global information war, with significant focus directed towards Ukraine and its own populace. Within Ukraine, this multifaceted campaign seeks, inter alia, to obfuscate and rationalize its aggressive military actions, while simultaneously endeavoring to fragment Ukrainian society from within, cultivate an atmosphere of panic and erode trust in the nation's defensive capabilities, and propagate the concept that existence beyond the «Russian world» is untenable. These actions by the Russian Federation are not unprecedented; the Soviet Union, from which Russia claims succession, extensively deployed a comprehensive system of state communist propaganda to achieve its objectives. It is evident that analogous propaganda and agitation are presently being executed by Russia within Ukraine, notably through its clandestine operatives situated both within and beyond the territories under the jurisdiction of the Government of Ukraine, with their activities centrally coordinated from Moscow.

In this context, the ongoing Russian-Ukrainian war necessitates a critical reassessment of the historical experiences of the Soviet partisan and underground movement, examined both within the broader all-Ukrainian context and through the specific lens of individual regions – a subject that has yet to be subjected to comprehensive scholarly scrutiny. Of particular academic salience is the

regional context of Lviv Oblast, warranting a more granular examination predicated upon the introduction into academic discourse and contemporary interpretation of archival materials pertaining to the Second World War period, housed within the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and the State Archive of Lviv Oblast. This will facilitate a more informed comparative analysis of partisan activities in relation to the exigencies of preparing for contemporary warfare in Ukraine.

The purpose of the article is to conduct a source-based and historiographical analysis of the preparation and implementation of propaganda and agitation efforts by Soviet underground groups and partisan units in Lviv Oblast, with the aim of identifying their intrinsic nature, geographical and temporal scale, and consequential impact on the public opinion of the local population.

The analysis of sources and recent researches. With the aim of a critical reevaluation of the existing data, primary sources were consulted, leading to the initial introduction into public scholarly circulation of archival materials from the party collections of the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (hereinafter – CSAPO of Ukraine) – fond P-1 (Central Committee of the Communist Party of Ukraine), cases 151, 415, 416, and the State Archives of Lviv Region (hereinafter – SALR) – fond P-3 (Lviv Regional Committee of the Communist Party of Ukraine), case 78; fond P-183 (Groups of Underground Organizations in Lviv Region), cases 2, 3, 9, 10, 78, 107, 112, 114, 115. This facilitates a critical reassessment of Soviet historiography through the refutation of numerous ideological postulates and prevalent propaganda clichés.

In particular, the dominant approach within Soviet historiography concerning the agitational and propagandistic activities of underground groups, partisan units, and formations comprised a conflation of content derived from the press and the purported appeals of the underground and partisan movement, aimed at exposing both the «hated by the Soviet people bloody German-fascist occupation regime... the destruction of the Hitlerites» and «their accomplices – Ukrainian bourgeois nationalists» (Hryhorovych, D., & Denysenko, P., & Nemiatiy, V., 1976, p. 95). Authors of that historical period formulated conclusions demonstrably divergent from historical truth regarding «the historic role in mobilizing workers to fight against fascist invaders» (Demianchuk, I., 1956, p. 101).

D. Viedienieiev rightly notes that during the Soviet era, the historical narrative of the partisan movement became one of the most idealized, «lacquered» aspects of the war. Certain facets of the partisan-underground movement were entirely tabooed (Viedienieiev, D., 2011, p. 214), some of which are disclosed in this study.

The inaugural significant scholarly contribution from an independent Ukrainian historiographical perspective on this topic is the monograph by A. Chaikovskiy «The Unknown War: The Partisan Movement in Ukraine 1941–1944 in the Language of Documents, Through the Eyes of a Historian» (Chaikovskiy, A., 1994). The author introduced new documents and archival sources into academic circulation for the first time, shedding light on previously suppressed themes related to Soviet partisans' activities.

Volume 12 «Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War» (Koval, M., 1999) of the 15-volume series «Ukraine Through the Ages» analyzes, among other things, the partisan «second front» – the chapter dedicated to the activities of Soviet partisans. Besides roughly establishing the real number of underground participants – thereby debunking the myth of the «nationwide» involvement – Koval identified organizational missteps, illustrated the dynamics of development, explored the participation of Red Army soldiers, and analyzed the ethnic composition of partisan units in Ukraine.

The first comprehensive historiographical study of the resistance movement in Ukraine was the work of M. Slobodianiuk «The Anti-Fascist Resistance Movement in Ukraine During the Second World War in National Historiography» (Slobodianiuk, M., 2018). In addition to analyzing Ukrainian scholarship on the anti-fascist resistance, the author conceptualized the resistance movement as a phenomenon and presented his overall vision of it. A significant contribution to the study of the Soviet partisan movement in Ukraine was made by A. Kentii.

His work with A. Hogun «...To Create Unbearable Conditions for the Enemy and All His Accomplices...»: Red Partisans of Ukraine, 1941–1944: Little-Known Pages of History. Documents and Materials» (Hogun, A. & Kentii, A., 2006) highlights previously unexplored and largely negative – and even forbidden in Soviet times – aspects of the partisan movement.

A year earlier, A. Kentii, together with V. Lozynskiy, published «A War Without Mercy and Compassion: The Partisan Movement Behind the Wehrmacht's Lines in Ukraine (1941–1944)» (Kentii, A. & Lozynskiy, V., 2005). In addition to detailing the organization and progress of partisan activities, the work includes an analysis of the propaganda and agitational work of Soviet partisans. Later, Kentii and Lozynskiy co-authored «Soviet Partisans 1941–1944: Light and Shadows» (Kentii, A. & Lozynskiy, V., 2010). The book discusses the organization and struggle of the Soviet resistance in Ukraine, emphasizing its ideological function. Despite its popular science format, the use of previously unknown archival documents (including German) and testimonies of participants and witnesses significantly enriches domestic scholarship. The ideological struggle in Ukraine during World War II is the focus of V. Shaikan's monograph (Shaikan, V., 2010). The chapter «Agitational and Propaganda

Work of the Communist Party Among the Population of Occupied Ukrainian Territories» addresses the role of agitation and propaganda in the Soviet partisan movement, though it primarily focuses on large formations and only tangentially touches on the western Ukrainian context.

The source study aspect of the Soviet partisan movement in Ukraine is addressed in the monograph by L. Kovalska «A Source Study Discourse on the History of the Soviet Resistance Movement (1941–1945)» (Kovalska, L., 2015). Among other things, the author categorized and structured data on written sources related to the Soviet partisan movement.

The image and status of Soviet «people's avengers,» largely shaped by Bolshevik propaganda, effectively conferred upon them a position often interpreted as impunity. One of the less studied facets of this is illuminated by V. Ginda and O. Lysenko in the most recent publication within domestic historiography concerning the Soviet partisan and underground movement (Ginda, V. & Lysenko, O., 2024).

An article by V. Hulay, published eleven years prior (Hulay, V., 2014), focuses on the communicative mechanisms through which Soviet underground fighters and partisans exerted influence on the socio-political situation within the former Lviv region. A broader context of armed confrontation in Galicia – encompassing the role of Soviet partisans – is unveiled in his co-authored article with V. Maksymets (Hulay, V. & Maksymets, V., 2021).

The review of contemporary historiography concludes with a conceptual observation by Ternopil-based historian V. Starka, who posits that the utilization of the term «Resistance Movement» in reference to Eastern Galicia necessitates a clear distinction between those who combated the Nazis as part of Soviet underground-partisan formations and those who did so as part of the Ukrainian nationalist underground, namely the Ukrainian Insurgent Army and the Ukrainian People's Self-Defense. For the former, he proposes the term «Ukrainian Soviet Resistance Movement» (or «Pro-Soviet Resistance Movement»), and for the latter – «Ukrainian National Resistance Movement» (Starka, V., 2012).

In general, it can be stated that Ukrainian historians have exhibited a diminished interest in the topic of the Soviet underground and partisan movement within the «Galicia» district, notwithstanding the fact that archives still contain numerous unpublished documents that could enrich and expand the historical retrospective of both the scholarly issue and the region's history during the Second World War.

The results of the research. At the initial stage of the German-Soviet war, a foundational propagandistic significance for the deployment of the pro-Soviet resistance movement was vested in the address to the Ukrainian people by the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, The Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, and The Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, publicly disseminated on July 6, 1941. This address invoked the traditions of Ukrainian partisans as a mobilizing factor (Vovk, O., 2010, p. 44).

Concurrently with the organization of a centralized leadership structure for the Soviet partisan movement, a spontaneous, «unauthorized» resistance movement manifested in the occupied territories. According to I. Kapas, this phenomenon was propelled by both voluntary and coercive factors. Foremost among the voluntary motivations was the patriotism exhibited by a segment of the population possessing an active socio-political stance, who found the inhumane policies of the enemy unacceptable. The coercive factors encompassed the existential threat posed by the Nazi occupying authorities, apprehension regarding the potential return of the Bolsheviks, and anxiety concerning prospective future repressions for remaining in the occupied territory – whether directed at individual citizens or their families (Kapas, I., 2016, p. 126).

Within the regional context of the Lviv region, Soviet historiography underscores that in the spring of 1942, groups of Polish communists led by A. Khmelevskyi and Z. Kholianek, who had been parachuted in from Soviet territory, successfully landed in the vicinity of Lviv. They facilitated the activation of the Polish anti-Nazi underground with a pro-Soviet orientation (Brechak, I., 1974, p. 81). However, it is our assessment that this particular issue warrants a separate, comprehensive investigation and falls outside the purview of the present inquiry.

It is pertinent to note that the higher Soviet party-state leadership accorded a rather significant role to the Lviv region – even during periods of setbacks on the Eastern Front of the Second World War. This is substantiated, for instance, by the decree of the State Defense Committee of the USSR «On the Partisan Movement in Ukraine» No. 2403, dated October 11, 1942, which designated Lviv region as one of the oblasts where the creation of operational groups of the Ukrainian Headquarters of the Partisan Movement (UHQPM), composed of three to five party and Soviet officials from the state apparatus of the Ukrainian SSR, was planned.

Furthermore, it is necessary to critically evaluate the assertions of V. Zamlynskyi, a prominent Soviet historian on this subject, concerning the early origins and purportedly self-organized character of the underground movement in the Lviv region. Specifically, he claimed the emergence of groups in various settlements as early as the autumn of 1941: in the town of Krasne (Busk district), organized by

.....
former member of the Communist Party of Western Ukraine (CPWU) I. Dubas; in the village of Uhry (Horodok district) by S. Hrehil; in the village of Luky (Horodok district) by D. Rybak; in the village of Vyryv (Kamianka-Buzka district) by M. Protsyk; in the village of Sasiv (Zolochiv district) by P. Kundius; in the town of Stryi by V. Hrytsiak; and in the towns of Zhovkva, Stebnyk, among others (Borodin, O. & Mishchenko, H. & Zamylnskyi, V., 1976, p. 51).

Overall, during the German occupation, relatively small underground partisan organizations and groups did emerge and operate within the Lviv region. However, these warrant more detailed consideration.

The Ivan Franko People's Guard

The most extensive clandestine organization operating within the territory of the Lviv region was the People's Guard, which, subsequent to the cessation of the Second World War, was officially recognized by the Lviv Regional Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine as the Ivan Franko Lviv Regional Underground Organization.

The genesis of this organization can be traced to the autumn of 1942, a period during which disparate underground cells, composed of communists and Komsomol members, coalesced into a unified underground-partisan structure known as the People's Guard of the Western Regions of Ukraine. During the summer of 1943, this formation underwent a name change, becoming the Partisan Movement of the Western Regions of Ukraine (Varyahina, V. & Vakulenko, H., 1979, pp. 3–4). It is noteworthy that alongside the aforementioned designations, alternative appellations such as the People's Avengers' Guard, the Franko People's Guard, and the Partisan Council of the Western Regions of Ukraine were also employed. For the purposes of this analysis, the designation «People's Guard» will be consistently utilized (note by A. Shcheglov).

Conversely, Kozyt'skyi (2021) posits that no Bolshevik underground infrastructure existed in Lviv during the German occupation of 1941–1944. This assertion directly challenges a fundamental Soviet historiographical narrative concerning the «organizing and guiding» role of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the resistance against Nazism. Instead, the city witnessed the operational presence of Ukrainian and Polish underground networks, alongside a smaller, discrete group of Polish socialists and communists. This latter group adopted the name People's Avengers' Guard and, from August 1943, the Partisan Council of the Western Regions of Ukraine. Predominantly composed of Poles and Polonized Jews, with a limited number of Russians and Ukrainians, this contingent reportedly lacked proficiency in written Ukrainian (Kozyt'skyi A., 2021, p. 272).

At its formative stage, the People's Guard exhibited a significant degree of influence from the Polish pro-Soviet underground, even adopting its nomenclature (Varyahina, V. & Vakulenko, H., 1979, p. 31). However, a distinction was introduced: while the Polish counterpart was termed «People's Guard» (in Polish «Gwardia Ludowa»), the Ukrainian organization appended the suffix «... of the Western Regions of Ukraine».

Archival evidence indicates the pivotal role played by a leader of the Polish Workers' Party (PWR), «Franek», in the organizational consolidation of the Soviet underground in Lviv. This individual, arriving in Warsaw from Moscow, provided the leadership of the People's Guard with directives, ideological materials, and financial resources to facilitate their activities (Hulai, V., 2014, p. 109).

A central command structure for the underground organization – the regional command – was established. This entity integrated previously autonomous cells – combat units and sabotage groups – operating across various districts within the region. These district-level groups were administered by local commanders.

The stated objective of the People's Guard was to «assist the Red Army and fight by all available means against the German-Fascist invaders and Ukrainian-German and Polish nationalists for the restoration of Soviet power» (CSAPO of Ukraine, f.1, d. 22, c. 151, p. 7 [translated by the author]). This articulation underscores the organization's adherence to Soviet propagandistic tropes, exemplified by the designation «Ukrainian-German nationalists», which – on territories with a significant Polish population – was aimed at escalating interethnic tensions and suppressing the Ukrainian independence movement. The operational zones of the organization's partisan activities encompassed the Lviv, Zolochiv, Horodok, Vynnyky, Rava-Ruska, Kamianka-Buzka, Busk, and other districts within the region.

Significantly, Ivan Kyrilovych (operational pseudonym «Ryshard»), a commander within the operational headquarters of the partisan movement in the Western regions of Ukraine established in 1943, was transferred to the Intelligence Department of the 1st Ukrainian Front on May 28, 1944. Subsequently, he assumed command of a reconnaissance group under the same department, which was deployed via parachute into the German rear near Lviv on June 17, 1944, and remained active until July 27, 1944 (Bulavin, O., 2017, p. 62; SALR, f. P–183, d. 1, c. 114, p. 161).

The Partisan group «Patriots of the Slavs»

Within the territories of the Busk and Kamianka-Buzka districts of the Lviv region, the partisan group known as «Patriots of the Slavs» operated. Significantly, its formation was facilitated by members of the aforementioned People's Guard. Archival evidence indicates that in December 1942, clandestine operatives of this organization established contact with naval junior lieutenant V. Popov. It is noteworthy that the majority of the group's membership and its nucleus comprised non-local individuals, including V. Makarov (Kursk Oblast), V. Hrishin (city of Gorky), V. Yuriev (city of Novorossiysk), P. Klepikov (Voronezh Oblast), and M. Liubicheva (Krasnodar Krai), all of whom were escapees from captivity. The leadership of the group was vested in Popov, with Tadeusz Majewski, a Polish national, serving as the chief of staff. The organizational structure of the "Patriots of the Slavs" encompassed three distinct units, each consisting of ten individuals, with one unit being exclusively composed of Polish members. According to archival records, on December 25, 1944, Popov's partisan group ceased its independent operations and integrated into the «Death to Fascism» partisan detachment of the Naumov partisan formation (TsDAGO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, pp. 118–124).

Zolochiv Underground Sabotage Detachment. In November 1941, an underground detachment comprising six individuals was organized by P. Kundius, a military physician and Bolshevik, following his escape from a Soviet prisoner-of-war camp situated in the village of Sasiv (Zolochiv district, Lviv region). During its initial phase of activity, the group facilitated the transfer of Soviet servicemen and civilians who had escaped German captivity to Soviet-controlled territory. By May 1942, the detachment had expanded to include 21 partisans. The responsibilities of chief of staff were undertaken by H. U. Stanovskyi, a native of Pervomaïsk in the Mykolaiv oblast and an escapee from German captivity (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, p. 124).

Subsequently, in November 1942, a Polish self-defense group under the leadership of S. Kalitsynskyi integrated into the detachment. Kundius appointed Kalitsynskyi as the group's armament chief, with the majority of the personnel being of Polish origin (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, pp. 103–105).

In October 1942, the *clandestine organization «Liberation of the Motherland»* was founded in the Hlyniany district of the Lviv region. The impetus for its establishment originated from two communists who had previously held local administrative leadership roles during the «First Soviets» period (1939–1941): V. Dorozhko, the former head of the Hlyniany district department of public education, and I. Holovchenko, the former people's judge of the same district. Notably, both individuals were non-local, having originated from the eastern regions of Ukraine. They subsequently formed an initiative group primarily composed of former local party activists. Archival documentation records a total of 46 members within the organization, comprising 6 non-local individuals and 40 local residents. Contemporary reports characterized these members as being «from the most dedicated segment of the Soviet and kolkhoz local activists, staunch Soviet patriots of the Socialist Motherland, indoctrinated by the Bolshevik party during the period of Soviet power in 1939–1941». This underground network maintained liaison with the People's Guard through one of its members, Ye. Ivantsev (SALR, f. P–183, d. 1, c. 114, p. 11).

The principal objective of the «Liberation of the Motherland» underground was not primarily focused on acts of sabotage but rather on «profound explanatory work, educating the populace in the spirit of internationalism and the concerted struggle of working people of all nationalities against the common adversary – fascism; exposing the barbaric nature of Hitler's «new order» and the perfidious role of the Ukrainian-German nationalists; disseminating information to the population regarding the successes of the Red Army and the partisan movement in their fight against Hitler's Germany; refuting deceptive enemy propaganda, and bolstering faith in the victory of the peoples of the Soviet Union, united by amity, over the bloc of fascist states fractured by internal contradictions» (SALR, f. P–183, d. 1, c. 107, pp. 5–14 [translated by the author]).

In addition to their primary focus on propaganda and agitation, members of the organization engaged in minor acts of sabotage, including isolated assassinations, damage to communication infrastructure, the spoilage of food and property, and disruption of railway transport. Following the Red Army's occupation of the Hlyniany district in July 1944, the leaders of the underground organization reported their activities to the district committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U) and provided materials documenting the activities of OUN–UPA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army) members. A significant number of the surviving underground members subsequently assumed leadership positions within local communities in the post-war period. However, the leader, V. Dorozhko, was assassinated by OUN–UPA members in 1944 (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 416, pp. 38–42).

Considering the aforementioned details, one can generally concur with D. Chobit's assertion that «...the Soviet partisan movement in Ukraine inflicted less harm on the Hitlerites and more on the local population, creating unbearable living conditions for them. Sabotage, terror, and deliberate provocations incited repressions from the occupiers. The constant looting of peasants by partisans and punitive actions by German troops generated fear, anger, and uncertainty...» (Chobit, D., 2019,

p. 127 [translated by the author]), particularly in the context of the Lviv region as part of the «Halychyna» district within the German General Government of occupied Polish lands.

Agitational and Propaganda Activities of Soviet Underground Fighters and Partisans

Beyond combat, sabotage, and reconnaissance operations, Soviet partisan formations and detachments in occupied territories engaged in significant information and propaganda dissemination among the local populace. This multifaceted endeavor, which we contend is best characterized as agitational and propaganda activity, warrants recognition as a distinct and crucial component of the broader Soviet partisan movement (Salata, O., 2013, p. 70).

Drawing upon the work of political scientist L. Smola, propaganda can be defined as the systematic exertion of influence on the consciousness of individuals, groups, and society at large to achieve a predetermined outcome within the political sphere (Smola, L., 2014, p. 553). Similarly, historian L. Kutska identifies a notable convergence between the terms «propaganda» and «agitation,» emphasizing their conjoined usage during the Soviet era, particularly within official documentation (Kutska, O., 2017, pp. 5–7).

In turn, sociologist O. Markozova defines provocation as the dissemination of specific viewpoints, factual data, and political or other information – including rumors or deliberately fabricated data – with the explicit aim of shaping public opinion. Markozova further distinguishes propaganda from ordinary information dissemination by highlighting the intent to manipulate public consciousness through the selective presentation of pertinent data (Markozova, O., 2015, p. 597).

Within the Lviv region, the primary modality of partisan agitational and propaganda activity involved the distribution of printed materials, encompassing newspapers, brochures, articles, appeals, and leaflets.

The People's Guard established an organized system for the production of printed agitational and propaganda materials. Notably, Informburo bulletins, received via radio transmission, were transcribed, translated into both Ukrainian and Polish, duplicated using cyclostyle machines, and subsequently disseminated among the local population as well as German soldiers. Two periodical newspapers were published: «Borotba» («Struggle,» in Ukrainian) and «Głos wolności» («Voice of Freedom,» in Polish), alongside various leaflets that were circulated throughout Lviv and the surrounding region. The biweekly publication of «Głos wolności» was initiated by partisans in Lviv in late 1942 and continued until December 1943, with a total of seven issues released (Brechak, I., 1974, p. 87; Varyahina, V. & Vakulenko, H., 1979, p. 40).

The inaugural issue of «Borotba» appeared on March 1, 1943, featuring a fervent appeal: «... We call upon all living forces of the Ukrainian and Polish peoples to unite in a common front under the glorious slogan «For our freedom and yours» (Brechak, I., 1974, pp. 87–88 [translated by the author]). The newspaper's opening article, titled «A Common Cause Against a Common Enemy,» declared: «A noose is tightening around our people. The only salvation is in struggle... In this struggle, our people march in close unity with the other peoples of the Soviet Union against the common enemy – Hitlerite Germany. Millions of Ukrainians are fighting in the ranks of the invincible Red Army, which delivers deadly blows to Hitlerite Germany, clearing the path to the liberation of peoples oppressed by fascism; they also fight in the ranks of the partisans, who disrupt the German army's rear in every corner...» (Makivka, S., 1963, p. 117 [translated by the author]).

The issue dated July 15, 1943, proclaimed: «Let us remember: the People's Guard is a military organization of the Ukrainian people on the Galician lands, an organization created by the necessity of the times, born from the very depths and bound to them for life or death; therein lies the guarantee of its development, its strength and invincibility» (Varyahina, V. & Vakulenko, H., 1979, p. 33 [translated by the author]).

The newspaper «Borotba» was published in Ukrainian with a circulation of 500 copies or more. In August 1943, the aforementioned publications ceased. This cessation, in our assessment, was likely attributable to the growing size of the organization and the geographic expansion of its operational activities. This interpretation is further supported by the renaming of the organization from the «People's Guard» to the «Partisan Council of the Western Regions of Ukraine.» Subsequently, a decision was made to consolidate publications into a single newspaper, «Partyzan» («Partisan»), which was issued in both Ukrainian and Polish and included the section «Partisan Movement of the Western Regions of Ukraine.»

«Partyzan» and «Borotba» functioned as de facto battle bulletins, disseminating calls for resistance against the fascist occupiers and the Ukrainian underground movement. These publications also featured information regarding the successful operations of the Red Army and promoted the living conditions in settlements liberated by Soviet forces, alongside the policies implemented by the Soviet government and the Communist Party. Furthermore, reports and orders issued by J. Stalin were circulated through these channels (SALR, f. P–183, op. 1, d. 3, p. 34).

«Partyzan» was issued bi-monthly with a print run of 1,200 copies. Additionally, underground activists received Polish-language literature from Warsaw, which they subsequently distributed among the local population (SALR, f. P-3, op. 1, d. 78, pp. 159–161).

A prominent figure in the Soviet underground of the Lviv region, S. Makivka, recounted in his memoirs that on November 25, 1943, a new underground newspaper, «Partyzan», was launched, announcing: «Today, citizens of the western regions of Ukraine receive the first issue of a partisan newspaper in these regions – «Partyzan». The further publication of «Borotba» as the organ of the People's Guard is discontinued...» (Makivka, S., 1959, p. 94 [translated by the author]).

On March 9, 1944, a leaflet titled «To the Citizens of the Lviv Region,» issued by the underground organization People's Guard, stated: «The invincible Red Army is destroying the might of the German army on all fronts of right-bank Ukraine. The front has moved 100 km closer to our city from the direction of Ternopil to Lutsk. The day of liberation of our region from the yoke of the German invader is near. But these historic moments, when every Soviet patriot rejoices that the end of the Hitlerite tyrant's rule is finally approaching, are overshadowed by tragic events – shameful crimes committed by Ukrainian nationalist scum under the banner of the UPA 68, Bandera, Melnyk, and Bulba. These so-called «insurgents,» armed by the Gestapo, are killing peaceful Polish citizens – workers and peasants, intellectuals, Polish women and children, day and night. Crime spreads with impunity – entire lower village administrations are involved in this Hitlerite «work»: village heads, sołtys officials, mayors, and also members of the so-called «Ukrainian police». Thus, Hitler's minions, expelled from Volhynia by the Red Army, are turning our region into a pitiful arena of interethnic strife» (Leaflets of the Party Underground..., 1961, pp. 279–280 [translated by the author]).

As this evidence demonstrates, the propaganda and agitation conducted by the Red partisans were aimed not only at fostering support for the establishment of the Communist Soviet regime but also at instigating interethnic hostility between Ukrainians and Poles.

The «guardsmen» operated without regular communication with the leadership of the broader Soviet partisan movement, with the exception of a meeting in early 1944 with a representative of the Naumov partisan detachment staff, operating under the alias «Ryszard,» who provided guidance for enhancing partisan and sabotage operations. Following the «liberation» of Lviv by Soviet troops on July 27, 1944, the organization was disbanded, and its armaments were surrendered to the Red Army (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, p. 91).

The Zolochiv underground sabotage unit did not produce its own propaganda materials. Its interactions with representatives of the People's Guard in the town of Brody were infrequent. The People's Guard supplied them with propaganda materials such as «Partyzan», «Borotba», «Nowyny dnia» («News of the Day»), and leaflets, alongside occasional instructions and directives. According to the assessment of the Ukrainian Partisan Movement Headquarters, the unit exhibited insufficient combat readiness and inactivity, particularly in the realm of propaganda dissemination. Despite the presence of communists and Komsomol members within its ranks, no party or Komsomol organizational work was conducted, and not all members engaged with the literature provided by the «People's Guard» (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, p. 114).

Archival reports concerning the activities of the «Patriots of the Slavs» provide limited specific examples of their purported «mass propaganda activities,» beyond this general assertion. The sole documented instance of such activity is a brief report detailing an anti-fascist rally held in February 1944 in the village of Berbeky, Kamianka-Buzka district (a settlement subsequently evacuated and destroyed by Soviet authorities post-World War II to facilitate the creation of an aviation test range – A. Shchehlov). During this rally, partisans elucidated the successes of the Red Army's offensive operations to the villagers. The rally concluded with a clash involving German soldiers who attacked the partisans (CSAPO of Ukraine, f. 1, op. 22, d. 415, p. 117). Based on this limited evidence, it can be inferred that the partisan group did not engage in organized propaganda dissemination among the local population.

In contrast to the aforementioned groups, the relatively small underground organization «Liberation of the Motherland» conducted comparatively active propaganda activities, albeit on a modest scale. Notably, the thematic breadth and the quality of the produced materials are significant, particularly considering they were authored by the organization's leader, V. Dorozhko, under the pseudonym I. Tyrsa. The most intensive period of propaganda material distribution occurred in 1944, coinciding with the discernible westward movement of the front and the increasing likelihood of the German occupation's end, with the territories of Galicia anticipated to fall under Soviet control.

The initial stages of their propaganda efforts involved the manual copying of leaflets by organization members. Subsequently, they established a printing capability utilizing typewriters. One typewriter was situated in the village of Zhydovychi, while another, equipped with Polish typeface, was located in the village of Turkotyn (SALR, f. P-183, op. 1, d. 107, p. 7). Archival data indicates a substantial volume of propaganda material produced in 1944, totaling 20 distinct items and 3,192 copies distributed over a four-month period (SALR, f. P-183, op. 1, d. 112, p. 54).

.....

In total, archival records mention approximately 10,000 leaflets as the purported quantity produced and distributed by members of the «Liberation of the Motherland» (SALR, f. P-183, op. 1, d. 107, p. 7). An illustrative example of a high-quality leaflet with clear local relevance is one dated May 12, 1943, bearing the slogan «Another Shameful Betrayal»: «At the beginning of May this year, new documents of shameful betrayal and treachery to the fascists by the people of Western Ukraine appeared in the Lviv press and on the radio. Despicable and hated by the whole people, traitors – V. Kubyovych and V. Kurmanovych – announced their speeches, in which they called on citizens and youth to join the SS division «Galicia», which supposedly would fight for some «future of the people». Anyone who is somewhat familiar with the history of Ukraine knows that these shabby gentlemen have sold Ukraine many times before. At one time, their predecessors – Konovalets, Levytskyi, and other scoundrels – invited the Germans to our lands... The Ukrainian people, with the help and support of the Slavic nations (Russians, Belarusians and others), gave these scoundrels a good thrashing, driving them out of Ukraine. But they continued their dirty work. Together with the academic bandit Efremov, Durdukivskyi, Chekhivskyi, and others, under the name of the so-called ULU (Union for the Liberation of Ukraine), they sold Ukraine piece by piece to various bourgeois states, aiming to restore the land's landlord-capitalist system and take control over the people. These traitors continuously sent spies and saboteurs to Soviet Ukraine to hinder state-building and undermine its strength...» (Leaflets of the Party Underground..., 1969, p. 111 [translated by the author]). This leaflet clearly demonstrates attempts to distort historical facts and propagate the Russian version of Ukraine's history.

In our analysis, and as previously noted, the propaganda materials exhibited a commendable level of quality. Their intended audience comprised specific social strata within the population, towards whom the partisans directed their core messages. These messages aimed to galvanize resistance against the German occupation, dissuade collaboration with or support for the OUN-UPA, expose the atrocities committed by the German occupying forces and participants in the national resistance movement, present «Polish landlords» and the priesthood in a negative light, extol the virtues of Soviet power, and underscore the perceived inevitability of its victory in the war. The materials incorporated appeals for unity and disseminated Soviet patriotic sentiments, the socio-political ideals of the Soviet Union, depictions of Soviet heroism, and narratives of the sacrifices endured by the Ukrainian people at the hands of the German invaders and Ukrainian nationalists.

Various propagandistic techniques were employed in the leaflets. A prevalent method was the «Argumentum ad hominem» – «poisoning the source» or «personal attack» – which permeated virtually all the disseminated materials. This approach consistently aimed to discredit all adversaries of Soviet power. Illustrative examples include phrases such as «German scoundrels... fascist invaders...» (ubiquitous across most materials), «Gentlemen, subservients, and priests carry out their shameless treacherous propaganda...» (from the leaflet «To Citizens of Western Ukraine»), «Hitler's hirelings from the Central Committee... and other traitors to the people» (from the leaflet «To the volunteers of the SS division and their families»), and «forest bandits from the so-called UPA..., traitors and agents of fascism» (from the leaflet «Death to the German occupiers») (SALR, f. P-183, op. 1, d. 115, pp. 37, 44, 55). Regarding the UPA, the propagandists consistently utilized the methods of «conditional reflex» and «labeling», invariably associating the organization, its activities, structure, leadership, and ideology with the German occupation regime.

Alongside the aforementioned technique, the method of repeated emphasis – «Ad nauseam» – was deployed both to negatively portray opponents and to underscore the inevitability of their punishment, the triumph of the Red Army, the permanence of Soviet power, and the validity of its ideological tenets. Slogans such as «Death to Hitler,» «Death to the traitors of the Ukrainian people,» «Glory to the Red Army!», and «Glory to Stalin!» (the «slogan» method) were frequently reiterated.

Capitalizing on the population's fear for their lives and future, as well as the pervasive uncertainty surrounding the war's trajectory, the «Argumentum ad metum» (appeal to fear) method was applied. Specifically, this involved instilling fear of retribution for cooperating with the occupation authorities and for enlisting in the ranks of the UPA or otherwise supporting the nationalist movement. An example includes the statement, «The time is not far off when the traitors of Ukraine, the Polish and other peoples, will answer harshly for their people» (from the leaflet «Galicians») (SALR, f. P-183, op. 1, d. 115, p. 112).

Typically, the «Appeal to Fear» was employed in conjunction with the method of prejudice and the method of appealing to popular opinion (the prevalence of which was often fabricated). This involved portraying the Soviet way of life and Soviet power in a positive light, as the bringers of liberation and salvation, and presenting their support as widespread, particularly among the Ukrainian populace. Examples include «All peoples have gone and are going at the call of the Red Army!» (from the leaflet «Death to the German occupiers») and «Your place is with the people of Soviet Ukraine, which is your Homeland!» (from the leaflet «Urgent tasks for the youth») (SALR, f. P-183, op. 1, d. 115, pp. 55, 60).

The «Don't be late!» or «inevitable victory» method was primarily utilized in propaganda directed against the Ukrainian insurgent movement, featuring calls to cease resistance, particularly in 1944 as the battlefield drew nearer. This was often preceded or applied in conjunction with the «join the masses» method. For instance, the leaflet «Urgent tasks for the youth» stated: «Those who have sinned and disgraced themselves by associating with the UPA can still wash away their guilt... help the advancing Red Army... Those who do not leave the UPA bands will forever tarnish themselves and their families» (SALR, f. P-183, op. 1, d. 115, p. 60).

An idealized and heroic public image of Soviet leadership and the Red Army was consistently constructed in contrast to the German occupation forces and the members of the OUN-UPA, and less frequently, the former Polish authorities, to whom the «demonizing the enemy» method was applied. An example concerning the German occupiers from the leaflet «Save yourself, fight the enemy» reads: «Frenzied Hitlerites... completely destroy Ukrainian villages, taking cattle, property, and people. They use the men they deported for hard labor until they die of starvation. The fascists destroy women, the elderly, and children just as they did to the Jews... Fascism consistently carries out the policy of exterminating other nationalities.»

Alongside «demonization,» the «swearing» method was employed, using pejorative language such as «...beggars, scoundrels, and idlers... swindlers from the camp of Ukrainian nationalists» and «...Galician butchers, SS men, and various scum of the nationalist, anti-people bourgeois scum» (regarding members of the UPA in the leaflets «Comrades, peasants» and «Once again about the Ukraine the Galician bourgeois nationalists want») with the aim of reinforcing preconceived negative attitudes (SALR, f. P-183, op. 1, d. 115, pp. 56, 70, 76).

The «dictate» method was universally applied, with partisans directly instructing the population on the actions they should undertake: «form partisan squads... disarm and kill the leaders of the UPA... destroy the tracks... destroy the wagons... kill the Germans and their lackeys,» and so forth. Consequently, the Ukrainian independence movement, alongside the Nazi occupation regime, became a primary target of the information-psychological influence exerted by Soviet underground groups and partisan detachments in the region.

Soviet historiography, in an effort to underscore the significance of partisan agitation and propaganda's impact, cited favorable statements from the Nazi occupation administration in the «Galicia» district. Notably, they referenced a report from the head of the propaganda department in Lviv, Raish, which stated that in numerous areas of the Lviv region, «propaganda is actively operating, leaflets and proclamations are being spread among the population. Despite the fact that these incidents are of a local nature, they must be responded to sharply» (Varyahina V. & Vakulenko, G., 1979, pp. 39–40).

In the post-war period, the communist authorities retroactively initiated the renaming of the «People's Guard of Avenger» to the «People's Guard named after Franko,» while simultaneously downplaying its predominantly Polish composition. Bolshevik propagandists were tasked with portraying the history of this group as having been internationally diverse and exclusively communist in its political orientation from its inception. Party historians began to assert that the «People's Guard named after Ivan Franko» purportedly included not only Poles but also numerous Russians, Ukrainians, and representatives of other nationalities. A fabricated history of their combat activities, which progressively acquired increasingly epic proportions, was constructed year after year (Kozitsky, A., 2021, p. 274).

Further in-depth scholarly investigation is warranted into the activities of Polish national and pro-communist underground groups in the western regions of Ukraine. For the former, V. Starka proposes the designation «Polish national underground,» and for the latter – «Pro-Soviet Polish Resistance Movement» (Starka, V., 2012, p. 298).

Conclusions. The introduction of valuable archival sources from the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine and the State Archive of Lviv Region, coupled with a critical evaluation of Soviet historiography, allows for the filling of a significant scholarly lacuna. This concerns the analysis of the preparation and execution of agitation and propaganda by Soviet underground groups and partisan units in the Lviv region, specifically in relation to the nature and scale of their influence on local public opinion, an aspect largely overlooked by Ukrainian researchers. These primary sources contribute to broader scholarly inquiries into the activities of Soviet partisans in Ukraine. Given the specific historical context of the region and the ongoing Russian aggression against Ukraine, research into Soviet underground propaganda activities offers valuable insights for understanding the nature of Russian neo-imperialism, its contemporary propaganda methodologies, and their potential impact on the population.

1. The partisan and underground organizations operating within the Lviv region were numerically relatively small. Despite this limited size, the mere existence of these groups and their exerted influence on the local population, alongside their preparations for the eventual Soviet occupation, warrant scholarly consideration. In certain instances, they successfully managed to either

.....
persuade a segment of the population or, at the very least, signal the presence of individuals supportive of the Red Army and Soviet modes of life within the region. This involved preparing a select number of trusted individuals for future leadership roles and the subsequent «sovietization» of the area following the cessation of hostilities. Furthermore, their intelligence gathering activities during the German occupation contributed to enhancing the effectiveness of the struggle against the Ukrainian nationalist underground.

2. Notwithstanding the inherent operational difficulties, the Soviet underground units in the Lviv region managed to establish a discernible level of agitational and propaganda work, demonstrating a trend towards both qualitative and quantitative improvement in their disseminated materials. In this regard, the People's Guard stands out for its territorial reach and the sheer volume of materials distributed, while the «Liberation of the Motherland» organization is noteworthy for the quality of its production despite its small size. The primary agitational tools of the People's Guard were printed publications, notably newspapers such as «Borotba» («Struggle»), «Holos svobody» («Voice of Freedom»), and «Novyny dnia» («News of the Day»), later succeeded by «Partyzan» («Partisan»). These publications served not only as platforms for anti-German and anti-OUN–UPA messaging but also functioned as virtually the sole source of information, presented from a Soviet perspective, regarding global events and the Eastern Front of the German-Soviet War. A monthly circulation exceeding 1,000 copies was considered a relative success. The underground organization «Liberation of the Motherland,» primarily through the efforts of its leader and experienced propagandist V. Dorozhko, generated relatively high-quality content, although its dissemination remained limited geographically to the Hlyniany and Peremyshliany districts of the region.

3. Despite their limited membership and the challenging operational conditions, the quantity and diversity of the aforementioned agitation materials can be considered to have exerted some degree of influence on the local population, at the very least signaling the presence of Soviet power adherents. This impact was further amplified by the contacts established and the dissemination of newspapers published by members of the People's Guard. Conversely, the «Patriots of the Slavs» and the Zolochiv Underground Sabotage Detachment did not engage in significant agitational and propaganda activities.

4. Accurately assessing the effectiveness of partisan and underground propaganda and its impact on the civilian population is not feasible due to the inherent limitations in applying the research methodologies typically employed to study public opinion in a democratic society under wartime occupation. However, it can be stated that there was no substantial or rapid expansion of the support base and membership of underground groups and organizations. Simultaneously, it is crucial to emphasize the systematic efforts undertaken by Soviet underground fighters to reshape the socio-political attitudes of the region's population, particularly among individuals of Polish nationality, with the aim of combating not only the Nazi occupation but also the Ukrainian nationalist resistance movement. This ultimately contributed to the intensification of the Polish-Ukrainian conflict within the region.

5. The partisan and underground organizations operating in the Lviv region did not conform to the traditional understanding of «partisan» movements. Despite their lack of established connections with the central partisan movement in Ukraine, they were primarily organized by individuals who were not native to the region – including communists and Komsomol members who had not been successfully evacuated, Red Army soldiers who had escaped from medical facilities, and individuals who had been liberated from German captivity or forced labor. These organizations generally lacked organic support from the local population of the region. The notion of widespread local support for the Soviet partisan and underground resistance against the Nazi occupation in Lviv is therefore a historical myth.

6. Soviet partisans and underground members did not maintain close collaborative ties with the Polish anti-German underground, despite the latter's pro-Soviet leanings. At the outset of their activities, the Soviet groups were subject to the dominant organizational and propaganda influence of the Polish resistance, a factor that contributed to the escalation of Polish-Ukrainian confrontation in the region. Polish-Soviet cooperation commenced at the organizational level during the initial formation of the underground and persisted through sabotage and military collaboration, even in the face of certain ideological divergences. A salient example of this is the Zolochiv underground sabotage unit led by P. Kundius, the majority of whose members were Polish and who harbored general hostility towards their Ukrainian neighbors, particularly the Ukrainian independence movement in the region.

Acknowledgments. I express my sincere gratitude to all members of the editorial board for their insightful consultations provided during the preparation of this article for publication. Special thanks are extended to my academic advisor, Professor O. Kutska, for their invaluable assistance and guidance throughout the writing process.

Funding. The author did not receive any financial support for the research, writing, and/or publication of this article.

References:

- Borodin, O., & Mishchenko, H., & Zamlynskyi, V.** (1976). *Z viroiu u peremohu: Komunistychna partiia na choli partyzanskoï borotby proty nimetsko-fashytskykh zaharbnikiv u Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy, 1941–1944* [With faith in victory: the Communist party leading the partisan struggle against the nazi invaders in the western regions of Ukraine, 1941–1944]. Kyiv: Vyshcha shkola, 199 s. [in Ukrainian].
- Brechak, I.** (1974). *Bojovi pobratymy. Z istorii uchasti polskykh antyfashystiv u radianskomu partyzanskomu rusi na Ukraini v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny* [Combat comrades: from the history of the participation of Polish anti-fascists in the soviet partisan movement in Ukraine during the Great Patriotic War]. Lviv: Kameniar, 192 s. [in Ukrainian].
- Bulavin, O.** (2017). *Rozvidnytskymy shliakhamy Lvivshchyny* [Along the intelligence paths of Lviv region]. Lutsk: Vezha-Druk, 123 s. [in Ukrainian].
- Chaikovskiy, A.** (1994). *Nevidoma viina: (partyzan. rukh v Ukraini 1941–1944 rr. movoiu dok., ochyma istoriia)* [The unknown war: (partisan movement in Ukraine 1941–1944 through the eyes of documents and historians)]. Kyiv: Ukraina, 255 s. [in Ukrainian].
- Chobit, D.** (2019). *Peredumovy i prychny znyshchennia hitlerivtsiamy 1944 roku Huty Peniatskoi* [Preconditions and reasons for the destruction by the nazis of Huta Peniatska in 1944]. *Ukraina–Polshcha: istoriia spadshchyna i suspilna svidomist*. Vyp. 12, s. 114–150. [in Ukrainian].
- CSAPO of Ukraine** – *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy* [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine] (dali – CSAPO of Ukraine). F.1. Op. 22. Spr. 151. 138 ark. [in Ukrainian].
- Demianchuk, I.** (1956). *Partyzanska presa Ukrainy (1941–1944 rr.)* [The partisan press of Ukraine (1941–1944)]. Kyiv: Vydavnytstvo KDU im. T. H. Shevchenka, 108 s. [in Ukrainian].
- Ginda, V. & Lysenko, O.** (2024) Sexual assault against women in Soviet partisan units. *East European Historical Bulletin*. Is. 33, pp. 181–196. [In English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473>
- Hohun, A., & Kentii, A.** (2006). «...Sozdavat' nevynosymye usloviia dlia vruga i vsekh ego posobnykh...». *Krasnye partyzany Ukrainy, 1941–1944: maloizuchennye stranitsy istorii. Dokumenty i materialy* [«...To create unbearable conditions for the enemy and all his accomplices...». Red partisans of Ukraine, 1941–1944: little-known pages of history. Documents and materials]. Kyiv: Ukrainnyi vydavnychi soiuz, 430 s. [in Ukrainian].
- Hryhorovych, D., & Denysenko, P., & Nemiati, V.** (1976). *Kommunisticheskoe podpolie na Ukraine v gody Velikoi Otechestvennoi voiny* [The communist underground in Ukraine during the Great Patriotic War]. Kyiv: Izdatel'stvo politicheskoi literatury Ukrainy, 224 s. [in Ukrainian].
- Hulai, V.** (2014). *Komunikativni mekhanizmy ta masshtaby propagandystskoho vplyvu radianskykh partyzan ta pidpil'nykh na naselennia Lvivshchyny v roky natsytskoi okupatsii* [Communicative mechanisms and scale of propaganda influence of Soviet partisans and underground members on the population of Lviv region during the Nazi occupation]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, Vyp. 21, s. 104–119. [in Ukrainian].
- Hulai, V. & Maksymets, V.** (2021) The soviet factor in the armed struggle at the territory of «Galychyna» district of the General Governorate (1941-1944). *East European Historical Bulletin*. Is. 18, pp. 156–166. [In English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.18.226507>
- Kapas', I.** (2016). *Radianskyi rukh Oporu v Ukraini: orhanizatsiia, lehitymatsiia, memorializatsiia (1941–1953 rr.)* [Soviet resistance movement in Ukraine: organization, legitimization, memorialization (1941–1953)]. Kyiv: K.I.S., 208 s. [in Ukrainian].
- Kentii, A., & Lozynskyi, V.** (2010). *Radianski partyzany 1941–1944: svitlo i tini* [Soviet Partisans 1941–1944: light and shadows]. Kyiv: PP N. Brekhunenko, 80 s. [in Ukrainian].
- Kentii, A., & Lozytskyi, V.** (2005). *Viina bez poshchady i myloserdiia: Partyzanskyi rukh u tylu Vermaakhta v Ukraini (1941–1944)* [War without mercy and compassion: the partisan movement behind the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. Kyiv: Heneza, 407 s. [in Ukrainian].
- Koval', M.** (1999). T. 12. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.)* [Vol. 12. Ukraine in World War II and the Great Patriotic War (1939–1945)]. *Ukraina kriz' viky: v 15 t.* Kyiv: Alternatyvy, 336 s. [in Ukrainian].
- Kovalska, L.** (2015). *Dzhereloznavchy diskurs istorii radianskoho Rukhu Oporu (1941–1945 rr.)* [Source study discourse of the history of the soviet resistance movement (1941–1945)]. Donetsk–Vinnytsia: TOV «Nilan–LTD», 462 s. [in Ukrainian].
- Kozytskyi, A.** (2021). *Lvivski zamakhy* [Lviv assassinations]. Lviv: Vydavnytstvo «Apriori», 468 s. [in Ukrainian].
- Kutska, O.** (2017). *Ahitatsiia, propaganda, informatsiino-psykholohichna viina: istoriia vynykennia terminiv, yikh znachennia ta vzaiemozviazok* [Agitation, propaganda, information-

- psychological warfare: the history of term origin, their meaning and interconnection]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii – Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*, Vyp. 1 (3), s. 3–10. [in Ukrainian]
- Lystyvky partiinoho pidpillia i partyzanskykh zahoniv Ukrainy u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny [Posters of the party underground and partisan units of Ukraine during the Great Patriotic War] (1969). Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 340 s. [in Ukrainian]
- Makivka, S.** (1959). *Narodna hvardiia imeni Ivana Franka. Iz spohadiv pidpil'nyka* [The People's Guard Named After Ivan Franko. From the memoirs of a partisan]. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo. [in Ukrainian]
- Makivka, S.** (1963). *Tse bulo temnoi nochi* [It was a dark night]. Lviv: Knyzhkove vydavnytstvo. [in Ukrainian]
- Markozova, O.** (2015). Protokatsiia [Provocation]. *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk*. Kharkiv: Pravo, s. 597. [in Ukrainian]
- Salata, O.** (2013). Informatsiina polityka SRSR v diialnosti partyzanskykh ziednan na okupovanykh terytoriiakh u 1941–1944 rr [Information policy of the USSR in the activities of partisan units on occupied territories in 1941–1944]. *Bytva za Dnipro. Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid natsystskykh zaharbnikiv. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. m. Kyiv, 31 zhovtnia 2013 roku, s. 70–78. [in Ukrainian]
- SALR** – *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti* [State Archive of Lviv Region]
- Shaikan, V.** (2010). *Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoï svitovoï viiny 1939–1945 rr* [Ideological struggle in Ukraine during World War II 1939–1945]. Kryvyi Rih, 436 s. [in Ukrainian]
- Slobodianiuk, M.** (2018). *Antyfashystskyi rukh Oporu v Ukraini periodu Druhoï svitovoï viiny u vitchyznianiï istoriografii* [Anti-fascist resistance movement in Ukraine during World War II in domestic historiography]: dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.06. Kyiv; Zaporizhzhia, 500 s. [in Ukrainian]
- Smola, L.** (2014). *Propahanda* [Propaganda]. *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I-IV rivniv akredytatsii*. Lviv: «Novyi Svit – 2000», s. 553–554. [in Ukrainian]
- Starka, V.** (2012). *Rukh Oporu na terytorii Skhidnoi Halychyny v roky Druhoï svitovoï viiny: vybrani problemy istoriografii* [Resistance movement in Eastern Galicia during World War II: selected issues of historiography]. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 9, s. 297–298. [in Ukrainian]
- Variachina, V., & Vakulenko, H.** (1979). *Narodna hvardiia imeni Ivana Franka. Storinky heroichnoi borotby pidpilno-partyzanskoï orhanizatsii Zakhidnykh oblastei Ukrainy. 1942–1944 roky. 2-e vyd., vypravlene i dopovnene* [The Ivan Franko People's Guard: pages from the heroic struggle of the underground-partisan organization in the western regions of Ukraine. 1942–1944]. Lviv: Kameniar, 229 s. [in Ukrainian]
- Viedienieiev, D.** (2011). *Partyzanska viina na Ukraini. Shchodennyky komandyriv partyzanskykh zahoniv ta ziednan. 1941–1944* [The partisan war in Ukraine: diaries of commanders of partisan units and formations, 1941–1944]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, No. 3, s. 213–216. [in Ukrainian]
- Vovk, O.** (2010). *Chervonyi partyzanskyi rukh v Ukraini i orhany NKVS–NKDB (1941–1944 rr.)* [The red partisan movement in Ukraine and the NKVS–NKDB bodies (1941–1944)]. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Journal*, No. X–XI, s. 42–55. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 09.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.05.2025

The orthodox episcopate of Ukraine in the conditions of Khrushchev's anti-religious campaign

Viacheslav O. Olitskyi

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: 57848096400

Researcher ID Web of Science: AEG-1120-2022

Abstract.

The purpose of the research is to clarify the features of the functioning and reaction of the Orthodox episcopate of the Ukrainian Exarchate to the challenges of Khrushchev's anti-religious campaign, to analyse its strategies of adaptation, resistance or cooperation with the Soviet authorities, as well as to determine the impact of these processes on the position of the Church. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and an interdisciplinary approach. The author adheres to the concept of microhistory and personalised history, focusing on the specific actions and reactions of representatives of the episcopate in the conditions of Soviet anti-religious policy. The main methods of the study were historical and comparative, chronological, biographical, and source analysis. **The scientific novelty** lies in the fact that the Orthodox episcopate of the Ukrainian Exarchate during Khrushchev's anti-religious campaign became the object of a separate scientific study for the first time. **Conclusions.** The Orthodox episcopate of Ukraine during the Khrushchev anti-religious campaign was in an extremely difficult position, balancing between official loyalty to the regime and attempts to preserve church life, spiritual tradition and internal unity of the Church. Although state policy radically influenced its activities, the bishops continued to fulfil their pastoral duties, trying to adapt to new conditions. The episcopate was heterogeneous in its actions and approaches to confrontation or cooperation with the authorities. Changes in church administration introduced in 1961 formally weakened the canonical authority of bishops over parishes. However, spiritual guidance, pastoral missions, and the informal support of parishes remained the sphere of active service for Ukrainian bishops. A significant role in the position of the bishops of the Ukrainian Exarchate was played by the active intervention of the KGB in the personnel policy of the Russian Orthodox Church. However, not all secret service agents behaved as executors of external will – some sought to use their position to protect the Church and develop a spiritual life.

Keywords: Orthodox clergy, bishop, diocese, Ukrainian Exarchate, church administration, Soviet religious policy.

Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: 57848096400

Researcher ID Web of Science: AEG-1120-2022

Анотація.

Метою дослідження є з'ясування особливостей функціонування та реакції православного єпископату Українського екзархату на виклики хрущовської антирелігійної кампанії, аналіз його стратегій адаптації, спротиву чи співпраці з радянською владою, а також визначення впливу цих процесів на становище Церкви. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарного підходу. Автор дотримується концепції мікроісторії та персоналізованої історії, акцентуючи увагу на конкретних діях та реакціях представників єпископату в умовах радянської антирелігійної політики. Основними методами дослідження стали: історико-

.....
порівняльний, хронологічний, біографічний, джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше православний єпископат Українського екзархату періоду хрущовської антирелігійної кампанії став об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Православний єпископат України у період хрущовської антирелігійної кампанії перебував у надзвичайно складному становищі, балансує між офіційною лояльністю до режиму та спробами зберегти церковне життя, духовну традицію і внутрішню єдність Церкви. Хоча державна політика радикально впливала на діяльність, архієреї продовжували виконувати свої пастирські обов'язки, намагаючись адаптуватися до нових умов. Єпископат був неоднорідним у своїх діях і підходах до протистояння або співпраці з владою. Зміни в церковному управлінні, запроваджені у 1961 р., формально послабили канонічну владу єпископів над парафіями. Втім, духовне керівництво, пастирська місія та неформальна підтримка парафій залишалися сферою активного служіння українських архієреїв. Значну роль на становищі єпископів Українського екзархату відігравало активне втручання КДБ у кадрову політику РПЦ. Однак не всі агенти спецслужб поводитися як виконавці зовнішньої волі – окремі з них, прагнули використати своє становище для захисту Церкви та розвитку духовного життя.

Ключові слова: православне духовенство, архієрей, єпархія, Український екзархат, церковне управління, радянська релігійна політика.

Постановка проблеми. У другій половині 1950-х – на початку 1960-х років в УРСР відбулася одна з найбільш інтенсивних хвиль антирелігійної політики радянської влади, відома як хрущовська антирелігійна кампанія. Цей період став серйозним викликом для Української православної церкви, яка функціонувала в умовах обмежень, постійного контролю з боку держави та репресивного тиску. В сучасній українській історіографії увага переважно зосереджена на загальних проявах антирелігійної політики, тоді як діяльність і роль православного єпископату України в цей період залишаються недостатньо дослідженими. Водночас саме єпископат як вищий прошарок церковної ієрархії відігравав важливу роль у збереженні релігійного життя, взаємодії з державними структурами та підтримці духовенства й мирян. Він, як носій адміністративної та духовної влади в церковній ієрархії, опинився у складній ситуації: з одного боку – тиск з боку державної влади, з іншого – відповідальність за збереження церковної структури, підтримка духовенства та парафіян. У таких умовах єпископи змушені були балансувати між формальною лояльністю до режиму та намаганням зберегти релігійне життя в парафіях. Історична наука потребує глибшого аналізу індивідуальних реакцій церковних ієрархів на нові виклики радянського суспільства, їхньої тактики поведінки, взаємодії з владою та внутрішньо церковних процесів. У цей період сформувалася структура Українського екзархату, яка фактично залишалася незмінною до кінця 1980-х років. Крім того, досвід, якого набули православні ієрархи протягом цієї кампанії, значно впливав на їхню майбутню діяльність, а становище Церкви, попри пом'якшення державно-церковних відносин, майже не змінилося. Ряд ієрархів, які були висвячені на єпископські кафедри на початку 1960-х років відігравали ключову роль у житті Церкви у наступні десятиліття, визначаючи основи її буття.

Метою дослідження є з'ясування особливостей функціонування та реакції православного єпископату Українського екзархату на виклики хрущовської антирелігійної кампанії, аналіз його стратегій адаптації, спротиву чи співпраці з радянською владою, а також визначення впливу цих процесів на становище Церкви.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія українського православ'я ХХ ст. є досить популярним напрямком наукових досліджень серед вітчизняних вчених. Значне місце в цьому напрямку належить періоду повоєнного СРСР. Особливості релігійної ситуації та становища Українського екзархату, переважно в контексті державно-церковних відносин, представлено у працях П. Бондарчука, В. Даниленка (Бондарчук, Даниленко, 2012; Бондарчук, 2019; Даниленко (ред.), 2015), В. Войналовича (Войналович, 2005), Н. Шліхти (Шліхта, 2011). У вузьких хронологічних або проблемних межах цю проблему розглядають В. Оліцький (Оліцький, 2024а; Оліцький, 2024b); Olitskyi, 2025) та Н. Кіндрачук (Kindrachuk, 2023). Становищу Церкви та духовенства періоду хрущовських перетворень присвячені дослідження І. Меркатун (Меркатун, 1991), В. Пашенка (Пашенко, 2001).

Для проведення дослідження використано документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, Державного архіву Сумської області.

Виклад основного матеріалу. У кінці 1958 р. розпочався новий етап антирелігійних переслідувань у СРСР, який ознаменував масові гоніння проти Церкви. Почався він із появи таємної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС союзним республікам «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Відповідно до

цього документа, усі радянські органи повинні були розгорнути масову антирелігійну боротьбу. За два тижні, 16 жовтня 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови: «Про монастирі в СРСР», «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь та прибутків монастирів». Антирелігійна боротьба посилилася після прийняття 13 січня 1960 р. постанови ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» та 16 березня 1961 р. постанови Ради міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи» (Куроедов, Панкратов (ред.), 1971, с. 36–37.). Ці нормативні акти стали підґрунтям хрущовської антирелігійної кампанії. Місцеві органи влади активно до неї долучилися, уповноважені у справах РПЦ фактично перетворилися із посередників між урядом і Церквою на переслідувачів.

Хрущовські антирелігійні гоніння нанесли непоправних втрат Українському екзархату. Протягом 1960–1964 рр. кількість православних громад зменшилася з 7 460 до 4 565, діючими залишилися лише 9 із 40 монастирів, одна духовна семінарія (Войналович, 2005, с. 87, 93; Поспеловский, 1995, с. 283). Кількість діючого православного духовенства (священників та дияконів) в Україні із 1958 р. до 1964 р. скоротилася із 5802 до 3436 (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 39; спр. 6007, арк. 8.). В умовах масових переслідувань відбулася модернізація православними богословами бачення релігійних ідей. Переглядалася культова практика, соціально-етична доктрина і її догматично-канонічне підґрунтя (Бондарчук, 2019, с. 138–139).

Антирелігійні переслідування стосувалися не лише священників, ченців та вірян але і архієреїв. Лише протягом 1960–1964 рр. їхня кількість в Україні скоротилася із 16 до 14. Український єпископат складався із екзарха і правлячих архієреїв. У 1960 р. це було 3 митрополити, 5 архієпископів та 8 єпископів. Станом на початок 1962 р. 15 єпархій Українського екзархату очолювали 14 архієреїв – 4 митрополити, 1 архієпископ, 9 єпископів. Третина із них була віком понад 70 років – 5 осіб, ще 6 осіб віком від 56 до 70 років, 2 особи віком від 41 до 55 років і 1 особа віком до 40 років. У 1964 р. українських архієреїв представляли 3 митрополити, 2 архієпископи та 9 єпископів. Така зміна структури пов'язана у першу чергу із заміною ряду правлячих архієреїв і висвячення на їхні кафедри нових єпископів. Усі архієреї мали вищу або середню духовну освіту (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 107; спр. 6007, арк. 8–9; ЦДАВО, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 5). Зменшення архієреїв мало набагато глибші наслідки ніж просто їх скорочення, найбільше це позначалося на становищі єпархій. За таких умов певні єпархії втрачали правлячих архієреїв і передавалися у тимчасове управління сусідніх єпископських кафедр. В такому статусі вони перебували протягом наступних десятиліть. Наприклад, Сумська єпархія після передачі її в тимчасове управління чернігівським преосвященним у 1959 р., отримала свого єпископа лише у 1989 р.

Єпархіальні архієреї призначалися на кафедри Священним Синодом, їхні титули відповідали назві кафедр. Вони володіли канонічною владою у межах своєї єпархії. Архієрей керував діяльністю підзвітного йому кліру, висвячував священнослужителів, призначав та переводив членів кліру, здійснював богослужіння у своєму кафедральному соборі та в парафіях єпархії. Правлячі архієреї також приймали почергово участь в сесіях Священного Синоду РПЦ. Екзарх України за своєю посадою був постійним членом Священного Синоду (Русская, 1980, с. 37, 50).

Зміни до «Положення про управління РПЦ» 1961 р. прийняті Священним Синодом в розпал антицерковних гонінь в СРСР, значно обмежували повноваження єпархіальних архієреїв відносно парафій. Відповідно до них, парафії, які об'єднували мінімум 20 віруючих православного віросповідання, перебували у канонічному віданні єпископа. Єпархіальні архієреї втрачали і значну частину своїх повноважень відносно призначення парафіяльного духовенства. Визначалося, що духовне керівництво громадою здійснював обраний нею священник, який отримував благословення від єпархіального архієрея. Єпархії втрачали право стежити за господарським життям парафії, яке, як і фінансові питання, виявилось повністю передане виконавчому органу громади (Собор, 1961, с. 15–17). За визначенням Н. Шліхти парафії отримували автономію і більше не підпорядковувалися єпархіальним архієреям. Вона говорить, що зазначений у Положенні термін про перебування парафії «у канонічному віданні єпископа», був розмитим і не визначав чіткого ієрархічного підпорядкування, як це було у попередній редакції, через главу парафії, який призначався єпископом і був йому підзвітним (Шліхта, 2011, с. 103–104).

Після посилення тиску у кінці 1950-х років, українські архієреї у тактиці поведінки із владою виробили дві стратегії – зовнішньо лояльне ставлення до рекомендацій але максимальне ігнорування їх виконання або повністю лояльне і беззастережне їх виконання. Перший варіант поведінки обрали єпископ Вінницький Симон (Івановський) та архієпископ Чернігівський Андрій (Сухенко). Зустрічаючись із уповноваженими у справах РПЦ, вони як правило коректно вислуховували їхні рекомендації, робили вигляд, що будуть їх виконувати, а насправді відносилися до порушених питань формально. Ці архієреї намагалися перешкоджати

.....
об'єднанню та закриттю слабких парафій, захищали священників звинувачених у порушенні радянського законодавства про культу, не виконували вказівок уповноважених. Владика Симон під час зустрічей із обласним уповноваженим полемізував із ним навіть відносно тих питань, які були погоджені із патріархією, серед них заборона обходити із молитвою подвір'я без попереднього погодження усіх мешканців, хрещення дітей тощо. Не отримуючи конструктивного діалогу, він демонстративно, не закінчивши розмови, виходив із приміщення облвиконкому (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 103–108). Владика Андрій, керуючи Сумською єпархією, характеризувався як досить опозиційний архієрей. У випадках, коли уповноважений вимагав звільнити з парафії того чи іншого священника, він намагався різними способами цього не робити. Попри те, що у розмовах із уповноваженим, він відкрито не виступав проти подібних пропозицій, говорячи з близьким оточенням, заявляв, що робите усе аби дані вказівки та пропозиції не виконувати. Він прямо заявляв, як у розмовах із віруючими так і в офіційній переписці із патріархією, про тиск з боку уповноваженого та його втручання у внутрішні питання єпархії. Під час підготовки до закриття Глинської пустині, архієрей повідомив про це братію, що дало можливість зберегти найбільші святині сховавши їх у віруючих, а ченців забезпечити грошима на перший період проживання за межами монастиря (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 21, арк. 8–10; спр. 13, арк. 16, 22).

Паралельно, існувала інша група ієрархів, яка активно співпрацювали із владою та спецслужбами. Такими яскравими представниками були владика Іоасаф, Аліпій, Нестор та ін. Республіканським уповноваженим у справах РПЦ відзначалися єпископи Аліпій та Іоасаф, як такі, які особливо дослухаються до його рекомендацій. Зокрема єпископ Іоасаф протягом 1960 р. сприяв ліквідації понад 50 парафій і ще 50 парафій погоджувався ліквідувати у наступному році. Таких архієреїв радянський режим намагався всіляко підтримувати, пропонувалося сприяти їх переведенню на крупні єпархії не даючи можливості патріархії перешкоджати їхній діяльності. У свою чергу ці архієреї скаржилися, що завдяки такій їхній діяльності, в патріархії на них дивилися з презирством, а подекуди і прямо заявляли, що вони самі громлять Церкву, пропонують закривати монастирі і взагалі ухиляються від виконання своїх прямих архіпастирських обов'язків (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 109).

Неугідних архієреїв, які дбали про благо Церкви, навпаки, різними методами усували із кафедр. Протягом 1961 р. з України вибуло 5 архієреїв і лише один із них внаслідок смерті – архієпископ Кримський Лука (Войно-Ясинецький). Архієпископа Чернігівського Андрія (Сухенко) було ув'язнено терміном на 8 років у таборах суворого режиму із конфіскацією майна. Архієпископа Вінницького (Івановського) – за рекомендацію Ради у справах РПЦ, як реакційно налаштованого, звільнено за штат. Єпископ Хмельницький Іларіон (Кочергін) звільнився за штат за власним бажанням. Архієпископа Закарпатського Варлаама (Борисевича) було переведено в Білорусь. За цей рік в Україну прибув лише один архієрей – митрополит Гурій (Єгоров), який до 1959 р. служив у республіці і тепер отримав призначення на Кримську кафедру. Він характеризувався, як зовнішньо лояльний, але такий, що ухилявся від виконання вказівок влади. Крім того, як реакційний характеризувався ще і митрополит Кіровоградський і Миколаївський Нестор (Анісімов). Протягом 1961 р. було хіротонізовано 3 архієреїв для Українського екзархату – на Чернівецьку кафедру єпископа Доміана (Марчука), на Закарпатську єпископа Миколая (Кутепова), на Хмельницьку, а потім переведено на Чернігівську і Сумську – єпископа Ігнатія (Демченко). Після таких заходів республіканський уповноважений у справах РПЦ відзначав, що усі архієреї крім владик Гурія та Нестора прислухаються до його рекомендацій та вживають необхідних заходів для їх реалізації (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 6).

Не зважаючи на заходи спрямовані на усунення неугідних архієреїв і певні враження уповноваженого про успіх у цьому процесі, він не був повним. Частина українських єпископів, у тому числі нововисвячених, попри тиск та переслідування, не зраджувала архієрейській клятві та не йшла на компроміс із власним сумлінням. Уже через рік, у 1963 р. у звіті уповноваженого вчергове заявлялося про усунення за його рекомендацією неугідних архієреїв. Цього разу таким був нещодавно висвячений єпископ Закарпатський Миколай (Кутепов), якого було переведено за межі України. Ще три архієреї, а саме митрополит Кримський Гурій (Єгоров), єпископ Чернігівський, керуючий Сумською єпархією Феодосій (Процюк) та єпископ Волинсько-Рівненський Мефодій (Мензак), характеризувалися як такі, які у своїй діяльності уникають рекомендацій уповноважених та різноманітним чином намагаються активізувати релігійне життя у своїх єпархіях. Відразу ж уповноваженим поставлена пропозиція щодо усунення владики Гурія у 1964 р. за штат, а єпископів Мефодія і Феодосія – переведення на інші кафедри (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 13–14).

Якщо вплив уповноважених у справах РПЦ відбувався відкрито, вони проводили зустрічі даючи відповідні вказівки фактично із усім духовенством, офіційно представляли певну позицію, то КДБ працював із агентурною мережею, домагаючись виконання поставлених завдань під виглядом ініціативи з боку церковної ієрархії. За таких умов важливою була розробка та

вербування агентів саме із середовища єпископату, що давало можливість досягти ініціювання відповідних рішень безпосередньо від нього, полегшити їх прийняття церковними органами, давати духовні розпорядження щодо їх виконання, які б легше сприймалися духовенством і вірянами. Крім того, архієреї могли приймати рішення щодо усунення неугідних священників, сприяти закриттю храмів та монастирів тощо.

Вербування архієреїв Українського екзархату відбувалося із різною метою, зокрема виходячи із їхніх індивідуальних можливостей та потенціалу. На початку літа 1958 р. 5 відділ 4 Управління КДБ при РМ УРСР з метою зменшення кількості вступників до духовних семінарій республіки планував підготувати і направити до УКДБ областей вказівки через агентуру із числа єпископату скоротити до мінімуму видачу архієрейських рекомендацій бажаючим отримати духовну освіту. З метою паралізації та запобіганню активізації місіонерської діяльності православного духовенства та чернецтва протягом липня – вересня 1958 р. планувалося прийняти авторитетних агентів із середовища єпископату та настоятелів монастирів, зокрема «Вернова», «Панченко», «Непомнящого», «Твердого», «Каменського», «Георгієвського», «Прогресиста», «Николаєва» та «Орлика» і організувати із ними роботу спрямовану на зменшення активності духовенства в місіонерській діяльності (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1105, арк. 201–205). У цей же період, на території західних областей України нараховувалося близько 400 греко-католицьких священників, які не перейшли до РПЦ, зокрема 355 із них повернулися із ув'язнення. Значна частина цього духовенства нелегально здійснювала підпільно богослужіння та місіонерську діяльність. Агентурі із середовища православного єпископату, яка працювала по лінії греко-католицького духовенства, ставилося завдання посилити роботу щодо спонукання переходу цих священників до православ'я (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1105, арк. 107, 199). З метою активізації розробки духовенства, яке переїхало із західних єпархій до східних, у якості агента вербувався архієпископ Вінницький і Брацлавський Симеон (Івановський). Органи КДБ обрали його в якості об'єкта вербування для виконання цього завдання тому, що він мав значну кількість знайомих у церковному середовищі не лише України але і на території всього СРСР та за кордоном (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1105, арк. 107).

Органи КДБ впливали не лише на діяльність але і на висвячення єпископів. В умовах активних змін неугідних архієреїв, КДБ пропонував своїх агентів на висвячення. Необхідно відзначити, що в силу різних причин, зокрема і халатне відношення працівників органів, інколи така тактика не спрацьовувала. Яскравим прикладом є ситуація із настоятелем Почаївської лаври архімандритом Севастьяном (Пилипчуком), який до лютого 1961 р. був агентом УКДБ Тернопільської області під оперативним псевдонімом «Сокольський». У 1959 р. Тернопільське УКДБ пропонувало республіканському і союзному КДБ висвятити його єпископом і призначити керуючим єпархією. Так, як протягом кількох років управління не вживало заходів для перевірки агента «Сокольського» та критичної оцінки його діяльності, архімандрит Севастьян не лише захистив лавру від закриття у період масових гонінь, але і активно сприяв її розвитку. Можна припустити, що отець настоятель погодився на своє вербування не маючи іншого вибору, але він не виконував поставлених перед ним завдань, а навпаки використав ситуацію для досягнення своєї мети. Він масово приймав насельників до обителі та здійснював чернечі постриги, розвивав господарство та навіть займався благодійністю, зокрема організував місця для ночівлі паломників, їх харчування, роздавав кошти потребуючим тощо. Попри цю діяльність, йому вдавалося не лише уникати відповідальності, а й отримувати позитивні характеристики від свого куратора і його керівництва і навіть бути рекомендованим до єпископської висвяти (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1409, арк. 81–83).

Висновки. Православний єпископат України у період хрущовської антирелігійної кампанії перебував у надзвичайно складному становищі, балансуючи між офіційною лояльністю до режиму та спробами зберегти церковне життя, духовну традицію і внутрішню єдність Церкви. Хоча державна політика радикально впливала на діяльність, архієреї продовжували виконувати свої пастирські обов'язки, намагаючись адаптуватися до нових умов. Єпископат був неоднорідним у своїх діях і підходах до протистояння або співпраці з владою. Частина архієреїв виявляла активну лояльність до держави, інші ж, навпаки, намагалися захищати інтереси Церкви, відстоювати права священнослужителів і парафій, уникати виконання вказівок уповноважених у справах РПЦ, що нерідко завершувалося репресіями, усуненнями з кафедр або навіть арештами.

Зміни в церковному управлінні, запроваджені у 1961 р., формально послабили канонічну владу єпископів над парафіями. Втім, духовне керівництво, пастирська місія та неформальна підтримка парафій залишалися сферою активного служіння українських архієреїв. Значну роль на становище єпископів Українського екзархату відігравало активне втручання КДБ у кадрову політику РПЦ, зокрема вербування єпископів для виконання завдань державної політики. Однак не всі агенти спецслужб поводитися як виконавці зовнішньої волі – окремі з них, прагнули використати своє становище для захисту Церкви та розвитку духовного життя.

Таким чином, попри сильний тиск, православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії виявив різноманітні стратегії виживання і спротиву, що значною мірою дало можливість зберегти інституційну цілісність Церкви, а також створити фундамент для її функціонування у подальші десятиліття.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література

- Бондарчук, П., Даниленко, В.** (2012). Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий Вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського*. Вип. 3.33. С. 166–180.
- Бондарчук, П.М.** (2019). Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України. 268 с.
- Войналович, В.** (2005). Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд. 741 с.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Даниленко, В. (ред.)** (2015). Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. К.: Інститут історії України НАН України. 698 с.
- ДАСО** – Державний архів Сумської області.
- Куроедов В., Панкратов А. (ред.)**. (1971). Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов). М.: Юридическая литература. 210 с.
- Меркатун, І.** (1991). Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. № 10. С. 70–76.
- Оліцький, В.** (2024a). Духовенство Сумської єпархії в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму. *Емінак*. № 4 (48). С. 42–58. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.4\(48\).750](https://doi.org/10.33782/eminak2024.4(48).750)
- Оліцький, В.** (2024b). Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 49. С. 44–50. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-44-50>
- Пашенко, В.** (2001). Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги». *Український історичний журнал*. № 5. С. 141–160.
- Поспеловский, Д.** (1995). Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика. 511 с.
- Русская.** (1980). Русская Православная Церковь. М.: Издательство Московской Патриархии. 254 с.
- Собор.** (1961). Собор епископов Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. № 8. С. 3–29.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.
- Шліхта, Н.** (2011). Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта. 468 с.
- Kindrachuk, N.** (2023). Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians in the Conditions of the Introduction of the new Soviet Ritual: the in Years of Khrushchev's «Thaw» and the Deployment of Brezhnev's «Stagnation». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 44. С. 79–84. <https://doi.org/10.31652/24112411-21432143-20232023-44-79-84>
- Olitskyi, V.** (2025). Manifestations of the conflict between the monk community of the Hlynska hermitage with the soviet authority at the end of the 1950s – the beginning of the 1960s. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. Issue 34. P. 115–124. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.34.324621>

References:

- Bondarchuk, P.** (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv)*. *Istoryko-relihiieznave doslidzhennia*. [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious studies research]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P., Danylenko, V.** (2012). *Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v URSR (seredyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv)*. [Peculiarities of the religious situation in the Ukrainian SSR (mid-1950s – first half of the 1960s)]. *Naukovyi Visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho – Scientific Bulletin of the Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynsky*. Vyp. 3.33. S. 166–180. [in Ukrainian].

- Danylenko, V. (red.).** (2015). *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia*. [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 698 s. [in Ukrainian].
- DASO** – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. [State Archives of Sumy Region].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Kindrachuk, N.** (2023). Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians in the Conditions of the Introduction of the new Soviet Ritual: the in Years of Khrushchev's «Thaw» and the Deployment of Brezhnev's «Stagnation». *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 44. S. 79–84. [in English]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-79-84>
- Kuroedov V., Pankratov A. (red.).** (1971). *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov)*. [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]. M.: Yuridicheskaya literatura. 210 s. [in Russian].
- Merkatun, I.** (1991). Antyrelihiina kampaniia 50–60-kh rokiv na Ukraini. [Anti-religious campaign of the 1950s–1960s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 10. S. 70–76. [in Ukrainian].
- Olitskyi, V.** (2024a). Dukhovenstvo Sumskoi yeparkhii v umovakh sotsialnykh transformatsii piznoho stalinizmu [Clergy of Sumy Eparchy in Conditions of Social Transformations of Late Stalinism]. *Eminak*. № 4 (48). S. 42–58. [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/emina2024.4\(48\).750](https://doi.org/10.33782/emina2024.4(48).750)
- Olitskyi, V.** (2024b). Dukhovenstvo Chernivetsko-Bukovynskoi yeparkhii na pochatku 1980-kh rokiv [The clergy of the Chernivets-Bukovina diocese at the beginning of the 1980s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 49. S. 44–50. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-44-50>
- Olitskyi, V.** (2025). Manifestations of the conflict between the monk community of the Hlynska hermitage with the soviet authority at the end of the 1950s – the beginning of the 1960s. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. Issue 34. P. 115–124. [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.34.324621>
- Pashchenko, V.** (2001). Rosiiska pravoslavna tserkva naprykintsy khrushchovskoi «vidlyhy». [The Russian Orthodox Church at the end of the Khrushchev «thaw»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 5. S. 141–160. [in Ukrainian].
- Pospelovskii, D.** (1995). *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*. [Russian Orthodox Church in the 20th century]. M.: Respublika. 511 s. [in Russian].
- Russkaya.** (1980). *Russkaya Pravoslavna Tserkov*. [Russian Orthodox Church]. M.: Izdatelstvo Moskovskoi Patriarkhii. 254 s. [in Russian].
- Shlikhta, N.** (2011). *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian].
- Sobor.** (1961). *Sobor epyskopov Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy*. [Council of Bishops of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii – Journal of the Moscow Diocese*. № 8. S. 3–29. [in Russian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Voinalovych, V.** (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskursy*. [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian].

The unusual beginnings of a pastor's life. In memory of Bishop Lajos Gulácsy, born 100 years ago

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

Gabor J. Lanyi

Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary

PhD. (Theology), Dr. habil., Associate Professor (Hungary)

email: lanyi.gabor@kre.hu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6512-6681>

Abstract.

The purpose of this research is to present, in chronological order, the early life and formative years of Lajos Gulácsy, former bishop of the Reformed Church District of Transcarpathia, specifically focusing on the period preceding his formal pastoral ministry. Chronologically, this encompasses the time from his initial involvement in missionary work up to the commencement of his service as an ordained pastor. **The research methodology** is based on a combination of general scientific and specialized historical methods. Given the under-researched nature of the topic and the formulated objectives, a comprehensive search for primary sources was conducted. This included not only archival documents but also the bishop's own recollections, an interview with his wife, and contemporary publications. **The scientific novelty** of the study lies in its detailed reconstruction of the first half of Bishop Gulácsy's life based on the uncovered sources – an era that proved decisive in shaping the motivations behind his episcopal activity following the political transition. From this perspective, no prior study has examined the life path of the most prominent figure in the revitalization period of the Transcarpathian Reformed Church. **In conclusions** it can be stated that Lajos Gulácsy followed a truly unconventional life path before he was able to don the clerical robe. From a historical perspective, his life clearly reflects how the trajectory of Lajos Gulácsy's life was shaped and redirected by the events of the Second World War. Initially, Gulácsy planned to pursue a technical career, for which he obtained formal qualifications. Later he began working at a factory that, at the time, was considered highly prestigious and could have offered him opportunities for advancement. His memoirs and the events of the time vividly illustrate the chaotic circumstances of the postwar transition and the personal responses they elicited (he was unable to continue his technical career and eventually chose the pastoral vocation). It is also evident how the redrawing of state borders under the new regime affected his private life – he was unable to pursue institutional theological training and had to settle for spiritual instruction available locally. Furthermore, the anti-religious and dictatorial nature of Soviet rule also left a profound mark on his life, as he spent seven years in various forced labor camps in Kazakhstan.

Keywords: domestic mission, Eastern Friendship Circle, Lajos Gulácsy, Munkacheve/Munkács, post-war transition, revival movement, Transcarpathian Reformed Church.

Початок незвичайного життєвого шляху одного священника. До 100-річчя з дня народження реформатського єпископа Людвіга Гулачі

Іболя Самборовські-Нодь

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

PhD (Угорщина), кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

Габор Янош Ланьї

Університет реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині:

доктор філософії в галузі теології, доктор хабілітований, доцент (Угорщина)

email: lanyi.gabor@kre.hu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6512-6681>

Анотація.

Метою статті було розкрити в хронологічній послідовності той період життя реформатського єпископа Людвигу Гулачі, який передував його безпосередній пастирській діяльності. Цей період охоплює час від залучення його до місіонерської роботи і до початку діяльності в якості священника. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Зважаючи на невивченість теми та сформульовані завдання, здійснено пошук первинних джерел, що означає використання не тільки архівних документів, але й спогадів єпископа, інтерв'ю з його дружиною, а також публікації того часу. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що на основі опрацьованих джерел у ній вперше з максимальною деталізацією розкрито першу частину життя єпископа Людвигу Гулачі, яка згодом визначила рушійні засади його єпископської діяльності після 1991 року. У цьому контексті дослідження біографії найбільш значної постаті періоду відродження Закарпатської реформатської церкви наразі відсутні. **Висновки.** Встановлено, що життєвий шлях Людвигу Гулачі до того, як він став священником, склався незвичайно. В історичній перспективі яскраво простежується, як на життєві плани окремої особистості – Людвигу Гулачі – вплинула Друга світова війна, яка змінила первісні плани юнака, спрямувала їх в інший бік. З'ясовано, що спочатку Людвиг Гулачі мріяв стати інженером, отримав відповідну освіту. Згодом продовжив свою діяльність на одному з найпрестижніших заводів того часу, який міг стати місцем для чудової кар'єри. Спогади та записи того часу пластично передають перехідний хаотичний стан повоєнної доби та пошук власних відповідей на таку ситуацію (неможливість продовження кар'єри інженера, вибір душпастирського покликання). Також простежено, як на особисте життя молодшої людини вплинула зміна кордонів, спричинена новою імперією – замість інституційної підготовки на священника залишилася тільки можливість навчання на місці. На життя єпископа Людвигу Гулачі наклав свій відбиток і диктаторський радянський режим з його антирелігійною політикою, внаслідок якої він був репресований і провів сім років у трудових таборах Казахстану.

Ключові слова: внутрішня місія, Закарпатська реформатська церква, «Коло східних друзів», Людвиг Гулачі, Мукачеве, післявоєнний перехід, рух пробудження.

Statement of the problem. Lajos Gulácsy served as the bishop of the Transcarpathian Reformed Church (TRC) between 1994 and 1998. This period marked a visible and tangible revitalization within the TRC, and consequently, his person, actions, and public expressions of faith elevated him to become perhaps the most widely recognized pastor from Transcarpathia within the Reformed community of the Carpathian Basin. However, despite his later prominence, relatively little is known about his life prior to his ordination as a pastor. This lack of biographical information constitutes the central focus and objective of the present research. While his activities following 1978 are well documented – both in the internal records of the TRC and through various contemporary publications – his earlier life remains obscure. We contend that a deeper understanding of the revitalization processes that emerged in the TRC during the late 1980s necessitates an exploration of the personal and formative experiences of one of its most dynamic and influential leaders, who would go on to serve as chief notary and ultimately bishop. Uncovering the motivations that shaped his life and ministry must therefore begin with a thorough investigation of his personal background and development.

Analysis of sources and recent researches. The subject matter (Protestants and/or Reformed Christians in the Soviet Union) has been relatively well researched. Among these studies, the works of P. Bondarchuk (Bondarchuk, 2019), Yu. Vilkhoviy (Vilkhoviy, 2002), V. Voynalovych (Voynalovych, 2005), and O. Lysenko (Lysenko, 1999) examine the relationship between these religious groups and the Soviet authorities in the post-World War II period. Certain aspects of the Reformed Church in Transcarpathia are discussed in the articles of Inna Sherstiuk (Sherstiuk, 2012), Ihor Salamaha (Salamaha, 2001), and Oksana Leshko (Leshko, 2002, 2003). However, research on the life and work of Lajos Gulácsy remains limited; to date, only two publications have attempted to present a comprehensive account. The first is a compilation based on documents selected by Gusztáv Fodor, published in 2017. This volume consists primarily of a curated selection of court documents from the Stalinist era, pertaining to Reformed pastors who were arrested and sentenced in politically motivated show trials. Each pastor, including Lajos Gulácsy, is presented with a brief biographical outline (Fodor, 2017). The second source is an online encyclopedia entry, authored by the present writer (Szamborovszkyné Nagy, 2023). To date, no scholarly work in the Ukrainian language has addressed the biographical reconstruction of the former bishop. The only known reference is a brief entry found in a biographical guide entitled *Who's Who in Transcarpathia* (Закарпаття, 2004, 207). Accordingly, this study aims to expand the available source base by incorporating a wide range of documents and source types. These include, among others, court records following Gulácsy's 1949 arrest (AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, vol.2258), later interviews with the pastor, as well as his

privately published autobiographical writings (Mélységből, 2009). However, these widely accessible documents primarily concern the period following his arrest and conviction, as well as his activities during the revitalization era of the Transcarpathian Reformed Church.

The purpose of the study to explore the early stages of the life of the late Reformed Bishop Lajos Gulácsy, from his involvement in missionary work to the beginning of his pastoral ministry (1978). In comparison to other ministers, Bishop Gulácsy's path to ordained ministry was relatively lengthy, as he was already over 50 years old when he was ordained. He became involved in various areas of missionary activity in his early twenties, for which he was sentenced to ten years of forced labor during the Stalinist era. It is our view that the motivations behind the work of the late pastor, chief notary, and later bishop can only be truly understood if his entire life journey is examined. In doing so, we may see how his diverse engagements contributed to his later active and credible ministry as a bishop.

Exposition of the Main Material. Lajos Gulácsy was born on January 8, 1925, in the village of Tivadarfalva (present-day Fedorove, Berehove District) as the seventh of eight surviving children of Lajos Gulácsy and Emma Nagy (Szabó/a, 2). His father worked for a long time as a conductor for the Hungarian State Railways, traveling the country, while his wife managed the family estate she had inherited. For many years, the family lived primarily on the father's railway salary, as the income from farming was largely used to repay the debt burden placed on the estate (Szabó/b, 2). After the change in sovereignty resulting from the Treaty of Trianon in 1920, his father left his job with the railway and became a farmer (Mélységből, 2009, 8). Despite this, due to his extensive travels and experiences, he was elected headman of Tivadarfalva and served as village judge for a considerable period.

Family roots, schools. As a child, young Lajos suffered from frequent illnesses and was a boy of small stature and weak constitution. Nevertheless, he helped significantly in the family's agricultural work alongside his siblings (Szabó/a, 10). The family primarily engaged in tobacco farming – a highly labor-intensive activity – which provided their livelihood. The Gulácsy children all participated in the work, though each was also given the opportunity to pursue education. Lajos completed his primary schooling (up to the seventh grade) in his home village (Szabó/a, 8), after which he enrolled in a vocational school specializing in metal and woodwork in Vynohradiv (in Hungarian: Nagyszőlős) (Fedinec, 2010, 127). Upon graduating at age 18, he worked as a mechanic in 1943 in the technical department of the Matyásföld (present-day district of Budapest, Hungary) Aircraft Factory Ltd., at a base for testing training aircraft.

As the Soviet-German front advanced westward, production in factories across Budapest was suspended. While the exact date is uncertain, Gulácsy returned to his parents' home in Tivadarfalva (present-day Fedorove) in the autumn of 1944. Based on his autobiography, this likely occurred around November, as he recounted hearing upon his return that local men were being recruited for three days of labor. Fearing detention, he left again a few days later for Hungary – specifically Debrecen (Mélységből, 2009, 8–9). There, he worked for approximately four months at the MÁV¹ Rolling Stock Repair Factory (wagon factory) (Czanik, 2010, 5), before returning to his home village in March 1945.

Involvement in missionary work and the revival movement. In that same year, 1944, a missionary pastor, József Pázsit, arrived in Tivadarfalva (Fodor, 2006, 805). At the beginning of 1945, after the front had passed and the Soviet military administration had deported the local Hungarian men, a mass spiritual awakening began among Reformed believers in Transcarpathia. This revival led to a significant increase in participation at evangelistic events, Bible studies, and worship services. Pastor Pázsit became an active preacher and servant in this revival movement. The 20-year-old Lajos Gulácsy also became involved in this process. He was deeply affected by the revival, which left a lasting and profound impression on him, as he realized the truth of the words: *"What good will it be for someone to gain the whole world, yet forfeit their soul?"* (Matthew 16:26). It was during this time that he received his calling, through the words of Matthew 6:19–20: *"Do not store up for yourselves treasures on earth, where moths and rust destroy, and where thieves break in and steal. But store up for yourselves treasures in heaven, where moths and rust do not destroy, and where thieves do not break in and steal."* As a result, he became a missionary assistant to Pastor Pázsit, as confirmed by a letter of commission issued by the Ugocsa district dean, Sándor Lajos, on May 3, 1945 (AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, d.2258, vol.15). Following this, and at the initiative of Pastor Zsigmond Simon, he began working for the Reformed Tract Mission (Fodor, 2017, 270).

The church leadership quickly recognized the value of the young Gulácsy's worldly experience and, between May and September 1945, sent him twice to Budapest to collect religious literature (AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, d.2258, t.1, vol.231–232, 250, 273). By this point, the young man had firmly decided that he wanted to serve the Lord. In the summer of 1945, he set out to enroll at the Reformed Theological Academy in Debrecen. It remains unknown whether he succeeded in this

¹ MÁV is the abbreviation for Hungarian State Railways in Hungarian.

endeavor that summer, as the agreement signed in Moscow on June 29, 1945, between the governments of the Soviet Union and Czechoslovakia – officially transferring Transcarpathia from Czechoslovakia to the Soviet Union – resulted in the western border of the region being closed the following day. As a result, the young man was unable to begin his theological studies.

To resolve this, the missionary pastors – who were also leading the revival movement – found a way for him to remain close to the Word of God. Beginning in the autumn of 1945, a form of training was organized locally in Transcarpathia, whereby he undertook assistant duties under a different pastor each month. Through this activity, he came into contact with nearly all the members of the so-called “Eastern Friendship Circle”, including Zsigmond Simon, Zoltán Kovács, József Kovács, József Zimányi, Barna Horkay, and István Györke. In the course of this work, Gulácsy completed the so-called “Preacher Training Course” led by the pastors of the Eastern Friendship Circle in Gecse in February 1946. In addition to his missionary duties, he also became involved in teaching religion and preparing youth for confirmation (AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, d.2258, t.1, vol.244–249).

In the spring of 1946, József Pázsit was transferred from Tivadarfalva to Mukachevo to serve as a missionary pastor alongside József Kovács, the local Reformed pastor (Fodor, 2016, 445). The young Gulácsy either followed him voluntarily or accompanied him at Pázsit's invitation. It was at this time that he became a member of the Reformed Congregation of Mukachevo, while working as a lathe operator in the local railway workshop and residing in the home of Pastor Pázsit (Wittenberger, 2025). From then on, he also began to participate in religious conferences organized by the revival movement. In the summer of 1947, he began to assist Pastor József Kovács in spiritual work as an interim worker (AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, d.2258, t.1, vol.281). During one of his interrogations, following his arrest in October 1947, missionary pastor József Zimányi stated the following: “Lajos Gulácsy, who has completed his schooling, currently serves as a missionary assistant pastor under the authority of the ‘Eastern Brothers’ Club, visiting villages in the Transcarpathian region to spread their teachings” (Fodor, 2017, 155). It was also during this time, while living in Pastor Pázsit's household, that Gulácsy met his future wife, Emma Ádám, the daughter of the Reformed cantor of Mukachevo (in Hungarian: Munkács).

Arrest, conviction, and life in a forced labor camp. In the Soviet Union, only individuals holding official certification from recognized educational institutions were legally permitted to conduct religious services. Since Lajos Gulácsy lacked such credentials, he was banned from all religious activities when, in the summer of 1948, the state began registering Reformed congregations and pastors in Transcarpathia (Mélységből, 2009, 16). His name came to the attention of the Berehove District Department of the Transcarpathian Regional Office of the Ministry of State Security during the interrogation of missionary pastor József Zimányi in 1947, who gave a detailed account of the mission school's activities and named participants, including Gulácsy.

Following the convictions of pastors Zimányi and Horkay, authorities began gathering evidence against other members of the “Eastern Friendship Circle”, which by March 1949 had escalated into a series of widespread arrests (Szamborovszkyné Nagy, 2023, 162). Ironically, it was during this same period – Easter of spring 1949 (which fell in late March that year) – that Lajos Gulácsy and Emma Ádám had planned their church wedding ceremony. In a 2002 interview, Emma recalled the circumstances of her future husband's arrest: “One day we heard that girls were being sent to work in Donbas. So we decided to move up the wedding. We held the civil ceremony in February and scheduled the church ceremony for Easter” (Olasz, 2002, 6). However, on April 19, Gulácsy – by then her husband in civil law – was arrested by the political police along with five others. Lajos Gulácsy later recalled: “They arrested me at the Reformed parsonage, just as I had returned from my fiancée's home to my lodging” (Rózsás, 2000, 122).

Two weeks later, the cases against Gulácsy and his five co-defendants – Zoltán Kovács, István Asszonyi, István Györke, József Pázsit, and Béla Huszti – were consolidated by the head of the Transcarpathian Regional Directorate of the State Security Office. The charge against them read: “[They were] members of a religious, anti-Soviet, Hungarian nationalist organization – the ‘Eastern Brothers’ Club’ – who collectively carried out anti-Soviet activities in Transcarpathian Ukraine aimed at alienating youth from Soviet reality and removing them from the influence of Soviet ideology” (Fodor, 2017, 388).

Gulácsy was held in pretrial detention for two months in the Uzhhorod prison. “We visited him, brought packages, prayed for him because we were very worried,” his wife later recalled (Olasz, 2002, 6). On May 24, 1949, under Articles 54-10, Section 2, and 54-11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR, he was sentenced to ten years in a corrective labor camp, with an additional penalty of five years' loss of civil rights and confiscation of property (Fodor, 2017, 407).

He was then transferred from Uzhhorod (in Hungarian: Ungvár) to the distribution camp in Lviv, from which he managed to send only one message to Mukachevo. From there, he was sent to a construction camp in Dzhezkazgan, Kazakhstan (600 km southeast of Karaganda), where prisoners were building the Bogatyr copper-processing plant. Prisoners were permitted to send two official

.....
letters per year, addressed only to direct family members, which he sent to his wife Emma in Mukachevo. In addition, only one clandestine letter reached her, allowing them to maintain some form of communication. "He always encouraged me, saying he would return home and continue his service," she recalled. "But there were times when I received no letters at all, because he was being held in solitary confinement" (Olasz, 2002, 6). Due to his physical frailty, Gulácsy was unable to endure the mining work to which he was initially assigned and soon became seriously weakened. He was then reassigned to the carpentry workshop, where he worked for two years (Mélységből, 2009, 29). This job gave him greater mobility and allowed packages to be sent to him: "We sent him a package each month – one month from me, the next from his parents. We hid Bible passages, photographs, or letters in a double-bottomed tin box. That's how we kept in touch, but it wasn't easy," his wife recalled (Olasz, 2002, 6).

Later, he was transferred to the Kengir labor camp, a few kilometers northeast of Dzhezkazgan (Rózsás, 2000, 122), where he was eventually assigned to work according to his training, as a machine fitter (Mélységből, 2009, 35). From that point on, his imprisonment became more bearable: he was allowed to leave the camp for work but was still not permitted to return home. As correspondence with his wife became more frequent, she found some relief and began submitting clemency petitions to various Soviet authorities.

Lajos Gulácsy first recounted his experiences in the labor camps in 1991, in a presentation given in Mukachevo, and later published them in writing under the title *From the Depths to the Heights: A Testimony from the Past*. He described how he received and preserved his first camp Bible: "A man can endure more than iron. [...] I received a package from my parents; in it, there was a bag of cornmeal. A soldier inspecting the package opened it and felt something soft inside. He said, 'Your mama sent you bacon.' [...] When I opened it, I found not bacon but a soft-covered New Testament with the Psalms at the end. My joy and surprise were indescribable. We immediately divided it into four parts to prevent it from being found and confiscated. [...] From then on, we had a Bible. That portion was with me the night the camp was decimated [...], but I didn't have to fully undress, so I hid it in the leg of my underwear. It was with me even in solitary confinement. I always had to hide it, or the smokers would have stolen it for cigarette paper. I read it by making a small hole in my blanket to let light through, then moving it to catch the light. Many people don't know what a blessing it is to read the Bible – especially when you don't even have to hide it" (Mélységből, 2009, 43–44).

This harsh and often humiliating experience forged strong bonds among believers from different Christian denominations in the camp. Bishop Gulácsy frequently recalled the Lord's Supper held in a clay pit: "We celebrated holidays together. On Easter in 1954, hiding on the camp grounds in a clay-digging pit, we shared communion with Reformed, Roman Catholic, Greek Catholic, Baptist, and Orthodox brothers. We had bread, and instead of wine, we used water. We believed in the Resurrection" (Mélységből, 2009, 37). These experiences remained deeply etched in Gulácsy's memory, and until the end of his life, he maintained that the Master shapes us under all circumstances – and that it matters not what ritual we use to praise the Lord, but that we know Him. That is why he never forgot Viktor Duliskovics, a Greek Catholic priest who, like Gulácsy, was transferred from the Lviv distribution prison through Kyiv to the copper mine in Kengir-Dzhezkazgan, where he died of a gunshot wound to the abdomen during the suppression of the May 16, 1954 uprising on July 26.

After returning home from the forced labor camp. Lajos Gulácsy served seven years and three months of his ten-year sentence, and he was released by amnesty on May 4, 1956. His family knew in advance when he would arrive, as the young man sent a telegram to inform his wife. He returned to Mukachevo on May 16, 1956, and had already been home for some time when one of the numerous clemency petitions his wife had submitted received a response – ironically, informing her that her request had been denied, even though her husband was already back home (Olasz, 2002, 6).

Shortly after his return, on June 3, 1956, he finally led his wife to the altar. "It was a very modest, quiet ceremony, followed by a simple lunch" (Olasz, 2002, 6). The groom's suit was something Lajos Gulácsy had brought all the way from Kazakhstan, purchased with his last two months' wages, carefully packed and carried with the utmost care all the way to Mukachevo (Mélységből, 2009, 47), so he could stand worthily beside Emma, who had waited seven and a half years for him. Those seven years were indeed difficult for his wife, who was just twenty years old when her husband was taken away in 1949. For a long time, she was unable to find work, and despite applying to various places, she was repeatedly rejected due to her husband's status as a political prisoner. Eventually, she was hired by the accounting office of the city hospital, and when her father was also arrested, she took over his role as cantor in the Reformed congregation of the city. Her family, meanwhile, was not at peace with her situation – perhaps out of concern for the young woman – as she later recalled: "My mother, relatives, and acquaintances tried to persuade me to get divorced, saying only trouble would come of it, and that it wouldn't be good for him either. But I was unyielding. I couldn't even imagine, nor did I ever consider, abandoning someone I loved, someone who had been unjustly convicted. I've always been a faithful type – if I start something, I like to see it through. That's

how I was raised. They only tried to talk me out of the marriage because they feared for my life. My poor mother was desperate, thinking my life had been ruined, but I didn't think that way. I knew that if God allowed it, then I had to endure it with honor. [...] I felt joy that in the end, I waited it out – because there were others who waited in vain" (Olasz, 2002, 6).

According to his wife's recollections, "My husband came home poor, and for at least five or six years, we lived in real hardship. At first, he couldn't find work." The young couple received a room in the house of her parents, but they lived in great difficulty, while her family continued to worry about her. Several months passed before Lajos Gulácsy was able to find employment as a machine fitter in the Mukachevo railway division, using the certificate he had received upon his release from the camp. Later, he worked in the woodworking section of the Mukachevo Sovkhoz auxiliary branch and eventually found employment as a machine fitter at the so-called iron factory in Mukachevo.

After his return, despite repeated requests, he was not granted permission to resume pastoral service, as he could not present an official certificate verifying his theological qualifications. The Soviet authorities only authorized Gulácsy in 1978 to complete his theological studies at home – during the tenure and with the encouragement of Bishop Béla Gencsy (1974) – within the informal training program adopted by the Berehove congregation (Szamborovszkyné Nagy, 2025, 350). In early 1979, he was finally able to take his delayed exams, and on February 16, 1979, he was ordained. He passed his final pastoral examination on November 25, 1981, in Berehove, though by that time he had already been serving as a full pastor for three years in villages across the Berehove district – Borzhava (in Hungarian: Borzsova), Vary (in Hungarian: Mezővári), Halabor (in Hungarian: Halábor), Mochola (in Hungarian: Macsola), Badalovo (in Hungarian: Badaló), and Gecha (in Hungarian: Mezőgecse). After three months of service, he was formally installed in the Vary (in Hungarian: Mezővári) congregation, while continuing to live with his family in Mukachevo.

In conclusion – based on the aforementioned – it can be stated that Lajos Gulácsy followed a truly unconventional life path before he was able to don the clerical robe. From a historical perspective, his life clearly reflects how the trajectory of an individual – Lajos Gulácsy – was shaped and redirected by the events of the Second World War. Initially, Gulácsy planned to pursue a technical career, for which he obtained formal qualifications. He subsequently began working at a factory that, at the time, was considered highly prestigious and could have offered him opportunities for advancement. His memoirs and the events of the time vividly illustrate the chaotic circumstances of the postwar transition and the personal responses they elicited (he was unable to continue his technical career and eventually chose the pastoral vocation). It is also evident how the redrawing of state borders under the new regime affected his private life – he was unable to pursue institutional theological training and had to settle for spiritual instruction available locally. Furthermore, the anti-religious and dictatorial nature of Soviet rule also left a profound mark on his life, as he spent seven years in various forced labor camps in Kazakhstan.

This winding journey – as Gulácsy himself often noted in various forms – undoubtedly contributed to the deepening of his commitment, the strengthening of his faith in God, and to his enduring conviction that the form of ritual used to worship the Lord matters little, as long as we know and follow Jesus.

Funding. The author did not receive financial support for the research, authorship, and publication of this article.

Lajos Gulácsy's ID photo (1943, at the beginning of his employment in Budapest)
(AUSBU ZO, f.r-2258, op.1, spr.248, d.2258, t.1, vol. 235)

References:

- AUSBU ZO** – Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti [Archives of the Administration of the Security Service of Ukraine in the Zakarpattia region].
- Bondarchuk, P.** (2010). Sotsiorelihiine zhyttia Ukrainy v seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. [Socio-religious life of Ukraine in the mid-1940s - early 1950s.] URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf [in Ukrainian]
- Czanik, A.** (2010). Utat mutatni az üdvösség felé – Gulácsy Lajos nyolcvanöt éves, *Reformátusok Lapja*, 3, 5.
- Életútinterjú**, Szabó Gáborné Gulácsy Szeréna: URL: <https://edoku.org/interju/szabo-gaborne/> (2025-02-10) [in Hungarian]
- Fedinec, Cs.** (2010). Iskola és egyház a két világháború közötti időszakban. In Fedinec, Cs., Vehes, M. (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, 123–129. [in Hungarian]
- Fényképalbum**, Szabó Gáborné Gulácsy Szeréna: URL: <https://edoku.org/interju/szabo-gaborne/> (2025-02-10) [in Hungarian]
- Fodor, G.** (2016). *Adattár a Kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016*, Tiszaszentimre. [in Hungarian]
- Fodor, G.** (2017). *Gulácsy Lajos*, in: *uő: Akik a nagy nyomorúságból jöttek*, h.n, 368–370. [in Hungarian]
- Leshko, O.** (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh [State policy and Protestant congregations of Zakarpattia in 1946–1949], *Carpatika-Karpatyka*, 20, 105–114. [in Ukrainian]
- Leshko, O.** (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhii polovyni 40–50-kh rokakh [Reformed clergy of Zakarpattia in the second half of the 40s–50s]. *Naukovyi visnyk UzhNU*, Seria: Istoriia – Scientific Bulletin of UzhNU, Series: History, 9, 74–82. [in Ukrainian]
- Lysenko, O.** (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini, 1943–1946 [Church buildings in Ukraine, 1943–1946]. Kyiv. 403 s. [in Ukrainian]
- Mélységből a magasba** (2009). *Bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletírása*. Második, bővített kiadás, h.n. [in Hungarian]
- Olasz, T.** (2002). „Csak a levelekből tudtunk egymásról”. Hét és fél évig két esküvő között, *Kárpátalja*, 80, 2002. július 26., 6. [in Hungarian]
- Rózsás, J.** (2000). *Gulág Lexikon*, Budapest. [in Hungarian]
- Salamakha, I.** (2001). Reformatska tserkva Zakarpattia v pershi pisliavoienni roky (1945–1948) [The Reformed Church of Zakarpattia in the first post-war years (1945–1948)]. In *Istoriia relihii v Ukraini*, kn.1., Lviv, 372–378. [in Ukrainian]
- Sherstiuk, I.** (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povoiennoi roky [Transcarpathian Reformed Church in the first post-war years]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 28, 85–92. [in Ukrainian]
- Szamborovszky-Nagy, I.** (2022). Obrannia oblasnoho upovnovazhenoho vid Zakarpatskoi reformatskoi tserkvy ta naslidky tsoho protsesu [Defense of the regional representative of the Transcarpathian Reformed Church and the consequences of this process]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seria: Istoriia – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History., 40, 68–75. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75> [in Ukrainian]
- Szamborovszky-Nagy, I.** (2022). Zmyny v orhanizatsiinii strukturi Zakarpatskoi reformatskoi tserkvy (1946–1949) [Changes in the organizational structure of the Transcarpathian Reformed Church (1946–1949)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, Vyp. 35, 174–185. <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-174-185> [in Ukrainian]
- Szamborovszkyné Nagy, I.** (2023). *Gulácsy Lajos (1925-2016)*. In Földváryné Kiss, R. (szerk.): *RefWiki: Református Online Enciklopédia*, Budapesto URL: [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Gul%C3%A1csy_Lajos_\(1925%E2%80%932016\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Gul%C3%A1csy_Lajos_(1925%E2%80%932016)) (2025-03-02). [in Hungarian]
- Szamborovszkyné Nagy, I.** (2025). Vallási és felekezeti állapotok a szovjet időszakban (1944–1991), in Szamborovszkyné Nagy, I., Molnár D., E. (szerk.): *Beregszász város monográfiája*. 2., javított kiadás. Beregszász–Ungvár, 336–361. [in Hungarian]
- Szamborovszkyné Nagy, I., Molnár D., E.** (2023). A késő sztálinizmus egyházpolitikájának sajátosságai a Szovjetunióban és a kárpátaljai reformátusok, *Historia Ecclesiastica*, 2. 151–165. URL: https://www.unipo.sk/public/media/46855/historia_ecclesiastica_02_2023.pdf [in Hungarian]

- Voinalovych, V.** (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutstii v Ukraini v 1940 – 1960-kh rokakh: politychnyi dyskurs [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s – 1960s: political discourse]. Kyiv. 741 s. [in Ukrainian]
- Wittenberger, I.** (1941). A resident of Munkacheve, who was a medical doctor at the Munkacheve City Hospital, and together with his parents was on friendly terms with pastor József Pázsit. The interview was conducted by the author on 30.01.2025. [in Hungarian]

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.05.2025

Organisational learning at the National Army Academy of the Ukrainian Armed Forces (1991 – 2024): practices, transformations, and lessons

Yuriy M. Pashchuk

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

PhD. (Engineering), Associate Professor (Ukraine)

email: ypashchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAY-9475-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189325274>

Abstract.

The article aims to examine the development of organisational learning at the National Army Academy of the Armed Forces of Ukraine (Academy) and its critical role and impact on the institution's educational process over the period 1991 – 2024. It highlights the Academy's limited progress in lessons learned analysis and implementation achieved during peacetime (1991 – 2014) and the subsequent adaptation, modernisation, and transformation of learning practices during the Russo-Ukrainian War (2014 – 2024). The study analyses the lessons learned processes in the Academy as a case study in the evolution of organisational learning within the Armed Forces of Ukraine. Particular attention is given to transitioning from the Soviet-inherited System of Lessons Analysis and Dissemination to a NATO-compatible Lessons Learned System, demonstrating the progression and remodelling of learning practices in Ukrainian military educational institutions. **The research methodology** integrates general scientific approaches (analysis, synthesis, generalisation) with a historical-systemic method for studying military reforms. **The scientific novelty of the work** lies in a comprehensive study of the Academy's Lessons Learned Capability with particular emphasis on its five core components: organisational structure, process, tools, training, and information sharing. For the first time in Ukrainian academic discourse, the effectiveness of organisational learning within a military educational institution is evaluated through the lens of "absorptive capacity", a conceptual framework widely adopted in Western military scholarship. **Conclusions.** The article's findings demonstrate how the convergence of inherited Soviet models and progressive NATO lessons learned practices has influenced the institutionalisation of learning within the Academy, focusing on key structural and procedural dimensions. The integration of advanced learning methodology and mechanisms has improved the Academy's capacity in officer training, which contributed to the operational adaptability and strategic resilience of the Armed Forces of Ukraine in the context of full-scale Russian aggression. These results have practical relevance to enhance the Lessons Learned System of the Armed Forces of Ukraine and its ongoing alignment with NATO standards and procedures.

Keywords: organisational learning, lessons learned process, Armed Forces of Ukraine, National Army Academy, NATO, Russo-Ukrainian War.

Організаційне навчання в Національній академії сухопутних військ Збройних Сил України (1991 – 2024): практика, трансформації й уроки

Юрій Пащук

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

кандидат технічних наук, доцент (Україна)

email: ypashchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAY-9475-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189325274>

Анотація.

Мета статті – дослідити розвиток організаційного навчання в Національній академії сухопутних військ Збройних Сил України (Академія) та його вирішальну роль і вплив на освітній процес у цьому закладі в період 1991 – 2024 років. У роботі висвітлено обмежений прогрес діяльності Академії з вивчення та впровадження досвіду у мирний час (1991 – 2014), та її подальшу адаптацію, модернізацію та трансформацію під час російсько-української війни (2014 – 2024). У дослідженні проаналізовано розвиток в Академії процесів засвоєння та

застосування уроків і передового досвіду як приклад еволюції організаційного навчання у Збройних Силах України. Особлива увага приділяється переходу від успадкованої від радянських часів Системи узагальнення та поширення досвіду до сумісної з НАТО Системи вивчення та впровадження досвіду, що демонструє прогрес і удосконалення практики організаційного навчання в українських військових навчальних закладах. **Методологія дослідження** поєднує загальнонаукові підходи (аналіз, синтез, узагальнення) з історико-системним методом вивчення військових реформ. **Наукова новизна роботи** полягає у комплексному дослідженні спроможності військового навчального закладу до вивчення та імплементації уроків з особливим акцентом на її п'яти основних компонентах: організаційно-штатна структура, процес, засоби, тренування особового складу та поширення інформації. Вперше в українському академічному дискурсі оцінено ефективність організаційного навчання у військовому навчальному закладі через призму «абсорбційної здатності», що широко застосовується в західній військовій науці. **Висновки.** Результати статті демонструють, як конвергенція успадкованих радянських моделей і новітніх практик НАТО з вивчення та впровадження досвіду вплинула на функціонування організаційного навчання в Академії, зосередившись на його ключових структурних і процедурних аспектах. Інтеграція передових методологій і механізмів аналізу й імплементації набутого досвіду покращила спроможність Академії у підготовці офіцерів, що сприяло підвищенню оперативної адаптивності та стратегічної стійкості Збройних Сил України в умовах повномасштабної російської агресії. Результати дослідження мають практичне значення для вдосконалення Системи вивчення та впровадження досвіду Збройних Сил України та її приведення у відповідність до стандартів і процедур НАТО.

Ключові слова: діяльність із вивчення та впровадження досвіду (організаційне навчання), процес вивчення та впровадження досвіду, Збройні Сили України, Національна академія сухопутних військ, НАТО, російсько-українська війна.

The problem statement. The importance of organisational learning in military affairs cannot be overstated. Throughout human history, the ability of armed forces to adapt based on their experiences has been a cornerstone of operational and strategic successes. Performing of effective lessons learned (LL) process ensures that the key problems are identified and solved, successes are analysed and replicated, and evolving challenges are met with informed solutions. Knowledge derived from LL and best practices provides a basis for adapting forces, refining training, optimising strategies, and enhancing overall combat effectiveness (NATO, 2022). In warfare, this capability is especially vital, allowing forces to remain more agile and responsive to dynamic battlefield conditions than their adversaries.

However, a critical gap often exists between acknowledging the importance of organisational learning and successfully institutionalising it: “The phrase ‘lessons learned’ has become ubiquitous, yet organisations struggle with developing effective lessons learned processes” (Milton, N. 2010, p. 7). Many military structures face persistent challenges in systematically capturing, validating, disseminating, and implementing knowledge from previous operations. These difficulties often stem from cultural resistance, bureaucratic inertia, the inherent complexity of the military environment, and insufficient personnel awareness and leadership engagement in LL processes (Dyson, T. 2019, pp. 22–24).

Analysis of sources and recent research. Military organisational learning refers to the establishment and systematic application of appropriate lessons learned capability through capturing and analysing observations, producing and disseminating knowledge, and transforming experience into remedial actions aimed at minimizing the risk of repeating mistakes and increasing the chances of success (Dyson, T. 2019; NATO 2022; Pashchuk, Y. 2025). Its core objectives include improving organisational structures, refining doctrines, updating strategies and tactics, and enhancing military education, thereby increasing the adaptability and operational readiness of armed forces (NATO 2022).

The LL capability of armed forces and subordinate entities is grounded in five core components: organisational structure, process, tools, training, and information sharing (NATO 2022, p. 13). According to present scholarly frameworks (Zahra, S. George, G. 2002; Cohen, W. & Levinthal, D. 1990; Dyson, T. 2019), organisational learning, including its dynamic characteristics (knowledge acquisition, management, dissemination, and transformation) and the key components of LL capability, can be assessed using two universal indicators of effectiveness that correspond to the fundamental dimensions of “absorptive capacity”:

1) “Potential absorptive capacity”, which refers to the identification and assimilation of knowledge (experience).

2) “Realised absorptive capacity”, which involves the transformation of acquired knowledge into remedial actions that enhance organisational adaptability.

.....
The level of these capacities can be evaluated on a five-point scale: very low, low, moderate, high, and very high.

Contemporary academic theories on military organisational learning are largely based on analyses of LL processes derived from expeditionary operations conducted by NATO states in Afghanistan, Iraq, and the former Yugoslavia (Barno, D. & Bensahel, N. 2020; Dyson, T. 2019; Hoffman, 2021; Van der Vorm, M. 2021). These studies primarily examine how armed forces develop, adapt, and institutionalise LL mechanisms within relatively stable and controlled operational environments. However, a comprehensive understanding of the underlying principles and approaches of organisational learning requires detailed investigation under conditions of high-intensity warfare. Since 2014, Ukraine has been subjected to ongoing military aggression by the Russian Federation, culminating in a full-scale invasion in February 2022. This protracted war has created a unique and urgent context in which the analysis of LL practices within the UAF is both timely and strategically vital. It offers a critical opportunity to test and refine global theoretical models of military learning. More importantly, the empirical insights generated by such research hold considerable practical relevance for strengthening the UAF's LL Capability.

Since 1991, organisational learning within the UAF has encountered significant transformations, primarily through the development of two successive LL systems (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, p. 148, 161). The first, the System of Lessons Analysis and Dissemination (SLAD), inherited from the Soviet Armed Forces, operated from December 1991 to December 2018 and evolved through three phases: "Stagnation" (December 1991 – May 2013), "Reformation" (May 2013 – April 2014), and "Adaptation" (April 2014 – December 2018). The second system, the Lessons Learned System (LLS), was launched in January 2019 as a more advanced and NATO-aligned model, which remains in operation. The LLS retained the foundational logic of SLAD but integrated modern NATO doctrines and best practices, becoming a key component of the UAF's contemporary organisational learning architecture. It has evolved through two distinct phases: "Modernization" (January 2019 – February 24, 2022) and "Transformation" (February 24, 2022 – present).

In this broader context, it is essential to investigate the implementation of LL approaches within specific UAF organisations, with particular attention to the National Army Academy (NAA). Located in Lviv, Western Ukraine, the NAA was established on the foundation of the former Soviet Higher Military Political School. Since Ukraine's independence in 1991, the institution has undergone substantial structural and doctrinal transformations. Renamed in 2015 as the NAA, named after Hetman Petro Sahaidachnyi, it has developed into a principal centre for the Ukrainian Army officers' training, especially through the gradual integration of NATO standards and operational practices in response to Russian aggression that started in 2014. Notably, since that time, the NAA has emerged as a key contributor to the development of organisational learning within the UAF.

Despite its significance, the above-mentioned aspect remains underexplored in Ukrainian academic literature. The LL practice of the Academy represents a unique and underutilised case for assessing the application of modern mechanisms for knowledge acquisition, implementation, and dissemination within the broader context of the Armed Forces' transformation and alignment with NATO standards.

The purpose of the article. This paper aims to provide a historical analysis of the evolution, implementation, and outcomes of lessons learned processes at the National Army Academy, emphasising its dual role as a representative institution and a leading hub of organisational learning development in the Armed Forces of Ukraine.

The results of the research. The period from 1991 to 2024 in Ukraine includes both a peacetime phase (1991 – 2014) and a wartime phase (2014 – 2024), each marked by the application of distinct learning systems, initially the Soviet-inherited SLAD, followed by the NATO-aligned LL System. Accordingly, the analysis of LL processes at the NAA should be contextualised within these two historical stages and the corresponding trajectories of organisational learning progress.

1. Lessons learned processes at the National Army Academy in peacetime (December 1991 – April 2014).

Between 1991 and 2014, the UAF experienced a prolonged period of institutional stagnation, marked by unjustified reductions in personnel and armaments, as well as limited progress in modernisation. This inertia was particularly evident in the sphere of organisational learning, where the SLAD proved largely ineffective in capturing, processing, and applying insights derived from peace support operations and training activities (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, pp. 148–152).

Before 2014, the UAF lacked a centralised structure for managing LL processes. The existing framework was characterised by the absence of clearly defined responsibilities and inadequate coordination among command-and-control bodies, which significantly hindered the development of learning mechanisms (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, p. 149). Furthermore, no comprehensive regulatory basis was in place to govern the identification, analysis, and dissemination of operational experiences. The semi-formal LL procedures were primarily executed through a 'bottom-up'

submission of observations in the reporting documents, followed by a 'top-down' sharing of generalized LL information. Dissemination mechanisms primarily consisted of printed publications, which were limited in scope, slow to circulate, and typically lacked in-depth analytical content. The minimal use of modern information technologies and the absence of dedicated databases further constrained the accessibility and timely exchange of relevant knowledge. Notably, no LL training was conducted within the UAF during this period, resulting in a general lack of institutional capacity to support adaptive learning processes.

A salient example of these systematic deficiencies was the marginal development of LL processes at the Academy. Following Ukraine's independence in 1991, the NAA inherited not only the personnel and infrastructure of a former Soviet military school but also its doctrinal rigidity, hierarchical command culture, and outdated pedagogical methods. Throughout the 1990s and early 2000s, the Academy operated largely according to Soviet-era standards, with limited responsiveness to evolving security challenges and minimal engagement with Western military approaches. Knowledge derived from real-world experience was not meaningfully integrated into the educational process. While officer training programmes included subjects such as tactics, art of war, and military history, these were often taught descriptively and linearly, lacking critical reflection or systematic engagement with lessons from recent conflicts. In contrast to Western military academies that fostered adaptive thinking, the NAA adhered to former Soviet doctrinal conformity and prioritised the passive transmission of modern war experiences, often derived from ideologically biased Russian sources. Even when the Academy's personnel participated in multinational training and peace support operations, there was no institutional mechanism in place to systematically collect and analyse this knowledge for curriculum development and cadets' education. For instance, officers returning from peacekeeping missions were seldom assigned to lecture and share their experience, to develop updated training modules. Consequently, the valuable operational experience they acquired, including both effective practices and observed shortcomings, frequently remained individualised and informal, with limited institutional capture, analysis, implementation, and dissemination.

It is important to note that between 1995 and 2014, the Yavoriv training area, located approximately 50 kilometres from the NAA, emerged as one of the principal sites for international exercises in Ukraine. In the summer of 1995, NATO forces first arrived at Yavoriv for the "Peace Shield 95" manoeuvres (NDR 2020, p. 44). Since then, most multinational trainings on Ukrainian territory have taken place at this location, with activities prior to 2014 primarily focused on peacekeeping and crisis response operations. As a continuation of the "Peace Shield" series, the "Rapid Trident" exercises have been conducted annually at the Yavoriv training area since 2008. The training area was formally subordinated to the Academy in 2011 (Analiz 2019, pp. 6–27).

The NAA personnel and cadets actively participated in these multinational exercises, gaining valuable experience. Particularly significant was the involvement of NAA officers in NATO LL teams between 2011 and 2013. Their collaboration with counterparts in LL activities during the "Rapid Trident" exercises strongly contributed to the development of the Academy's learning capacity. The insights and expertise gained through these engagements played an important role in further creating and shaping Ukraine's modern LLS, which was introduced in 2019. Nevertheless, it must be acknowledged that before 2014, the Academy lacked a consistent role in analysing the outcomes of these international exercises.

Thus, the limited and largely symbolic implementation of semi-formal LL procedures at the NAA between 1991 and 2014 reflected the broader stagnation of organisational learning across the UAF during this period. Overall, the Academy's learning trajectory prior to the onset of the Russo-Ukrainian War in 2014 represents a missed opportunity to develop an adaptive and reflective military education system aligned with contemporary operational demands. No dedicated LL unit was established to manage the LL process, the quality of LL analysis remained low, and the LL cycle exceeded three months (NDR 2020, p. 37; Pashchuk, Y. 2025, p. 245).

As a result, between 1991 and 2014, the Academy failed to institutionalise organisational learning as a core institutional function. Accordingly, the NAA's LL practices during this period can be characterised by a low level of "potential absorptive capacity" and a very low level of "realised absorptive capacity" (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, pp. 159–161). This was particularly evident in the slow, fragmented, and often ineffective dissemination and implementation of operationally relevant lessons and best practices. Moreover, the Academy's inability to develop internal LL mechanisms and to integrate operational experience into its curricula reflected broader deficiencies in the UAF's institutional approach to learning, adaptation, and innovation.

2. Lessons learned processes at the National Army Academy in wartime (April 2014 – December 2024).

2.1. Adaptation of organizational learning (April 2014 – December 2018).

The Russian armed aggression against Ukraine in 2014 acted as a catalyst for the considerable modernisation of organisational learning within the UAF, prompting military leadership to initiate

substantial reforms of the SLAD. By mid-2014, an LL regulatory framework had been improved. Consequently, a centralised LL structure was established in the Anti-Terrorist Operation (ATO) zone, and the semi-formal LL process was refined through the introduction of standardised LL reports. In late 2017, the UAF launched the Interactive Electronic LL Database (IELLD), which, despite its limitations, remains operational to this day.

The NAA's LL structure underwent corresponding transformations in response to these reforms. Notably, in May 2014, a dedicated LL section was established within the Academy's Army Scientific Centre (ASC), the first LL body within UAF educational institutions. This unit was staffed by two military officers and three civilian experts. Between 2014 and 2018, ASC personnel, particularly from the LL section, played an active role in advancing organisational learning initiatives within both the UAF and the Academy (Vidomosti 2015; NDR 2018). For example, in May 2014, ASC experts initiated the creation of mobile lessons learned teams (MLLTs) to strengthen the UAF's LL Capability. In June 2014, ASC staff developed the first methodological framework for MLLT operations, drawing on best practices from equivalent structures in the United States, the United Kingdom, and Germany (Propozytsii 2014, p. 1–7). The first UAF MLLT, composed of 11 personnel, was formed by the ASC on 17 November 2014 and deployed to the 80th Separate Airmobile Brigade between 25 November and 12 December 2014. Over the following year, ASC staff participated in the deployment of an additional nine MLLTs across six military units (Vidomosti 2015, p. 4–6). The reports produced by these teams were submitted through formal command channels and typically included identified lessons and best practices, training and operational challenges, root cause analyses, and proposed remedial actions. Between 2014 and 2018, MLLTs supported by the NAA contributed numerous valuable recommendations aimed at improving the UAF's operational capabilities (NDR 2018, p. 53–56).

Beginning in January 2015, the ASC was tasked with producing monthly LL bulletins analysing critical combat experiences (NDR 2020). These publications documented valuable insights, particularly those related to the contributions of NAA personnel who participated in the ATO and/or served in MLLTs responsible for collecting and analysing key observations. Drawing on the content of these bulletins, the ASC established the NAA's LL repository and an accompanying digital LL database in January 2018.

In April 2018, for the first time within the UAF, the Academy developed a comprehensive methodology for the collection, implementation, and dissemination of combat experience. Simultaneously, a NATO-aligned organisational LL structure was introduced, which included the appointment of LL Staff Officers (LLSO) and LL Points of Contact (LLPOC) in the Academy's units with clearly defined responsibilities and coordination mechanisms (Nakaz 2018, p. 2–14). The practical outcomes of these initiatives enabled the ASC to formulate high-quality and timely proposals, which were subsequently incorporated into the LL Concept (NDR 2018, p. 44–56), LL Doctrine (Doktryna 2020), and Temporary LL Standard Operating Procedures (Instruktsiia 2020).

Hence, between 2014 and 2018, the NAA demonstrated tangible progress in developing its organisational learning system with notable improvements in three core LL Capability elements: organisational structure, tools, and information sharing. Driven by the operational demands of ongoing warfare, the Academy was compelled to reform both its pedagogical approach and internal procedures for capturing and applying operational lessons. These developments facilitated a more systematic collection, analysis, and dissemination of operational knowledge, particularly through field deployments and structured reporting. The most significant outcome of these reforms was the transformation of the educational process, which increasingly prioritised the effective integration of essential combat experience into cadet training.

However, essential limitations, particularly the continued reliance on the ineffective SLAD model within the broader UAF, hindered further progress in advancing organisational learning at the Academy. The application of improved semiformal LL procedures was limited to the ATO zone, the timeliness of LL information dissemination remained on a three-month cycle, and no personnel training had been initiated (Pashchuk, Y. 2025, p. 245). Moreover, the NAA's educational programmes did not adequately provide future officers with foundational knowledge of the LL processes and sufficiently prepare them in using the principles of organisational learning. Survey data (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022, p. 160) also revealed that only 18.9% of NAA personnel were aware of ongoing LL reforms.

Thus, it can be concluded that the Academy's "potential absorptive capacity" improved to a moderate level, while its "realised absorptive capacity" rose to a low level, reflecting initial but meaningful efforts to operationalise and transform obtained knowledge. This gradual progress in organisational learning marked a departure from previous stagnation and laid the foundation for a more adaptive and responsive educational system at the Academy.

2.2. Modernization of organizational learning (January 2019 – February 24, 2022).

Four years of ongoing Russian aggression (2014–2018) revealed an urgent need to significantly enhance the UAF's LL Capability and underscored the necessity of replacing the outdated SLAD with

a more advanced LL System. In response, a comprehensive LL Roadmap was developed in November 2018 and launched in January 2019. It envisaged the formation of a three-tier LL structure, the implementation of NATO LL procedures, and the establishment of LL training courses by December 30, 2019 (Plan 2018, p. 1–4). The creation of an LL Portal to replace the ineffective IELLD was planned by June 30, 2021 (Plan 2018, p. 4), but it has yet to be implemented.

The adoption of the LL Doctrine (Doktryna 2020) and Temporary LL SOP (Instruktsiia 2020) in July 2020 marked a turning point in the institutionalisation of a standardised NATO LL process within the UAF, significantly enhancing organisational learning and achieving greater interoperability with the Alliance (Dyson, T. & Pashchuk, Y. 2022). Importantly, many of the NAA's findings and recommendations served as a foundation for these key doctrinal LL documents. Overall, the Academy's LL activities between January 2019 and February 2022 should be regarded as an intensive phase of critical experimentation, innovation, and targeted implementation of NATO best practices. Notably, the pilot experiment involving the application of NATO LL procedures during the "Rapid Trident 2019" exercise confirmed their effectiveness and supported their subsequent adoption across the UAF in 2020 (Analiz 2019, pp. 6–27; Doktryna 2020, p. 25). This approbation demonstrated that Ukrainian personnel were capable of rapidly and adequately acquiring the competencies necessary to implement the formal LL process.

It is particularly important to highlight that, for the first time in the history of the UAF, the NAA conducted three LL courses in 2021, training a total of 82 officers:

1) The LL course involving a NATO Mobile Training Team (May 18–20, 2021): 25 LLSOs and 18 LLPOCs.

2) The first national LL course (June 14–18, 2021): 11 LLSOs and 8 LLPOCs.

3) The second national LL course (October 18–23, 2021): 8 LLSOs and 12 LLPOCs.

As a result of the learning reforms implemented at the NAA between 2019 and 2022, the quality of LL analysis significantly improved, and the average duration of the LL cycle was reduced to approximately two months (Pashchuk, Y. 2025, p. 245). Key factors contributing to these improvements included:

The introduction of the Electronic Document Management System in mid-2018.

The expansion of the Academy's LL organisational structure.

The increased deployment of Mobile Lessons Learned Teams (MLLTs) from the NAA.

The initiation of LL training courses.

The effective implementation of the NATO formal LL process, particularly its ODCR (Observation, Discussion, Conclusion, Recommendation) analytical model (NATO 2022, p. 27).

Consequently, the Academy's organisational learning during the analysed period can be assessed as demonstrating a high level of "potential absorptive capacity" and a moderate level of "realised absorptive capacity." This indicates that while the NAA institution has developed robust LL mechanisms for acquiring, processing, and storing knowledge, the full integration and practical application of this knowledge across all levels of training and operations remains in progress. These gains had a direct and positive impact on the educational process at the institution. The lessons learned and best practices were more rapidly and systematically integrated into training programmes, resulting in a more adaptive and context-responsive curriculum. The cadets' exposure to current combat experience and evolving operational requirements fostered critical thinking, enhanced tactical awareness, and better prepared junior officers for deployment in dynamic and complex operational environments.

2.3. Transformation of organizational learning (February 24, 2022 – 2024).

The Russian invasion of Ukraine in 2022 placed significant pressure on the national LL System due to a sharp rise in combat observations and the need for rapid, high-quality analysis. In response, the UAF strengthened LL bodies at the strategic level in March 2022 and expanded and unified them at the tactical and operational levels in April 2023. The structure and functions of MLLTs were overhauled to improve analytical speed and depth, with a substantial increase in both their number and responsibilities. In 2023, LL training was reorganised through mobile training teams, and by early 2024, hybrid formats combining in-person and remote courses were introduced. These reforms improved LL performance significantly, reducing the average time to disseminate operational experiences to approximately one month (Pashchuk, Y. 2025, p. 247).

As part of these efforts, the Institutional LL System (ILLS) at the Academy was created and comprehensively modernised by the end of 2024. Its primary function is to systematise the collection, processing, implementation, and dissemination of lessons learned and best practices, support NAA's MLLT activities, and provide LL training for the UAF personnel. Developed using both NATO standards and internal innovations, the ILLS comprises six subsystems:

1) Educational Subsystem – Integrates lessons and best practices into the educational process. Since February 2022, over 300 course programmes and nearly 500 methodological guides have been developed and updated based on operational experiences.

2) Scientific Subsystem – Applies lessons and best practices to research and doctrine development. Between 2022 and 2024, LL inputs supported 76 research projects and 150 operational studies. Monthly analytical LL bulletins are produced by the Academy and distributed within the NAA and to Land Forces units.

3) Management Subsystem – Oversees and coordinates NAA's LL activities. Annual orders of the Academy's Commandant assign LLSOs and LLPOCs across structural departments, outlining roles and coordination procedures.

4) Information Support Subsystem – Manages the secure handling, storage, and dissemination of both classified and unclassified LL materials. A regularly updated Moodle-based internal database supports this effort. Since February 24, 2022, the NAA has processed over 300 LL documents.

5) Advisory Subsystem – Facilitates collective decision-making through LL working groups to enhance consistency and quality in organisational learning (NATO 2022, p. 16).

6) LL Training Subsystem – Delivers LL training to UAF personnel. Since 2021, over 20 courses (in-person, mobile, and online) have been conducted, training more than 400 service members.

The use of the modernised and transformed ILLS has significantly enhanced organisational learning at the Academy. Its effectiveness is best reflected in a very high level of “potential absorptive capacity” and a high level of “realised absorptive capacity”. As a result, cadets' training has become closely aligned with the realities of the Russo-Ukrainian War. Updated course syllabi and classroom instruction, delivered by qualified combat instructors, place a strong emphasis on current battlefield experience, integrating the latest lessons identified and learned, along with best practices from the front lines. Cadets are exposed daily to both positive and negative cases from Ukraine's armed resistance against Russian aggression. This includes information on:

The dynamics of modern combat operations, characterised by intensity, fluidity, surprise, and rapidly shifting battlefield conditions.

Offensive and defensive operations under constant unmanned aerial vehicles (UAV), electronic warfare, and counter-battery threats.

Widespread use of UAVs, electronic warfare tools, communication systems, automated command and control platforms, and combat information systems.

The growing role of firepower, including integrated artillery, rocket systems, and UAV strikes.

The extensive deployment of explosive obstacles (up to 40 km in depth), heavily fortified defensive structures, and related infrastructure.

Throughout cadets' training, emphasis is placed on preserving personnel and equipment, as well as exploring, testing, and applying new, asymmetric, and unconventional approaches to defeating the enemy.

A key current institutional trend to prepare highly qualified instructors is the regular deployment of all NAA servicemen to combat zones, where they perform operational tasks and subsequently submit LL reports through the chain of command for thorough analysis by the Academy's LLSOs and LLPOCs. It is also important to highlight that, primarily due to the enhanced quality and timeliness of the formal LL process, NAA personnel quickly and effectively mastered a wide range of both domestic and foreign weapon systems and military vehicles provided by international partners. This has enabled the Academy to prepare future officers to operate and employ these systems at a high level, critical for strengthening UAF operational capabilities and achieving NATO interoperability. Compared to previous years, the use of innovative training technologies, such as modern adaptive simulators, virtual reality and augmented reality platforms, and immersive learning systems, has significantly increased, making cadet training more aligned with battlefield realities.

Although LL training for UAF personnel has been conducted at the Academy since May 2021, significantly enhancing organisational learning within both the NAA and the UAF, low awareness of LL processes among Ukrainian servicemen remains a critical issue. To address this, in 2024, the Academy became the first Ukrainian military educational institution to introduce a dedicated course to familiarise future officers with the structure and methodology of the LL process.

Conclusions. Based on a historical analysis of the evolution of organisational learning at the National Army Academy between 1991 and 2024, it is evident that this practice underwent limited development over the peacetime (1991 – 2014), followed by its progressive adaptation, modernisation, and transformation into a robust Institutional Lessons Learned System during the Russo-Ukrainian War (2014 – 2024). This conversion integrated both internal innovations and global best practices, resulting in a substantial enhancement of all five core components of LL Capability (organisational structure, process, tools, training, and information sharing), significant increases in both potential and realised absorptive capacities, and an approximate 2.5-fold acceleration of the learning cycle (Pashchuk, Y. 2025, p. 247). The Academy has also played a leading role in developing and implementing the NATO formal lessons learned process and methodologies, as well as in cultivating a modern learning culture across the Armed Forces of Ukraine.

Despite this progress, organisational learning at the Academy still requires further improvement to meet current demands. Key priorities include enhancing the quality of combat experience analysis, increasing personnel awareness of learning principles, promoting broader involvement in the lessons learned process, and strengthening the leadership's role in institutional learning. These efforts are essential to improve the training of Ukrainian Army officers and enhance their adaptability to the challenges of modern warfare.

Funding. The author has not received any financial support for the research, authorship, and publication of this article.

References:

- Analiz 2019 [Analysis 2019]** – *Analiz rezultativ doslidzhen na ukraïnsko-amerykanskomu komandno-shtabnomu navchanni "Rapid Trident-2019"* [Analysis of the results of research at the Ukrainian-American command and staff exercise "Rapid Trident-2019"]. Lviv: NASV, 2019. Vyk. 276/NOV vid 8.10.2019 r. Zghidno z nakazom komanduvacha Sukhoputnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy vid 16.08.2019 roku № 460. 27 s. [In Ukrainian].
- Barno, D. & Bensahel, N.** (2020). *Adaptation Under Fire: How Militaries Change in Wartime*. New York: Oxford University Press, 2020, 430 p. [In English].
- Cohen, W. & Levinthal, D.** (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1): 128–152. [In English]. <https://doi.org/10.2307/2393553>
- Doktryna 2020 [Doctrine 2020]** – *Doktryna z vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Lessons Learned Doctrine in the Armed Forces of Ukraine]. VKP 7-00(01).01. Zatverdzhena nachalnykom Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy 30.06.2020 r. Vyk. № 1928/NVHSh vid 03.07.2020 r. 30 s. [In Ukrainian].
- Dyson, T. & Pashchuk, Y.** (2022). Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes. *Defence Studies*. Volume 22, 2022. Issue 2: 141–167. [In English]. <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2037427>
- Dyson, T.** (2019). *Organisational Learning and the Modern Army: A New Model for Lessons-Learned Processes*. Abingdon: Routledge. 272 p. [In English].
- Hoffman, F.** (2021). *Mars Adapting: Military Change During War*. Annapolis, MD: Naval University Press, 2021. Naval Institute Press. March 15, 2021. 368 p. [In English].
- Instruktsiia 2020 [SOP 2020]** – *Tymchasova instruktsiia vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Temporary Lessons Learned Standard Operating Procedures in the Armed Forces of Ukraine]. VKDP 7-00(01).01. 15 lytnia 2020 r. 72 s. [In Ukrainian].
- Milton, N.** (2010). *The Lessons Learned Handbook: Practical approaches to learning from experience*. Chandos Publishing, 1st Edition, 2010, 383 p. ISBN 978843345879. [In English].
- Nakaz 2018 [Order 2018]** – *Pro pidvyshchennia efektyvnosti funktsionuvannia systemy vyvchennia ta vprovadzhennia dosvidu u Natsionalnii akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho* [On improving the efficiency of the Lessons Learned System at the Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy]. *Nakaz nachalnyka Natsionalnoi akademii sukhoputnykh viisk vid 06.03.2018 № 198-OD*. 19 s. [In Ukrainian].
- NATO 2022** – *The NATO Lessons Learned Handbook*. NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. Fourth Edition, June 2022. 59 p. [In English].
- NDR 2018 [MSR 2018]** – *Naukovo-doslidna robota, shyfr "DOSVID-A"*. 2018. [Scientific Research, code "DOSVID-A"]. *Zvit zakliuchnyi. Derzhavna reiestratsiia № 0118u000090d*. Lviv: NASV, 2018. 92 s. [In Ukrainian].
- NDR 2020 [MSR 2020]** – *Naukovo-doslidna robota, shyfr "DOSVID-ZSV"*, 2020 [Military Scientific Research, final report, code "DOSVID-ZSV", 2020]. *Zvit zakliuchnyi. Derzhavna reiestratsiia № 0120u102708*. Lviv: NASV, 2020. 126 s. [In Ukrainian].
- Pashchuk, Y.** (2025). Accelerating the learning within the Ukrainian Armed Forces (2014–2024): Adapting in War. *Academia Polonica*. Vol. 67, No. 6/2024, 239–249. [In English]. <https://doi.org/10.23856/6730>
- Plan 2018 [Roadmap 2018]** – *Plan stvorennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy perspektyvnoi systemy uzahalnennia ta vprovadzhennia dosvidu* [Roadmap to create a prospective Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine]. *Zatverdzhenyi nachalnykom Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy 27.11.2018*. 7 s. [In Ukrainian].
- Propozytsii 2014 [Proposals 2014]** – *Propozytsii shchodo roboty operatyvnykh hrup uzahalnennia dosvidu pidhotovky ta zastosuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy* [Proposals for the operation of working groups to summarize the experience of training and employment of the Armed Forces of Ukraine]. Lviv: ASV, 2014. Vyk. 1580/NOV vid 30.05.2014 r. Zghidno z rozporiadzhenniam nachalnyka Voïenno-naukovoho upravlinnia HSh ZSU 322/41 vid 24.03.2014 r. 28 s. [In Ukrainian].

-
- Van der Vorm, M.** (2021). War's Didactics: A Theoretical Explanation on How Militaries Learn from Conflict. Research Paper 177. Breda: Netherlands Defence Academy, 113 p. [In English].
- Vidomosti 2015 [Information 2015]** – *Vidomosti pro stan naukovoï roboty v Akademii sukhoputnykh viisk iz vyvchennia dosvidu uchasti Zbroinykh Syl Ukrainy v boiovykh diïakh pid chas provedennia Antyterorystychnoi operatsii* [Information on the state of scientific work at the Army Academy to study the combat experiences of the Armed Forces of Ukraine during the Anti-Terrorist Operation]. Lviv: ASV, 2015. Vykh. 12/NOV vid 03.02.2015 r. Zghidno z rozporiadzhenniam nachalnyka HSh ZSU 28699/5 vid 16.12.2014 r. 17 s. [In Ukrainian].
- Zahra, S. George, G.** (2002). Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension. *Academy of Management Review*. Vol. 27, No. 2 (Apr. 2002), 185-203. DOI:10.2307/4134351. [In English].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.05.2025

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

UDC 37+008] (477.43-25) "1919/1920": 070

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-111-116>**Local press as a source of information on the activities of the Podillia "Prosvita" during the period of the UPR Directory (1919-1920)****Inna Ya. Zavalnyuk**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr (Philology), Professor (Ukraine)

email: inna.zavalniuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3993-9555>

Scopus Author ID: 57221384533

Researcher ID: ADS-7318-2022

Vitaliy O. Gandziuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (Social Communications), Associate Professor (Ukraine)

email: v.o.handziuk@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4312-6848>

Scopus Author ID: 6506968703

Researcher ID: JYV-9816-2024

Iryna S. Odobetska

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Assistant (Ukraine)

email: odobetska99@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2265-1842>**Abstract.**

The purpose of the article is to study the problems of the formation and functioning of the Podillia "Prosvita", which promoted the idea of creating an independent Ukrainian state on the pages of the local press in 1919-1920, fostered a sense of patriotism among citizens, and served as a cultural, educational, political, and moral guide. **The methodological basis** of the study was formed by such general scientific methods as analysis and synthesis, which consisted in determining the grounds for the creation of centers of "Enlightenment" in Podillia, the development of the educational movement in the region during the era of the Directory of the UPR; using the comparative historical method through the prism of the local press, the difficulties in the activities of "Enlightenment" and extracurricular education in the conditions of the unstable situation of the government of S. Petliura were considered. Petliura's government; it was found that in general, the activities of the "Enlightenment" societies during this period were weaker than during the Central Rada and the Hetmanate, which is explained by the difficult internal and external situation of the Directorate, the weakness of its central and local bodies, in particular, cultural and educational institutions; the method of analyzing documentary information allowed to thoroughly study the content of periodicals of Podillia, which reported on the active work of the national-democratic centers of "Enlightenment" in 1919-1920, actively covered the political course of the Directory, published appeals of the revolutionary leaders to the population, actively promoted the cultural and artistic life of Podillia, supported the development of national education, Ukrainianization, and reform of the school system; talked about the influence of conscious representatives of rural communities on the development of the Ukrainian movement, and popularized folk customs, traditions, and calendar holidays. **It is concluded** that during the UPR, the Podillia Prosvita played the role of a unifying body that, through the local press, promoted the idea of national identity among the people, inspired the struggle for the independence of the Ukrainian state, fostered a sense of patriotism, and cared for the morality and high spirituality of the people. The magazines served as a cultural, educational, political, and moral guide for Ukrainians.

Keywords: Prosvita Society, Directorate, Ukrainian state, press, education, culture, literature, art, spirituality.

Місцева преса як джерело інформації про діяльність подільської «Просвіти» в період Директорії УНР (1919–1920 рр.)

Інна Завальнюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор філологічних наук, професор (Україна)
email: inna.zavaliuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3993-9555>
Scopus Author ID: 57221384533
Researcher ID: ADS-7318-2022

Віталій Гандзюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент (Україна)
email: v.o.handziuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4312-6848>
Scopus Author ID: 6506968703
Researcher ID: JYV-9816-2024

Ірина Одобецька

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
асистент (Україна)
email: odobetska99@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2265-1842>

Анотація.

Метою статті є вивчення проблем становлення і функціонування подільської «Просвіти», що пропагувала на сторінках місцевої преси 1919-1920 рр. ідею створення незалежної Української держави, виховувала у громадян почуття патріотизму, слугувала культурним, освітнім, політичним та моральним орієнтиром. **Методологічну основу** дослідження склали такі загальнонаукові методи як аналіз і синтез, які полягали у визначенні підстав для створення осередків «Просвіти» на Поділлі, розвитку просвітницького руху на теренах краю в добу Директорії УНР; за допомогою порівняльно-історичного методу крізь призму місцевої преси розглянуто труднощі у справі діяльності «Просвіти», позашкільної освіти в умовах нестабільного становища уряду С. Петлюри; виявлено, що в цілому діяльність товариств «Просвіта» в цей період проходила слабше ніж за часів Центральної Ради і гетьманату, що пояснюється важким внутрішнім і зовнішнім становищем Директорії, слабкістю її центральних, місцевих органів, зокрема, культурно-освітніх установ; метод аналізу документальної інформації, дав змогу ґрунтовно вивчити контент періодичних видань Поділля, що повідомляли про активну діяльність національно-демократичних осередків «Просвіти» у 1919-1920 рр., активно висвітлювали політичний курс Директорії, публікували звернення лідерів революції до населення, активно пропагували культурне та мистецьке життя Поділля, підтримували розвиток національної освіти, українізацію та реформування шкільної системи; розповідали про вплив свідомих представників сільських громад на розвиток українського руху, популяризували народні звичаї, традиції та календарні свята. Зроблено **висновки**, що за часів УНР подільська «Просвіта» відігравала роль об'єднуючого органу, який через місцеву пресу пропагував серед народу ідею національної ідентичності, надихав на боротьбу за незалежність Української держави, виховував у людей почуття патріотизму, дбав про моральність і високу духовність народу. Часописи слугували культурним, освітнім, політичним і моральним орієнтиром для українців.

Ключові слова: товариство «Просвіта», Директорія, Українська держава, преса, освіта, культура, література, мистецтво, духовність.

The problem statement. At the turn of the millennium, the tumultuous events of Ukraine's modern life, the armed struggle against its eternal enemy, Russia, do not give us the right to forget the past. Among the many spiritual factors that preserved the culture and language of the Ukrainian people and brought Independence Day 1991 closer, the Prosvita Society is representative.

The educational movement in Podillia spread after 1917. The national activity of Prosvita led to a noticeable increase in its ranks, especially in 1919, when 203 branches operated in the region. The growth of the national consciousness of Podillia's inhabitants was encouraged by encouraged

events (the front line passed through the territory of Podillia), pressure from the previous dictatorship, and later from the German and Polish authorities. Citizens were looking for ways to liberate Ukraine from its enslavers, so the spirit of patriotism grew. This civic organization was outside the influence of any political party or ideological trend. This was due to the fact that, as stated in its charter (1906), Prosvita aimed to promote the cultural and educational development of the Ukrainian people in Podillia. Young people were particularly active and dedicated in their efforts to improve social change and life.

Analysis of sources and recent research. The main historical sources containing information about the educational movement in the region during the period of the UPR Directory are official documents and newspaper periodicals of that time. During the period under study, a significant place in the newspapers was occupied by the activities of Prosvita and the difficulties faced by out-of-school education in the unstable situation of the Petliura regime. Correspondence about the activities of the branches of Prosvita showed that, despite the spread of the educational movement, not a single congress was organized in Podillia, and local educational societies operated only on paper. In this context, it was recommended that the regional and district unions resume their activities and immediately take over the functions of organizational and methodological guidance of the regional "Prosvita" (Zhittya Podillya. 1919. April 29).

The press covered in detail the role and position of the educational movement in Ukraine. Certain historical aspects of the development of Prosvita, its cultural and educational activities in Podillia, the content of the journals of the UPR Directory, and their role in shaping the national consciousness of Ukrainians were studied by scholars L. Bazhenov, V. Lozovyi, H. Kucherov, E. Nazarenko, V. Matsko, V. Nesterenko, E. Sokhatska, and others.

The purpose of the article is to study the problems of the formation and functioning of the Podillia "Prosvita", which promoted the idea of creating an independent Ukrainian state on the pages of the local press in 1919-1920, fostered a sense of national patriotism among citizens, and served as a cultural, educational, political, and moral guide.

The results of the research. One of the most important issues in the context of the task of building the Prosvita was the issue of educational activities among Ukrainian women. From this point of view, the article by V. Maksymets "Realize a Woman" published in the Vinnytsia newspaper "Shliakh" is noteworthy. The author suggests that "enlightenment" should be more widely included in the work of women, especially young people. To do this, it is necessary to organize literary evenings where Ukrainian girls could learn songs in their native language, listen to the works of prominent women writers, and hear historical stories about the struggle of past generations and the heroism of Ukrainian women. And women intellectuals should play an important role in this work. According to the author, their task is to raise the cultural level of women and thus fulfill one of the main tasks of the time: "to raise a woman to the height on which she should rightfully stand, having a sensitive soul, a good heart, and a natural mind" (Shliakh. 1919. December 1).

Newspapers reported on the government's allocation of a one-time grant to the Vinnytsia Prosvita Society in the amount of 1200000 rubles for the construction of educational buildings for the first and second Ukrainian gymnasiums in Vinnytsia (Republican News. 1919. January 5), the work of the Kamianets-Podilskyi Prosvita Society (Word. 1920. September 30), the opening of the Kamianets-Podilskyi People's University (Narodna Volia. 1919. November 4) etc. Some newspaper articles raised issues related to the return to the Proskuriv "Prosvita" of the premises that had been requisitioned for the officers' canteen and the Propaganda Bureau of one of the military units of the Directorate (Holos Selo. 1919. October 17), the unsatisfactory organization of auditoriums in Kamianets-Podilskyi for lectures by the famous scientist Danylo Zabolotnyi (Ukraine. 1919. November 4), about the lack of educational personnel in the Horodok society "Prosvita" (Podillia. 1919. March 27), about the dominance of people hostile to the Ukrainian idea in the Letychiv district administration of the Podil province who have a negative attitude to the educational cause (Tribuna. 1918. December 29). Most publications (articles and letters from readers) contain constructive criticism and specific suggestions for improving the activities of educational organizations.

In general, the activities of the Prosvita Society during this period were weaker than during the Central Rada and the Hetmanate. This can be explained by the difficult internal and external situation of the General Directorate and the weakening of central and local institutions, including cultural and educational ones (Rudyi, 2000, p. 273).

In December 1918, in Kamianets-Podilskyi, with the permission of military censorship, the local authorities, together with the local Prosvita, launched the publication of the newspaper "Zhittya Podillia" (Life of Podillia), "which was to become an operational mass media outlet" (Stetsiuk, 2006, p. 362). A powerful editorial team rallied around this newspaper (the editor was the historian Y. Sitsynskyi), which managed to turn it into a publication not only of high quality in terms of printing and technical design, but also patriotic in its orientation (Gandziuk, 2009, p. 116).

Through its magazines, the local branch of the Prosvita society launched a wide range of political, cultural, and educational activities. The newspapers "Narodna Zhyttia" (editors: P. Romaniv, I. Shtanko, M. Rozhekevskiyi) were published in Lipivka and "Shlyakh" in Vinnytsia (editor: V. Ostrovskiyi). The main goal of these newspapers was to defend Ukraine from Moscow's aggression (Maslovsky, 1994, p. 58). The newspapers contained many materials about the brutal terror of the Bolsheviks in the Vinnytsia region and expressed support for the unity of the UGA and UPR troops in the fight against the Denikins: "Let us remember that the army is defending the land and the will of the Ukrainian people from Denikin's tsarist henchmen and bloody communists" (Kravets, 1995, p. 3). One of the issues of the "Shlyakh" also contained a mandatory oath of the Ukrainian army, which called for "courageously, to the last drop of blood, to fight against any enemy of the UPR and the working people, always behave as required by military laws and the honor of a warrior-knight, in this way to live and die with honor" (Levchenko, 1993, p. 42).

The materials published in the newspapers also referred to the influence of representatives of the conscious part of rural society on the rise of the Ukrainian movement (Handziuk, 2009, p. 112). For example, according to an unnamed contributor to the Shliakh newspaper, in the village of Kovalivka, Bratslav County, activists from a sugar factory organized a party against pro-Polish and pro-Denikin propaganda, which was attended by senior Ukrainian officers. The participants sang the national anthem and sent fervent greetings in honor of all those who defended the homeland and the leaders of the Ukrainian revolution (Shliakh. 1919. 20 October).

A series of correspondences referring to the national assembly and county peasant congresses discussed issues of Ukrainian statehood, the activities of the UPR government, assistance from the peasantry, schools, culture, and education, and condemned the actions of peasants who conducted anti-national agitation (Zavalniuk, 1995, p. 62).

Podillia's newspapers also covered the state policy of the Directory, published appeals of revolutionary leaders to the people, and actively promoted the cultural and artistic life of Podillia, national education, especially Ukrainization and reorganization of schools (Dmytrenko, 2006, p. 146). The latter was necessary for the development of children's awareness of the need for knowledge, as well as the ability to learn to work and think. Also considered were the reasons, directions, content of school education reform, factors of influence, mechanisms of school reforms, building a single labor school (Kukurudziak, 1996, p. 45), etc.

The idea of a unified national school was promoted by the newspaper "Volia", an organ of the Olhopol district school council (Gandziuk, 2009, p. 106). Among the publications about the lives of local teachers and students were reports on the measures taken by local authorities to provide primary school students with textbooks and introduce the Ukrainian language. Another important issue was free and compulsory education in lower and higher primary schools (Rudyi, 2000, p. 97).

Public interest in the culture of the native word was aroused by the Prosvita societies, which were quite active on the ground. This was actively covered on the pages of the magazines of the time: in the Mohyliv district, in October 1919 alone, educators distributed 15,000 newspapers in the district, organized 10 theatrical performances for the Cossacks of the UPR army (Narodna Volia. 1919. November 7.), in Kamianets-Podilskiy a library and a reading room were opened for the needs of conscious Ukrainians, which worked seven days a week (Trudova gromada. 1919. July 12), in Vinnytsia educators took care of the monuments of the past, providing a loan of 1000 rubles. They also supported the Commission for the Protection of Cultural and Historical Monuments of the district administration, etc. (Gandziuk, 2009, p. 100).

After the liberation of Vinnytsia from the Bolsheviks, Prosvita took over the symphony orchestra created by the artistic subdivision of the provincial department of public education, which gave its first concert on August 14 in the society's People's Summer Garden (Shliakh. 1919. 16 August).

The commission, formed by the Vinnytsia District People's and City Councils, was in charge of the People's Museum of Arts and Antiquities (1500 different items), the provincial book collection (which contained all requisitioned libraries), and six public libraries composed of books taken from private collections (SAVR, f. 255, op. 1, d. 130, p. 84). Amateur choirs were created at almost all of these institutions. As the conductor of the Zhvanets National Choir and inspector of the higher elementary school, D. Oleksiuk, noted in the newspaper Zhyttia Podillia, the purpose of such groups was to replace the Moscow "Dunka" among the peasants, "which is heard in the village as soon as it gets dark," with the folk song Zhyttia Podillia. 1919. March 1).

Members of Prosvita took an active part in public life and the development of educational institutions in the countryside (Gandziuk, 2009, p. 104. For example, in Bila village, a kindergarten and a music club were opened on their initiative (Life of Podillia. 1919. January 11); in Kamianets-Podilskiy, conscious Ukrainians gathered in a cultural and educational center where they recited poems by national poets and studied classical works accompanied by an orchestra (Ukrainian Cossack. 1919. 25 October), and courses in cutting and sewing for women from rural areas were

opened at the department of vocational education of the Podil People's Council (Life of Podillia. 1919. 15 February).

At the same time, the enlighteners cared about the spiritual enrichment of their compatriots, tried to revive their Russified face, and popularized folk traditions, customs, and calendar holidays. And they succeeded (Gandziuk, 2009, p. 103). According to one of the newspapers, after the event, people expressed their admiration and joy: "A concert of carols was held in the People's House of Kamianets in Podillia. When the National Choir performed the piece "Heaven and Earth" from the "Bohohlasnyk," something distant and mysterious came alive in the souls of the audience, the audience completely froze, trembling to every sound, and then gave a bubbling wave of applause to the performers who stood on the stage with the "star" in Ukrainian costumes..." (Life of Podillia. 1919. January 12).

The Ukrainian Galician Army also supported the creation of Prosvit and provided them with literature. It provided assistance to local teachers who taught the population (Bilhorayskyi, 1991, p. 82).

In May 1920, the society launched Ukrainian language courses for civil servants and individuals (Khvylya. 1920. May 4). In June, with the assistance of the organization, an art workshop for local talents and a theater group with the participation of actors and directors of the Ivan Franko Theater began operating (Ukraine. 1920. 2 June).

The constant change of power, especially Soviet Russia's attempts to establish itself by destroying Ukrainian statehood, caused many difficulties for the society. "Prosvita had to officially adopt a charter based on class principles.

On May 8, 1920, the general meeting of the second Vinnytsia "Prosvita" contributed to the return to national principles of the society's activities, rejecting the international charter adopted during the Bolsheviks' stay in the city (Khvylya. 1920. May 7). The third Vinnytsia society, created for the population of the neighborhood by the staff of a psychiatric hospital, did the same. The need to consolidate efforts in the face of the danger coming from the east contributed to the decision on May 25, 1920, to unite the activities of all Vinnytsia organizations of "Enlightenment" into a union of city societies at a meeting of the third Vinnytsia branch (Khvylya. 1920. May 27). In June 1920, the third Vinnytsia "Prosvita" celebrated the fourth anniversary of Ivan Franko's memory.

In mid-1920, there were still reports of active national-democratic centers. It was only after the establishment of Soviet rule that the course of "Sovietization" of Prosvita was proclaimed (Malyuta, 2007).

Conclusions. Thus, during the UPR, Podillia's Prosvita played the role of a unifying body that, through the local press, promoted the idea of national identity among the people, inspired them to fight for the independence of the Ukrainian state, fostered a sense of patriotism, and cared for the morality and high spirituality of citizens. The magazines served as a cultural, educational, political, and moral guide for Ukrainians.

Acknowledgments. I express my sincere gratitude to all members of the journal's editorial board for their advice during the preparation of this article for publication.

Funding. The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References:

- Bilhoraiskyi, M.** (1991). Materialy pro kulturno-osvitniu robotu UHA na Vinnychchyni na storinkakh hazety «Strilets» [Materials about the cultural and educational work of the UGA in Vinnytsia region on the pages of the newspaper "Strilets"]. *Tezy dop. Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (6 veres. 1991 r.)*. Vinnytsia. S. 82–83. [In Ukrainian]
- Dmytrenko, V.** (2006). Rozvytok presy u Vinnytsi v 1917–1920 rr. [The development of the press in Vinnytsia in 1917–1920]. *Visn. stud. nauk. t-va in-tu istorii, etnologii i prava Vinnyts. derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho*. Vinnytsia. Vyp. 7. S. 145–148. [In Ukrainian]
- Handziuk, V.** (2006). Ideia yedynoi natsionalnoi shkoly u presi Podillia (1919 r.) [The idea of a single national school in the Podillia press (1919)]. *Nauk. zap. Vinnyts. derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho: zb. nauk. pr. / za zah. red. P. Hryhorchuka*. Vinnytsia. Vyp. 11. S. 334–338. (Ser. «Istoriia»). [In Ukrainian]
- Handziuk, V. O.** (2009). Chasopysy Podillia v protsesi tvorennia derzhavnytskoi ideologii ukrainstva (1917-1920 rr.) [Podillia magazines in the process of creating the state ideology of Ukrainians (1917-1920)] : Monohrafiia. Vinnytsia: FOP Danyliuk V.H. 368 s. [In Ukrainian]
- Holos sela.** 1919. 17 zhovt. [In Ukrainian]
- Khvylya.** 1920. 7 trav. [In Ukrainian]
- Khvylya.** 1920. 27 trav. [In Ukrainian]
- Khvylya.** 1920. 4 trav. [In Ukrainian]

-
- Kravets, M.** (1995). Hazeta «Shliakh» Vinnytskoho tovarystva «Prosvita» (1919) [The newspaper "Shlyakh" of the Vinnytsia society "Prosvita" (1919).]. *Tezy dop. 14-oi Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (5 veres. 1995 r.)*. Vinnytsia. S. 3. [In Ukrainian]
- Kukurudziak, M.** (1996). Podilske vydannia «Dnister» pro reformu shkoly v UNR [Podolsk edition "Dnister" about school reform in the UNR]. *Tezy dop. XV Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (14 trav. 1996 r.)*. Vinnytsia. S. 45–46. [In Ukrainian]
- Levchenko, M.** (1993). Vazhlyva publikatsiia hazety Vinnytskoho tovarystva «Prosvity» «Shliakh» u 1919 r. [An important publication of the newspaper of the Vinnytsia Society "Prosvita" "Shlyakh" in 1919.] *Tezy dop. Khll Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (7 veres. 1993 r.)*. Vinnytsia. S. 42–43. [In Ukrainian]
- Maliuta, O. V.** (2007). Vinnytska «Prosvita» ta yii diiachy v ukrainskomu natsionalnomu derzhavotvorenni 1917-1920 rr. [Vinnytsia "Prosvita" and its figures in the Ukrainian national state formation of 1917-1920.] *Naukovi pratsi ChDU im. P. Mohyly. T. 74. Vyp. 6*. URL: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2007/74-61-30.pdf> [In Ukrainian]
- Maslovskiy, M.** (1994). Vydannia Vinnytskoi «Prosvity» [Publication of Vinnytsia "Prosvita"]. *Tezy dop. XIII Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (6 veres. 1994 r.)*. Vinnytsia. S. 58–59. [In Ukrainian]
- Narodna volia.** 1919. 4 lystop. [In Ukrainian]
- Narodna volia.** 1919. 7 lystop. [In Ukrainian]
- Podillia.** 1919. 27 berez. [In Ukrainian]
- Respublikanski visty.** 1919. 5 sich. [In Ukrainian]
- Rudiy, H.** (2000). Hazetna periodyka – dzherelo vyvchennia Ukrainskoi kultury 1917–1920 rr. [Newspaper periodicals – a source for studying Ukrainian culture in 1917–1920] Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 441 s. [In Ukrainian]
- SAVR – State Archives of Vinnytsia Region**
- Shliakh.** 1919. 1 hrud. [In Ukrainian]
- Shliakh.** 1919. 16 serp. [In Ukrainian]
- Shliakh.** 1919. 20 zhovt. [In Ukrainian]
- Slovo.** 1920. 30 veres. [In Ukrainian]
- Stetsiuk, V.** (2006). Vydavnycha diialnist zemstv Podillia (1907–1920 rr.) [Publishing activities of the Podillia zemstvos (1907–1920)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. st. Kam'ianets-Podil. T. 7. S. 357–366*. [In Ukrainian]
- Trudova hromada.** 1919. 12 lyp. [In Ukrainian]
- Trybuna.** 1918. 29 hrud. [In Ukrainian]
- Ukraina.** 1919. 4 lystop. [In Ukrainian]
- Ukraina.** 1920. 2 cherv. [In Ukrainian]
- Ukrainskyi kozak.** 1919. 25 zhovt. [In Ukrainian]
- Zavalniuk, O.** (1995). Hazeta «Shliakh» pro selianstvo Vinnychchyny v 1919 r. [The newspaper "Shlyakh" about the peasantry of Vinnytsia in 1919]. *Tezy dop. XIV Vinnyts. obl. ist.-kraiezn. konf. (5 veres. 1995 r.)*. Vinnytsia. S. 61–62. [In Ukrainian]
- Zhyttia Podillia.** 1919. 1 berez. [In Ukrainian]
- Zhyttia Podillia.** 1919. 11 sich. [In Ukrainian]
- Zhyttia Podillia.** 1919. 12 sich. [In Ukrainian]
- Zhyttia Podillia.** 1919. 15 liut. [In Ukrainian]
- Zhyttia Podillia.** 1919. 29 kvit. [In Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.05.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

UDK 94:327(4-6ЄС:438)"2001/2013"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-117-123>**Regional contract in the implementation of the EU regional policy in Poland (2001-2013)****Oleksandr A. Neprytskyi**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: neprytskyi@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Scopus ID: 58777200400

Researcher ID: AEF-3809-2022

Larysa A. Kyienko-Romaniuk

Public Higher Educational Establishment «Vinnytsia Academy of Continuing Education»

PhD. (Pedagogy), Associate Professor (Ukraine);

email: lesiakyienkorom@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2191-3453>

Researcher ID: GLU-6905-2022

Łukasz Donaj

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

PhD. hab (Political Science), Associate Professor (Poland)

email: lukasz.donaj@amu.edu.plORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7720-1260>

Scopus ID: 57200917845

Researcher ID: ABE-2718-2020

Abstract.

The purpose of the article is to study the regional contract as a tool for implementing the EU's common regional policy at the level of regions of the Republic of Poland and to identify which challenges it has been an effective response to and which problems have not been solved through the use of this mechanism. **The research methodology** consisted of studying the legal framework, mechanisms of development, conclusion and published results of the implementation of regional contract. The analysis revealed which challenges to the implementation of regional policy Poland was able to respond to through the implementation of regional contracts and which it failed to respond to properly. **The scientific novelty** is to determine the necessary legal support (including local government reform) and to study the advantages of using the mechanisms of the regional contract for the implementation of regional policy in the Republic of Poland and the shortcomings of the system of their implementation. **Conclusions.** The mechanism of regional contracts ensured the adaptation of Polish regions to the procedures for planning and implementing projects financed by EU funds. Participation in the planning and implementation of projects has contributed to the professional development of regional administration staff and improved their ability to manage the development of their territories. The mechanism of using regional contracts has proved the effectiveness of the local government reform in Poland. The process of concluding agreements has enabled voivodeships to directly allocate funds to projects important for specific regions, including infrastructure development, environmental protection and social programmes. Negotiations between the central government and regional authorities have fostered dialogue and taken into account the specifics of each voivodeship. Conflicts of interest, differences in views and approaches to solving specific issues were clarified and agreed upon at the negotiation stage. And in the process of implementing and executing the agreement, the parties already had common goals and mechanisms for maximising the use of the allocated funds to achieve the agreed objectives. However, the limitations associated with short-term planning, insufficient coordination and uneven distribution of resources pointed to the need for further improvement of this instrument.

Keywords: cohesion policy, EU common regional policy, local governments, Poland, regional contract.

**Воєводський договір в імplementації регіональної політики ЄС у Польщі
(2001-2013 рр.)**

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: neprytskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>
Scopus ID: 58777200400
Researcher ID: AEF-3809-2022

Лариса Києнко-Романюк

Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
email: lesiakyienkorom@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2191-3453>
Researcher ID: GLU-6905-2022

Лукаш Донай

Університет імені Адама Міцкевича в Познані
доктор політичних наук, професор (Польща)
e-mail: lukasz.donaj@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7720-1260>
Scopus ID: 57200917845
Researcher ID: ABE-2718-2020

Анотація.

Метою статті є дослідження регіонального договору як інструменту реалізації спільної регіональної політики ЄС на рівні воєводств Республіки Польщі та визначення, на які виклики він став ефективною відповіддю, а які проблеми не були вирішені за допомогою використання цього механізму. **Методологія дослідження** полягала у вивченні правової бази, механізмів розробки, укладання та опублікованих результатів реалізації воєводських договорів. В результаті проведеного аналізу було встановлено, на які виклики імplementації регіональної політики Польща змогла відреагувати завдяки впровадженню воєводських договорів, а на які не змогла дати належної відповіді. **Наукова новизна** полягає у визначенні необхідного правового забезпечення (у т.ч. реформи місцевого самоврядування) та вивченні переваг застосування механізмів воєводського договору для імplementації регіональної політики в Республіці Польщі та недоліків, що містила система їх реалізації. **Висновки.** Механізм воєводських договорів забезпечив адаптацію польських регіонів до процедур планування та реалізації проектів, фінансованих з фондів ЄС. Участь у плануванні та реалізації проектів сприяла професійному зростанню працівників регіональних адміністрацій та покращенню їхньої спроможності управляти розвитком територій. Механізм використання воєводських договорів підтвердив ефективність реформи місцевого самоврядування у Польщі. Процес укладання договорів дав можливість воєводствам безпосередньо спрямовувати кошти на проекти, важливі для конкретних регіонів, зокрема на розвиток інфраструктури, охорону навколишнього середовища та соціальні програми. Переговори між центральною владою та регіональними органами сприяли розвитку діалогу та врахуванню специфіки кожного воєводства. Конфлікти інтересів, розбіжності у поглядах та підходах до вирішення конкретних питань з'ясовувалися та узгоджувалися на етапі переговорів. А в процесі імplementації та виконання договору сторони вже мали спільні цілі і механізми максимально ефективного використання виділених коштів для реалізації узгоджених завдань. Проте обмеження, пов'язані з короткостроковим плануванням, недостатньою координацією та нерівномірним розподілом ресурсів, вказували на необхідність подальшого вдосконалення цього інструменту.

Ключові слова: Воєводський договір, політика згуртованості, Польща, органи місцевого самоврядування, спільна регіональна політика ЄС.

Statement of the problem. Poland's accession to the European Union in 2004 envisaged the implementation of common EU policies, including the common regional policy (cohesion policy). Accordingly, it was necessary to develop mechanisms for its implementation at the regional level. One of the key instruments was the signing of regional contracts between the government and a regional

(voivodship) local self-government body. The experience of implementing the cohesion policy through the signing and implementation of regional contracts is of academic and practical interest in terms of the efficiency of the local government system and the result of allocation of financial resources from the EU funds at the level of regions and territorial communities (gminas).

Analysis of sources and recent research. Important material for studying the topic is the legislative framework of the Republic of Poland, which defined the system of regional contracts (Ustawa, 2000; Ustawa, 2005; Ustawa, 2002; Ustawa, 1998; Ustawa, 2006), strategic documents at the national level (Ministerstwo Gospodarki, 2001; Ministerstwo Rozwoju, 2007) and the contracts themselves presented on the official pages of the voivodeships (Urząd, 2001).

The legal peculiarities, socio-economic significance and economic feasibility of using the mechanism of regional contracts in Poland to implement a common cohesion policy have been studied by well-known scholars, in particular (Churski, 2017; Hübner, 2009; Sługocki, 2014). The results of studies of the implementation of regional contracts in certain regions can be found in the works of B. Kawałko (Lubelskie Voivodeship) (Kawałko, 2009), A. Walenia (Podkarpackie Voivodeship) (Walenia, 2011). Since the topic under study concerns socially sensitive issues, opinions on the effectiveness of regional contracts vary, especially in terms of the powers granted to voivodeship local self-government bodies and the mechanism of project selection.

The purpose of the article. The purpose of the article is to study the regional contract as a tool for implementing the EU's common regional policy at the level of regions of the Republic of Poland and to identify which challenges it has been an effective response to and which problems have not been solved through the use of this mechanism.

The results of the research. Having gained experience in the pre-accession programmes, mainly PHARE, SAPARD and ISPA, Polish local authorities moved into the European cohesion policy space with Poland's accession to the Union. The first programming period covered the years 2004-2006 and forced all participants to quickly adapt to the EU law and procedures. The pre-accession projects (except SAPARD) were implemented in a small number of gminas (territorial communities), which had the opportunity to gain the first knowledge of EU project management. For the rest, it was 'a completely new experience', as Danuta Hübner later wrote (Hübner, 2009, p.20), who was Minister of Foreign and European Affairs of Poland in 2003-2004 and became Commissioner for Regional Policy after the country's accession to the EU, and represented Poland in the EU. The experience was gained simultaneously within the framework of broad economic cooperation with the European Union. According to estimates by the Ministry of Regional Development of Poland, in 2004-2007, local governments implemented projects totalling about 36 billion PLN, which is 38.5% of the budget of all projects (Hübner, 2009, p.1), which indicates the scale of the work carried out.

A common European regional policy could not be implemented without proper legal support. Therefore, a proper legal framework was previously prepared, which made it possible for local self-government bodies (LSG) to acquire legal personality. According to S.Shvydiuk, 'the administrative-territorial reform was of key importance for the development of regional policy in Poland <...> the most important was the establishment of regional self-government - an entity that was granted the right to independently determine the strategy and plans for the development of the voivodeship, as well as programmes and projects for their implementation' (Shvydiuk, 2013, p.318). We absolutely agree with this statement, and we can emphasise once again that local governments have taken over the vast majority of the work on the implementation of regional policy.

The main actors in the implementation of regional policy were local governments at the level of voivodeships (the Sejm as the legislative branch and the government as the executive branch). The statutory task of LGEs was to apply for support from the state budget to implement the tasks included in voivodeship programmes. The conclusion of a regional contract with the government (Council of Ministers) was provided for in Article 11 of the Voivodeship Local Government Act (Ustawa, 1998).

The regional contracts were introduced in 2001 on the basis of the Act on the Principles of Regional Development Support (Ustawa, 2000), replaced two years later by a new version of the Act with the same title (Ustawa, 2002), and later implemented on the basis of the Act on the Principles of Development Policy (Ustawa, 2006). The Act of 30 June 2005 on Public Finance was applied to the disbursement of funds from the state budget under the regional contract (Ustawa, 2005). B. Kawałko writes in more detail about the national legislation that created the basis for regional contracts (Kawałko, 2009, p.38). The regional contracts were also based on the provisions of the National Strategy for Regional Development for 2001-2006 (Ministerstwo Gospodarki, 2001), and in the next multi-year framework - on the National Strategic Framework for 2007-2013 (Ministerstwo Rozwoju, 2007).

The regional contract was an instrument for implementing regional policy based on the regional development strategy and other voivodeship programmes. The proper use of opportunities arising from contractual procedures to perform tasks contributing to the development of the region depended on the principles and mechanisms of cooperation on the places, i.e. voivodeship self-

.....
government, local governments at the level of gminas and powiat and other actors that could contribute to the creation of conditions for the development of the region (Kogut, Mazurkiewicz, 2004, pp.167-168). After joining the European Community, the procedure and content of regional contracts changed. Under the new conditions, local authorities viewed the agreement as a complement to the initiatives implemented within the framework of the Integrated Regional Operational Programme (IROP, in Polish: Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego – ZPORR), especially in those areas where EU assistance was impossible or difficult.

Legally, the regional contract had the status of a public law contract and was an act of local legislation (Walenia, 2011, p.752). It was published in the official bulletin of the voivodeship. The procedure for concluding the agreement included the elaboration of a number of strategic documents that were the basis for regional development in Poland. The regional contract directly referred to regional and local development programmes (voivodeship strategy, powiat and gmina strategies). An important element of the agreement procedure was the preparation of an application for state support by the voivodeship self-government. At the same time, the voivodeship self-government held public consultations on the tasks to be financed under the agreement. It is important that the application properly presents not only the tasks, but also the expected results of the implementation of these tasks, as well as the right indicators for assessing the achievement of results.

The voivodeship self-government negotiated the agreement with the ministry responsible for regional development. (In the beginning, it was the Ministry of Economy and Labour. On 31 October 2005, a new structure was spun off from the Ministry - the Ministry of Regional Development. And on 27 November 2013, the Ministry of Infrastructure and Development was created by merging the institution with the Ministry of Transport, Construction and Maritime Economy. Starting in 2014, territorial rather than regional contracts were concluded). After signing an agreement for a voivodeship, implementation began and agreements were concluded with all entities that had obligations to perform tasks under the agreement.

The signing of the contract between the voivodeship on the one hand and the ministry on the other did not mean that they were the only entities whose role was determined by the financing and implementation of programme tasks. Within the framework of the regional contract, co-financing mechanisms from various sources were developed and fixed. The projects included in the regional contracts were co-financed from EU funds, the state budget, budgets of local governments, trust funds, agencies, other public institutions, as well as private funds. Co-financing under the agreement meant the participation of the public party (regional and ministerial parts) and the beneficiary entity. The regional part included:

- subsidies for long-term investments of local governments;
- funds for investments and investment procurement carried out by authorised entities on the basis of agreements with public administration bodies;
- co-financing of investments and investment purchases of local governments from the funds at the disposal of the voivodeship;
- subsidies for investments in healthcare for local governments.

The ministerial part included:

- earmarked reserves managed by the Ministry;
- funds at the disposal of the voivode for co-financing of investments and investment purchases of territorial self-government units;
- funds for long-term investments of public budget units and institutions, public organisational units and enterprises (Patrzalek, 2004, p.60).

Regional contracts have always been a mechanism for implementing the state regional policy at the level of the voivodeship. They reflected provisions on the implementation of priorities, measures and tasks that served the development and restructuring of the regions. The main purpose of introducing this instrument was to ensure transparency of procedures and decisions on the allocation of funds intended to support regional development (Calak and Jahns, 2001). The goal of the regional contracts was to use the diverse resources and capacities of individual regions to improve the efficiency of their development as part of the national progress.

Describing the essential characteristics of the regional contracts, A. Walenia notes that, first of all, when talking about the allocation of funds from the EU's common regional policy, it is about the expansion and modernisation of infrastructure to strengthen the competitiveness of the voivodeship, restructuring of the economic base of the voivodeship, development of human resources, support for areas that needed to be activated, and development of cooperation between regions (Walenia, 2011, p.751-752). After all, the overall convergence and alignment within the cohesion policy was supposed to be achieved through the development of less developed regions and the convergence of social and economic development.

The regional contract was an instrument that was supposed to provide a comprehensive approach to issues related to regional development programming and activation of mechanisms of

objective financial support in reducing disparities and increasing the competitiveness of regions. It was formulated in such a way as to enable the unimpeded application of the principles, rules and procedures that were applied to the use of structural funds. It was a set of mutually binding decisions on the financing and achievement of results from budget-funded projects approved and included in the contract.

The use of regional contracts facilitated the coordination of co-financing of regional development tasks implemented at the expense of foreign and national funds. B. Wozniak points out that within the framework of coordination of interaction at the national and supranational levels, regional contracts were supposed to (Woźniak, 2003, p.627):

- to rely on the principle of subsidiarity in the development of programmes, management, and implementation of regional contracts, which meant that the government transferred co-responsibility for the implementation and formation of regional policy to voivodeship self-government, in accordance with the legally enshrined role of self-government in the implementation of regional policy using structural funds;

- introduce into national practice (for the first time on such a large scale) the principle of evaluating the impact of measurable measures before, during and after project implementation. The entire course of their implementation was monitored, and evaluation was carried out at each stage based on the monitoring indicators (both financial and material) described in the contract. The impact and effectiveness of the applied implementation methods in the medium and long term were also assessed. The rules for monitoring, evaluation and reporting were clearly defined, including the establishment of monitoring committees at the regional level and a monitoring committee at the national level to oversee the smooth implementation of the agreements and the results achieved. The principles and institutional framework for contract monitoring were formulated on the basis of the standards used under the structural funds;

- involve social and economic partners in the development and implementation of agreements. This was manifested, in particular, in the obligation to hold consultations and create institutional forms of partnership (for example, in the form of steering committees and inclusion of partners in the work of monitoring committees). The implementation of the partnership principle was one of the main principles of the structural funds implementation, without which it was impossible to effectively carry out regional development activities.

The main areas of support from the state budget in the regional contracts concerned: education and upbringing, healthcare and social assistance, municipal and transport infrastructure, culture, sports and recreation. Funds transferred from the state budget to the budgets of local self-governments under the contract were subject only to the rules stemming from national legislation. In general, they were easier to obtain due to less complicated procedures. In addition, although they required a contribution of their own, often higher than that provided for in the IROP they were disbursed to the beneficiary at the time of the obligation, rather than after full financial settlement of the project, as is the case with the IROP funds (Walenia, 2011, p.753).

The implementation of the contract was subject to constant control, monitoring and evaluation. The contracting entities were required to conduct accurate statistical assessments of the implementation of plans for specific measurable tasks using specific indicators and parameters. The responsibility for monitoring was assigned to a regional monitoring committee, which periodically reviewed the implementation of the contracts. Ongoing monitoring was carried out by the programme management units in the Marshalling Offices on the basis of all information coming from different sources and institutions involved. An important element was evaluation based on output indicators, result indicators and impact indicators. They made it possible to quantify the achievement of the goals and objectives set and implemented under the contract (Tomkiewicz, 2003).

The regional contract was losing its effectiveness as a tool for regional policy planning because it defined only the conditions for the implementation of the regional operational programme, without taking into account the sectoral operational programmes implemented in individual voivodeships (Walenia, 2011, p.760). This discoordinated efforts in the field of regional development policy.

The regional contracts could not ensure the desired concentration of public funds for regional development and develop sustainable procedures for long-term planning of public expenditures in the region, as regional contracts were signed for 2-3 years, state budgets were adopted for one year, and the EU financial framework provided for seven-year planning periods.

The co-financing-based allocation mechanism resulted in less developed regions usually receiving less funding than they needed, which contradicted the principles of cohesion and solidarity and impeded regional convergence (Kawałko, 2009, pp.40-42). The support programme under the contract implemented one of the main EU rules - the principle of additionality, i.e. the need to allocate the applicant's own funds for project implementation. The decision to require a minimum of 50% of own funds (Ustawa, 2003) meant that beneficiaries were encouraged to actively seek sources of

funding for their own contribution, but in less affluent regions, they could find less money and therefore participate in smaller projects.

Conclusions. The mechanism of regional contracts has played an important role in preparing Poland for the effective use of EU structural funds. It ensured the adaptation of Polish regions to the procedures for planning and implementing projects financed by EU funds. Participation in the planning and implementation of projects has contributed to the professional development of regional government staff and improved their ability to manage the development of their territories.

The mechanism of using regional contracts has proved to be an effective tool for local government reform in Poland. The process of concluding agreements has enabled voivodeships to directly allocate funds to projects important for specific regions, including infrastructure development, environmental protection and social programmes. Negotiations between the central government and regional authorities have fostered dialogue and taken into account the specifics of each voivodeship. Conflicts of interest, differences in views and approaches to solving specific issues were clarified and agreed upon at the negotiation stage. And in the process of implementing and executing the agreement, the parties already had common goals and mechanisms for maximising the efficient use of the allocated funds to achieve the agreed tasks.

However, limitations related to short-term planning, insufficient coordination and uneven distribution of resources pointed to the need for further improvement of this instrument.

Financing. The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References:

- Calak, R., Jahns, H.** (2001). Kontrakt wojewódzki jako element przygotowania Polski do uczestnictwa w funduszach strukturalnych [Regional contract as part of Poland's preparation for participation in the Structural Funds] *Wspólnoty Europejskie – European Communities*, (12), 26–36. [In Polish]
- Churski P.** (2017). Regional contracts in the Polish development policy. *Quaestiones Geographicae* 37(2), 93–108. DOI: [10.13140/RG.2.2.33570.32968](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.33570.32968). [In English]
- Hübner, D.** (2009). Rola samorządów w polityce regionalnej [The role of local self-government in regional policy] *Mazowsze. Studia Regionalne – Mazovia. Regional Studies*, (2), 11–32. [In Polish]
- Kawałko, B.** (2009). Kontrakt wojewódzki jako instrument wspierania rozwoju. Doświadczenia województwa lubelskiego [The regional contract as an instrument to support development. Experience from the Lubelskie Voivodeship] *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy – Regional Barometer. Analyses and Predictions*, 1(15), 35–62. DOI: <https://doi.org/10.56583/br.1422>. [In Polish]
- Kogut, M., Mazurkiewicz, M.** (2004). Kontrakt wojewódzki jako narzędzie realizacji polityki regionalnej – *The regional contract as a tool for implementing regional policy*. Wrocław: Wyższa Szkoła Finansów i Bankowości. [In Polish]
- Ministerstwo Gospodarki.** (2001). Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2001–2006 – *National Regional Development Strategy 2001–2006*. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/mp-monitor-polski/przyjecie-narodowej-strategii-rozwoju-regionalnego-2001-2006-16889512> [In Polish]
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.** (2007). Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013 – *National Strategic Reference Framework 2007–2013*. URL: http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Documents/NSRO_maj2007.pdf [In Polish]
- Patrzalek, L.** (2004). Relacje między polityką intraregionalną a interregionalną i ich wpływ na podział środków publicznych pomiędzy państwo a samorząd regionalny [Relationship between intra-regional and inter-regional policies and their impact on the allocation of public funds between the state and regional government] L. Patrzalek (Ed.), *Finansowanie jednostek samorządu terytorialnego – Financing of local self-government units*. Poznań: Wydawnictwo WSB, 53–62. [In Polish]
- Shvydiuk S.** (2013) Rehionalna polityka Polshchi: retrospektyva i pohliad u maibutnie [Poland's regional policy: a retrospective and a look to the future] *Politolohichni ta sotsiolohichni studii. Politychni vymiry protsesiv yevropeiskoi intehtsii – Political and sociological studies. Political dimensions of European integration processes*. (12), Chernivtsi: Bukrek, 313–325. [In Ukrainian]
- Sługocki, W.** (2014). Od kontraktu wojewódzkiego do kontraktu terytorialnego – instytucjonalizacja instrumentu rozwoju regionalnego [From regional to territorial contract - institutionalisation of a regional development instrument] *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*

- w Zielonej Górze – *Scientific Journals of the Polish Economic Society in Zielona Góra*, (1), 58–70. [In Polish]
- Tomkiewicz, N.** (2003). Kontrakty wojewódzkie w Polsce po pierwszym roku [Regional contracts in Poland after the first year]. *Samorząd Terytorialny - Local self-government*, (1–2), 20–21. [In Polish]
- Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego.** (2001, czerwiec 19) [Office of the Marshal of the Silesian Voivodship. (2001, June 19).] *Kontrakt Wojewódzki zawarty 19 czerwca 2001 w Warszawie pomiędzy Radą Ministrów i Samorządem Województwa Śląskiego – Regional Contract signed on 19 June 2001 in Warsaw between the Council of Ministers and the Self-Government of the Silesian Voivodeship*. URL: https://slaskie.pl/content/1248436103_2009-07-24 [In Polish]
- Ustawa** z dnia 12 maja 2000 r. o zasadach wspierania rozwoju regionalnego [Act of 12 May 2000 on the principles of supporting regional development] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 48, poz. 550. [In Polish]
- Ustawa** z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego [Act of 13 November 2003 on revenues of local self-government units] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*. 2003 Nr 203, poz. 1966, art. 42 ust. 3. [In Polish]
- Ustawa** z dnia 30 czerwca 2005 r. o finansach publicznych [Act of 30 June 2005 on public finance] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 249, poz. 2104, z późn. zm. [In Polish]
- Ustawa** z dnia 4 grudnia 2002 r. o zmianie ustawy o zasadach wspierania rozwoju regionalnego [Act of 4 December 2002 amending the Act on the principles of supporting regional development] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 230, poz. 1921. [In Polish]
- Ustawa** z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa [Act of 5 June 1998 on self-government of the voivodship] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 142, poz. 1590, z późn. zm. [In Polish]
- Ustawa** z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju [Act of 6 December 2006 on the principles of development policy] *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 227, poz. 1658. [In Polish]
- Walenia, A.** (2011). Kontrakty wojewódzkie jako instrument rozwoju regionalnego ze szczególnym uwzględnieniem województwa Podkarpackiego [Regional contracts as an instrument of regional development with particular reference to the Podkarpackie voivodeship] *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu - Scientific Papers of the Wrocław University of Economics*, (166), 750–761. [In Polish]
- Woźniak, B.** (2003). Pomoc publiczna [Public assistance] B. Pietrzak, Z. Polański, & B. Woźniak (Eds.), *System finansowy w Polsce – Financial system in Poland*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 618-651. [In Polish]

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

UDC 37.015.312-055.62(477.83)"1920"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-124-136>

War and school: essays by Galician teachers (1920) on the impact of the War on schooling and the tasks of teaching in the conditions of post-war reconstruction

Mykola D. Haliv

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

PhD hab. (Pedagogy), Professor (Ukraine)

email: halivm@yahoo.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>

Vasyl I. Ilnytskyi

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

PhD hab. (History), Professor (Ukraine)

email: vilnickiy@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Jan Matkowski

South-Eastern Research Institute in Przemyśl

doktor (PhD), naukowy współpracownik (Poland)

email: bojky@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0457-9131>

Abstract.

The purpose of the article. The source representativeness of handwritten essays by teachers of folk (primary) schools in Dobromyl district, which were written in Polish in August and October 1920 and which covered the impact of the World War I on the education and upbringing of young people, formulated the tasks of schooling in the post-war period, is revealed. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, application of source methods, in particular the method of internal critique of sources. **The scientific novelty** is that a published document is introduced into scientific circulation for the first time. Three main ideological and semantic components of the analyzed documents are highlighted: 1) the war negatively affected young people, as it led to a decrease in school attendance and a decline in the moral level of social relations; 2) in the conditions of the national and state revival of Poland, attention should be paid to the development of schooling, the spread of education, and the development of moral and national-patriotic education of children and youth; 3) the main tasks and responsibilities are assigned to teachers, who must work hard for the good of the fatherland and the education of youth. **Conclusions.** The influence of positivism, modernization tendencies, civilizational rhetoric and national-civic ideas on the thoughts and views of the authors of the documents has been revealed. The linguistic style of the essays, which are characterized by a large number of Ukrainianisms, has been characterized. It has been found that the essays are representative historical sources for clarifying the views of at least some of the Galician public school teachers on the war and its consequences, on the possibilities of overcoming negative phenomena through the development of education. The essays make it possible to find out about the level of professional knowledge (including literacy), civic consciousness, and professional experience of the teachers of that time who were destined to survive six years of almost continuous wars: the World War I, the Ukrainian-Polish War, and the Polish-Soviet War. It is emphasized that when analyzing documents, one should take into account their "official" nature, their address to representatives of school authorities, and therefore take into account the motivation of teachers who sought to show their loyalty to the new authorities, to emphatically demonstrate their own civic position.

Keywords: source studies, World War I, Galicia, Dobromyl county, Poland, Ukrainian-Polish border region, education, primary schools, teachers, post-war reconstruction.

Війна і школа: реферати галицьких учителів (1920 р.) про вплив війни на шкільництво й завдання вчительства в умовах післявоєнної відбудови

Микола Галів

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор педагогічних наук, професор (Україна)

e-mail: halivm@yahoo.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>

Василь Ільницький

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: vilnickiy@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Іван Матковський

Південно-східний науковий Інститут у Перемишлі
доктор, науковий працівник (Польща),

e-mail: bojky@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0457-9131>

Анотація

Мета статті – проаналізувати та розкрити джерельну репрезентативність рукописних польськомовних рефератів учителів народних (початкових) шкіл Добромиського повіту, написаних у серпні і жовтні 1920 р. і присвячених проблематиці впливу війни на освіту та виховання молоді й завданням шкільництва у післявоєнну добу. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, застосування джерелознавчих методів, зокрема методу внутрішньої критики джерел. **Наукова новизна** полягає у тому, що до наукового обігу вперше вводиться публікований документ. При уьому виокремлено три головні ідейно-семантичні компоненти аналізованих документів: 1) війна негативно вплинула на молодь, оскільки призвела до зниження шкільної фреквенції, падіння морального рівня суспільних відносин; 2) в умовах національного і державного відродження Польщі, слід звернути увагу на розбудову шкільництва, поширення освіти, поглиблення морального та національно-патріотичного виховання дітей і молоді; 3) виняткові завдання і обов'язки покладаються на вчительство, яке повинно наполегливо працювати для добра вітчизни і виховання молоді. **Висновки.** Виявлено впливи позитивізму, модернізаційних тенденцій, цивілізаційної риторики та національно-громадянських ідей на міркування й уявлення авторок документів. Охарактеризовано мовну стилістику рефератів, для яких характерна велика кількість українізмів. З'ясовано, що реферати є репрезентативними історичними джерелами для з'ясування поглядів принаймні частини галицьких педагогів народних шкіл на війну, її наслідки, можливості подолання негативних явищ за допомогою розвитку освіти. Вони дають змогу скласти уявлення про фахові знання (зокрема й про грамотність), громадянську свідомість, професійний досвід тогочасним учителів, яким судилося пережити шість років майже безперервних воєн: світової, українсько-польської, польсько-радянської. Наголошено, що при аналізі документів слід брати до уваги їх «офіційний» характер, адресованість представникам шкільних властей, а відтак враховувати й мотивацію учителів щодо засвідчення своєї лояльності до нових властей, акцентовану демонстрацію власної громадянської позиції.

Ключові слова: джерелознавство, Перша світова війна, Галичина, Добромиський повіт, Польща, українсько-польське пограниччя, освіта, народні школи, вчителі, післявоєнна відбудова.

The problem statement. Historical source studies have been and remain a dynamic scholarly discipline due to the continual introduction of new sources – primarily written ones – into academic circulation, which shed light on various aspects of the past. Many historical sources are of personal origin and contain information about the authors' views on different aspects of social life, including issues of education. Of particular importance to such branches of historical science as social history,

.....
the history of mentalities, and the history of education are the narratives of practicing educators: teachers, tutors, and mentors. These narratives reflect their worldview, professional knowledge, pedagogical and social experience, and ways of interpreting the past. While working with archival materials, we managed to discover a series of essays written in 1920 by teachers of elementary (people's) schools in the Dobromyl County of the Western Ukrainian People's Republic (WUPR), which at that time was under Polish control and threatened by Bolshevik occupation. These essays addressed the impact of war on education and youth upbringing, as well as the tasks facing schooling in the postwar period. Undoubtedly, these historical sources require analysis and inclusion in academic discourse. The relevance of this topic is further heightened by current social demands for scholarly research into the role of education as a key factor in Ukraine's postwar reconstruction.

Review of recent publications and sources. The history of schooling in Galicia in the late 19th and early 20th centuries is represented by hundreds of scholarly and popular-scientific works by both Ukrainian and foreign researchers. Among them, we would like to highlight the studies by Anna Varanitsia (Varanytsia, 2018), Mykola Haliv (Haliv, 2008; Haliv, 2011a; Haliv, 2011b; Haliv, 2017), Vasyl Ilnytskyi (Haliv, Ilnytskyi, 2019; Haliv, Ilnytskyi, 2023), Taras Batiuk (Haliv, Batiuk, 2013), Nataliia Mysak (Mysak, 2005), Oksana Ruda (Ruda, 2019), Viktoriia Stynska (Stynska, 2007), Józef Świeboda (Świeboda, 1995), Bohdan Stuparyk (Stuparyk, 1994), Janina Ulatowska-Urbaniak (Ulatowska-Urbaniak, 1987), Ihor Chava (Haliv, Chava, 2016), Lesia Khomych (Haliv, Khomych, 2017), and Mariia Chepil (Chepil, 2005). Source studies related to this topic are explored in the works of N. Kosheleva (Kosheleva, 1999), Barbara Łuczyńska (Łuczyńska, 2014), and the joint research of Mykola Haliv and Olena Nevmerzhytska (Haliv, Nevmerzhytska, 2018). The publication of several general pedagogical and methodological essays written by Galician teachers in 1920 was initiated by M. Haliv (Haliv, 2023).

The analyzed handwritten documents are stored at the Central State Historical Archives of Ukraine (CSHAU) in Lviv: Fund 178 "Regional School Council, Lviv." Inventory 1. File 6150 "Teachers' Essays on Student Upbringing Methods." This file contains 79 handwritten essays on a wide range of topics – from "the tasks of the people's school" to "methods of teaching writing." These essays were written in Polish by teachers of elementary (people's) schools in the Przemyśl and Dobromyl counties between July and December 1920. During this time, district teachers' conferences were being held, and in preparation for these events, the teachers wrote "elaborates" on pedagogical topics.

It is important to note that from May to October 1920, the Polish-Soviet War was ongoing, during which parts of Eastern Galicia were occupied by Bolshevik forces. Despite these circumstances, the revival of the Polish state continued; local and district school councils were active, schools remained operational, and some district school inspectors showed initiative in enhancing teachers' professional qualifications by organizing district pedagogical conferences (Haliv, 2023, p. 13).

The purpose of this article is to analyze and reveal the source representativeness of the handwritten Polish-language essays authored by teachers of elementary (people's) schools in the Dobromyl County in August and October 1920. These essays are dedicated to examining the impact of war on education and youth upbringing, as well as to outlining the tasks of schooling in the postwar period.

The results of the research. The published documents focus on the impact of the First World War on schools – primarily on teachers, students, and the cultural and educational level of the population. The first essay is titled "The Influence and Consequences of the War on the Customs and Discipline of School Youth" ("Wpływ i skutki wojny na obyczajność i karność młodzieży szkolnej") (CSHAU, fols. 93–94v). The second is "The Influence and Consequences of the War on the School (Decline in Attendance and Measures for Its Improvement)" ("Wpływ i skutki wojny na szkołę (Upadek frekwencji i środki zaradcze)") (CSHAU, fols. 123–125v). The third is "The Impact of the War on the School and a View of Our Future" ("Wpływ wojny na szkołę i rzut oka na przyszłość naszą") (CSHAU, fols. 233–236).

Unfortunately, little is known about the authors of these historical and pedagogical sources. The author of the first essay, written on August 1, 1920, was Emilja Krwawiczówna, a teacher at a one-class elementary school in the village of Stebnyk, Dobromyl County (currently part of the village of Krościenko in the Ustrzyki Dolne commune, Bieszczady County, Subcarpathian Voivodeship, Poland). It is known that she was born in 1888 and began her teaching career on November 1, 1907. She belonged to the Roman Catholic rite and was of Polish nationality (Lehnert, 1924, p. 8). Initially, she worked as a substitute teacher, replacing regular staff during their absence. For instance, in 1909–1910, she temporarily taught at the one-class school in the village of Jawirnyk Ruskyi (Szematyzm, 1909, p. 626; Szematyzm, 1910, p. 626), and in 1911–1912, she substituted at the one-class school in the village of Limna, Dobromyl County (Szematyzm, 1911, p. 667; Szematyzm, 1912, p. 665). On the eve of the First World War, E. Krwawicz held a non-permanent teaching position at one-class schools with a two-year curriculum in the villages of Arlamiv and Tarnava, also in the Dobromyl region

(Szematyzm, 1913, p. 729; Szematyzm, 1914, p. 740). The circumstances under which she transferred to the school in Stebnyk remain unknown, but her stay there was brief. By 1924, she was already working as a teacher at the elementary school in the village of Kvashenyna. At that time, E. Krwawicz had passed the qualification examination and held a permanent position, although she remained unmarried (Lehnert, 1924, p. 8).

The author of the second essay, also dated August 1, 1920, was Maria Melnykówna, a teacher at the one-class elementary school in the village of Nanowe, Dobromyl County (a settlement that no longer exists today). In 1914, M. Melnyk held a provisional (temporary) teaching position at this school (Szematyzm, 1914, p. 740). It is worth noting that prior to this, there was no state school in Nanowe, even though the village had twice the population of the previously mentioned village of Stebnyk: according to the census, 635 people lived in the former and 312 in the latter (Skorowidz, 1924, p. 9). Unfortunately, M. Melnyk's name does not appear in the "List of Public School Teachers..." compiled by Seweryn Lehnert and published in 1924. It is possible that by that time she was no longer working in the schools of Dobromyl County –especially since the school in Nanowe had also ceased to exist.

The third "elaborat", dated October 15, 1920, was written by Eufrozyna Uziejowa (maiden name is Dobrzańska), a teacher at the two-class school in the village of Sivchyna, Dobromyl County (today the village of Sufczyzna, located in the Bircza commune, Przemyśl County, Subcarpathian Voivodeship, Poland). It is known that she was born in 1889, began her teaching career on September 1, 1911, was Polish and Roman Catholic (Lehnert, 1924, p. 9). It is assumed that she initially worked as a temporary teacher in the schools of the villages of Wójtowa and Wołowa in Gorlice County (Szematyzm, 1912, p. 673; Szematyzm, 1913, p. 738). On the eve of the World War I, Eufrozyna Dobrzańska was serving as a provisional teacher at the school in Sivchyna, where the headmaster was Władysław Uziej (Szematyzm, 1914, p. 740). It appears that the two married soon thereafter. By 1924, E. Uziej was still working at the same school, now holding a permanent position, having passed the qualifying examination (Lehnert, 1924, p. 9).

The analyzed documents set out the views of teachers on the consequences of wartime hardships and the defining tasks of teaching and school, aimed at eliminating the social and educational shortcomings caused by the war. All three authors focused on the following aspects: 1) the war negatively affected young people, as it led to a decrease in school attendance and a decline in the moral level of social relations; 2) in the conditions of the national and state revival of Poland, attention should be paid to the development of schooling, the spread of education, and the deepening of the moral and national-patriotic education of children and youth; 3) exceptional tasks and responsibilities are assigned to teaching, which must work hard for the good of the fatherland and the education of youth.

The authors of the essays emphasized the negative impact of the mobilization of fathers and teachers into the military, which deprived children of both care and education and forced mothers to focus more on securing the family's material survival than on raising their children. At the same time, in her elaborat, M. Melnyk noted the merits of "heroic mothers" (as she termed them), who, despite the hardships of war, still managed to devote proper attention to their children's upbringing (CSHAU, fol. 123). All the authors mentioned the involvement of children in household labor and described the harmful moral influence on them caused by witnessing acts of violence, looting, and rape committed by enemy troops against the local population. They highlighted the resulting homelessness, criminal behavior, and moral decline among children and adolescents. In the works of M. Melnyk and E. Uziej, there were also references to the youth's excessive interest in sexual matters and instances of prostitution among girls.

Unfortunately, the essays provide rather generalized descriptions of the state of schooling under wartime conditions. "In many schools, no instruction took place. Numerous school buildings were destroyed or burned down. Where a building existed, there were no teachers – and vice versa. In many schools, evacuated or retired teachers worked only temporarily, which had a negative impact on education, as such teachers, unfamiliar with local conditions, could not – and often did not try to – ensure good attendance," wrote M. Melnyk (CSHAU, fol. 123v). E. Uziej offered a more detailed account of the destruction of schools, blaming not only enemy forces but also local residents who succumbed to destructive tendencies amid widespread anarchy. She noted that in 1914, local inhabitants – including many pupils – took advantage of the Russian invasion to loot the school and teachers' homes. According to her, similar events took place in many other areas under enemy occupation (CSHAU, fol. 233v). It is likely that Uziej was recounting her own experience, suggesting that her home in the village of Sivchyna was plundered by local peasants.

A manifestation of professional solidarity was the authors' attention to the challenges faced by teachers. For instance, E. Uziej criticized the widespread mobilization of educators: "Finally, it is worth mentioning the mobilization of a significant portion of teachers, which in the early years of the war, during the Austrian era, amounted to a systematic roundup of teachers and the intelligentsia in general, to the point where special teacher units were formed and sent into the field to rescue the

declining "Vaterland", while many schools were left without teachers or replaced by random workers" (CSHAU, fol. 234). While the claim of a systematic mobilization and the creation of special military units composed of teachers likely reflects hearsay rather than documented policy, it vividly illustrates the Galician educators' critical stance toward the Austrian Empire's militaristic policies during the World War I.

An important and textually rich component of the published documents is the authors' reflections on the role of schools and teachers in educating and nurturing the younger generation. The educators' musings are imbued with a sense of patriotic enthusiasm, tied to the establishment of the Polish state and the hope for a peaceful and bright future. Their essays include statements about fostering in youth a "sense of national unity," "rational patriotism," "love for the homeland," and "national self-awareness." Teacher E. Krwawicz explicitly viewed the pupil as a member of the nation and strongly promoted the ideal of serving the newly formed state: "Youth must... see that the best way to serve Poland is through conscientious fulfillment of one's duties, through diligent learning and work..." (CSHAU, fol. 93v), she wrote. Notably, the essay by Mariia Melnyk, an ethnic Ukrainian, stands apart in this regard: she made no mention of Poland or Polish nationality. Nevertheless, she did acknowledge the efforts of Polish authorities in the 1919/1920 academic year, noting their commitment to improving the school system and achieving some success (CSHAU, fols. 124v–125). However, such nonconformity appears to have been a measured display of loyalty from a Ukrainian teacher operating under Polish administration.

Mariia Melnyk's essay was notably constructive, as it not only highlighted a wide range of problems – including low school attendance in rural areas and widespread illiteracy – but also offered several specific recommendations for their resolution. In particular, the author emphasized the need to improve rural children's and their parents' access to notebooks and school textbooks. To this end, she proposed the creation of agricultural clubs in villages, which would help build up reserves of books and school supplies. To enhance teachers' professional competencies, Melnyk urged the authorities to organize educational courses and publish pedagogical literature. She advocated for the reform of outdated curricula, lesson plans, and textbooks. The teacher also suggested establishing assistance for impoverished families who could not afford to educate their children. Specifically, she recommended using fines collected for school truancy ("grzywny") to purchase books and clothing for the poorest pupils. Melnyk believed teachers should be tasked with delivering public lectures in rural communities to encourage parents to send their children to school regularly and support underprivileged students. Overall, her remarks can be interpreted as a call for the authorities to enforce compulsory education more effectively.

The longest of the essays, authored by Ye. Uziej, stands out from the others due to its apparent analytical approach, shaped by her effort to identify and record both the negative and positive impacts of the war. While she devoted significant attention to its destructive consequences, the author also highlighted what she saw as important positive outcomes. Most notably, she discussed the broadening of worldviews and the deepening of the local population's knowledge of the customs, traditions, and economic achievements of Western countries. According to the teacher, the experience of discovering "Western culture" was gained not only by "our soldiers," but also by parents and children who, due to wartime circumstances, sought refuge in Western countries, visited America, or entered into "direct contact and daily life with the West." Additionally, the local population had the opportunity to see with their own eyes the armies of various nations passing through the Galician territories, and thus came to know "the military apparatus and technology," among other things. In Uziej's view, all of this helped foster an understanding among locals of the importance of education, and as a result, they would now be much more inclined to invest in their children's schooling (CSHAU, fol. 234v–235). Essentially, the teacher was discussing the globalization influences on the local population, viewing modernizing trends and shifts in public consciousness – affecting a still largely traditional Galician society of the early 20th century – in a positive light. Moreover, her reflections reveal a civilizational perspective on contemporary history, within which the incorporation of the Ukrainian-Polish borderland's local world into "Western culture," into the West as a civilizational reality, was seen as a natural and legitimate development.

Unfortunately, the analyzed documents do not allow for a comprehensive characterization of the professional education and pedagogical culture of their female authors. While the essays contain numerous theses that reveal the authors' understanding of the school's and teacher's educational roles, they provide little insight into their actual teaching practices or methods of working with children. Only in the case of E. Krwawicz's essay can certain conclusions be drawn regarding her pedagogical views. This teacher was critical of excessively free behavior among children and disapproved of students' noisiness and restlessness. She found it inappropriate when young people "on their way to school or in school shout and make noise, running around unruly." In her view, such behavior indicated a lack of "karność" – a term signifying discipline – which, along with conscientiousness, she considered essential to instill above all else (CSHAU, fol. 94). "Example, habituation, and instruction

should stimulate the pupil to always act in accordance with moral rules and principles,” Krwawicz emphasized (CSHAU, fol. 94v). Overall, such views reflect a certain degree of pedagogical conservatism and suggest either a rejection of or unfamiliarity with the ideas of progressive education, which were gradually gaining popularity during that period.

Let us also note the language style of the essays, which were characterized by a significant number of Ukrainianisms. This should come as no surprise, as the authors of these narratives were shaped as individuals and worked in the Ukrainian-Polish borderland. A particularly high number of Ukrainian words (for example, “oderzhala” [received], “znivechyla” [ruined], “khrest” [cross]), as well as sentence constructions following Ukrainian syntax, are especially noticeable in M. Melnyk’s essay. The first two essays also feature literary metaphors, such as “the storm destroys the good fruits on fertile soil” or “world storm.” In E. Krwawicz’s text, a notable element is her emphasis on the need for scientific research into the impact of war on youth and society as a whole. The author expresses confidence that this issue could be thoroughly examined in the future “on the basis of comprehensive statistical material” (CSHAU, fol. 93). Here, we see a reflection of the teacher’s positivist understanding of scientific methodology, as it was under the influence of positivism that the belief in the appropriateness – and sometimes even the exclusivity – of applying statistical research methods became widespread.

Conclusions. Thus, the aforementioned essays by teachers from 1920 can be regarded as sufficiently representative historical sources for understanding the views of at least some primary school educators on the war and its consequences, as well as on the possibilities of overcoming negative phenomena through the development of education. They allow us to form an impression of the professional knowledge (including literacy), civic awareness, and professional experience of teachers of that era – individuals who had lived through six years of nearly uninterrupted warfare: the World War, the Ukrainian-Polish war, and the Polish-Soviet war. Of course, in analyzing these documents, one must take into account their “official” nature, their intended audience – school authorities – and, consequently, the motivation of teachers to demonstrate loyalty to the new regime and to emphasize their civic stance.

The documents are published in their original language (Polish), preserving the authors’ style, vocabulary, and grammar, while also adhering to essential archiving and editorial standards. Only in a few cases were grammatical corrections made in order to avoid ambiguous or incorrect interpretations or translations of the text.

Funding. The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Document 1

Wpływ i skutki wojny na obyczajność i karność młodzieży szkolnej

Przeszły lata huraganu wojennego przez nasze ziemie. O skutkach jakie wypadki wojenne spowodowały w życiu młodzieży szkolnej, pojawiły się dość liczne głosy, a z pewnością wyniki tych dyskusji opracowane zostaną w niedalekiej przyszłości na podstawie wyczerpującego materiału statystycznego i wtedy dopiero będzie można ocenić jakim wpływom podlegała nasza młodzież.

Wojna wpłynęła u szczególności na rozluźnienie obyczajów wśród młodzieży. Jak burza niszczy na dobrej glebie piękne plony, tak wojna wypłeniła z serc młodzieży zasady moralności i karności, czyniąc straszne spustoszenie wśród dzieci będących w stadium rozwoju umysłowego.

Wojna zabrała ojców rodzin i wychowawców dzieci do wojska. Nieszczęśliwe matki, pracując nad siły, nie nie były w stanie zwrócić mogły należytej uwagi na wychowanie dzieci. Troska życia codziennego w warunkach niezmiernie trudnej egzystencji ujemnie wpływały na utrzymanie równowagi umysłowej, moralnej i estetycznej, wywołała też u poszczególnych jednostek w znacznej mierze powodowały znaczny stopień przygnębienie, graniczące niejednokrotnie z objawem apatii u wychowawców. Nic też dziwnego iż widzimy coraz więcej małoletnich zdemoralizowanych przestępców.

Jakkolwiek nauczycielstwo, będąc odłamem społeczeństwa, mimowoli ulegać musi wpływom zewnętrznym, przystosowując się do obecnych warunków społecznych, jest także przygnębiene, musi jednak całem zapa[...] i poświęceniam z hartem ducha uczynić zadość potrzebom chwili obecnej.

Rozpoczynamy pracę nad działwami w wolnej, niepodległej Ojczyźnie z tym przekonaniem, że praca nad młodzieżą jest naszym obowiązkiem, od którego spełnienia żadnemu z nas uchylić się nie wolno. W chwili obecnej praca ta musi pojsć o wiele dalej niż dawniej, musi objąć wszystkie drogi, zapomocą których trafić można do duszy dziecka. Każdy z nas musi ustawicznie o tem pamiętać, że wychowuje i kształci cząstkę narodu, którego każda jednostka ma wielką wartość. Młodzieży nie wolno pozostawiać samej sobie, ale starać się usilnie, aby nie dać zmarniać wy[sz]kolcić się, lecz owszem skierować ją na pożyteczne pole pracy i wychowywać na zdrową moralnie jednostkę i na pożytek dla

.....
całości narodu. Pod tem względem w mieście chy na wsi jest pracy podostatkiem. Pragnąc, by szkoła polska czyniła zadość potrzebom polskiego społeczeństwa, musimy przez budzenia poczucia jedności narodowej, rozwijania rozumnego patriotyzmu i zamiłowania do pracy, pamiętać o tem, że najbardziej ćwiczyć mamy młodzież w tym kierunku, w którym widzimy największe braki, a bez czego pomysłny rozwój duchowy młodzieży obejść się nie może. Doświadczenie uczy nas w dzisiejszych czasach, że brak dziatwie przedewszystkim sumiennosci i karnosci.

Jeżeli każda szkoła pracować musi nad rozwinięciem tych zalet, to polska szkoła obowiązana jest do tej pracy nad polskim dzieckiem dziesięć[io]krotnie więcej. Karność i sumiennosc, to podwaliny życia obywatelskiego, a w dzieciństwie należy je wpajać, rozwijać i szczególniejszą troską otaczać. Młodzież powinna nie tylko wiedzieć, że najlepiej służy Polsce ten, kto najsumienniejsze spełnia swe obowiązki, kto sumiennie nauczył się pracować, ale sama siebie pod tym względem szczerze ocenić i poznać jak wiele pracyłożyć potrzeba aby sumiennosc ta nie była tylko frazesem. Sumienną pracę i ścisłość w spełnianiu swych zadań musi być w polskiej szkole traktowana nie tylko jako obowiązek pedagogiczny i czynnik umoralizujący, lecz nierównie więcej jako pierwszorzędny obowiązek narodowy.

Ścisłe z sumiennoscia łączy się sprawa karnosci. W interesie nietylko szkoły, ale i całego społeczeństwa polskiego leży, by młodzież szkolna była karna. Lepsza i trwalsza przyszłość należeć będzie do nas o tyle, o ile nauczymy się karnosci, tego ugruntowania pracy społecznej i narodowej, które wypływa z głębokiego przekonania, że nie mogą wszyscy przewodzić, że społeczeństwie należycie zorganizowanem, obok tych, którzy rozkazują, muszą być tacy, którzy słuchają. Wspólna praca może nas tylko do celu doprowadzić, wspólna zaś praca bez karnosci jest czemś nierealnem.

Szkola powinna pracować w tym kierunku, ażeby karnosc szkolna wywierała swój wpływ nie tylko w szkole, ale także oddziaływała skutecznie i poza szkoła.

Tam gdzie dziatwa na drodze do szkoły lub ze szkoły idzie z krzykiem i hałasem, biega swawolnie, rzucal[ia] kamieniami, bije się z towarzyszami, lekceważy starszych lub zaczepia przechodców, tam na pewno twierdzić można iż karnosc szkolna jest tylko pozorna. Na cóż bowiem przyda się uczniowi teoretyczne moralizowanie i przyłączenie przeróżnych prawideł, jeżeli one sięgają tylko do progów szkolnych. Pamiętać bowiem należy, że nie ten uczeń jest karny, który ty[ł]ko tam gdzie sięga oko nauczyciela zachowuje się odpowiednio, lecz ten, który także wtedy dobrze postępuje, gdy na niego nikt nie patrzy. Jeżeli dziatwa, mimo upomnień nauczyciela, różnych dopuszcza się wykroczeń, wdedy byłoby słabością i lekceważeniem wielkiem, gdyby nauczyciel nie domagał się ściśle wypełnienia nakazów i zakazów, nie dążył do stosowania się do poleceń przez siebie wydanych.

Przykład, przyzwyczajanie i nauka powinny wychowanka wdrażać do tego, ażeby zawsze postępował i dążył według moralnych prawideł i zasad.

W interesie więc dobra ogółu i ugruntowania naszej przyszłości narodowej szkoła polska musi się przyczynić do wychowania ludności rozumiejącej polską jedność narodową, młodzieży karnej i sumiennej, uzdolnionej do zasilania narodu karnymi zastępami sumiennych pracowników na wszystkich polach życia publicznego.

W Stebniku dnia 1 sierpnia 1920 r.

Emilja Krwawiczówna
naucz[ycielka] w Stebniku

CSHAU, f. 178, op. 1, spr. 6150, vol. 93-94v.

Document 2

**Wpływ i skutki wojny na szkołę.
(Upadek frekwencji i środki zaradcze)**

Burza światowa, która rozpoczęła w r. 1914, nie zostawiła żadnej instytucji bez wpływu, nie ominęła oczywiście i szkoły. Szkoła oderrzała nie mniej boleśniej ujemny wpływ tej srogiej wojny wogóle, a w szczególności ucierpiała obyczajowość, frekwencja i karnosc. Kraj nasz na którego tereni prawie ciągle się toczyły walki, który widział armie prawie całego świata, na polu szkolnictwa i wychowania został prawie gruz.

Już w pierwszych dniach wojny zabrano ojców rodzim i nauczycieli do wojska. Młodzież straciła wychowawców, pozostała bez opieki ojców, na głowie nieszczęśliwych matek, którzy bez pomocy mężów musiały żywić i utrzymywać dzieci. Oczywiście mogą nam imponować matki bohaterki, które pozostały same, spełnia obowiązki swoje i ojców – jednak na wychowanie swoich dzieci, ze względu na nadmiar zajęć, nie zwracają należytej uwagi. Działwa, chociaż nieletnia i pod względem fizycznym nierozwinięta, musiała pomagać w pracy w polu. Poraz pierwszej widzimy 10–11 letnich kosarey,

młocków, oraczy i t.p. Młodzież wykonując roboty starszych, nie mogła uczęszczać do szkoły, ulegała łatwo złym nawyczkom i błędom.

Bardzo demoralizująco na młodzież oddziałał premarcz i odwrót wojsk różnych krajów, bo ta była naocznym świadkiem ich rabunków, gwałtów, a czasami i morderstw. Jest to czas, w którym bezprawie zastępuje prawo, nienawiść – miłość, w którym wszystkie zwierzęce instynkty wychoda na wierzch; czas w którym intrygi i oszustwa rozwijają się do niemożliwych rozmiarów; jednym słowem niszczą się wszystkie zasady moralności, prowadzi się konsekwentnie dzieło zniszczenia. Wszystko to wywiera na dzieci straszny wpływ, widzimy coraz częściej młodocianych brodnarzy. Brak chleba prowadzi nieleżni dziewczęta w najwyższej demoralizujące stosunki. Chłopcy zaś kształcą się z nadzwyczajnym skutkiem w kradzieży. Dezercja żołnierzy wpływa również niekorzystnie na działalność szkolną, daje się odczuć szczególnie w frekwencji uczącej się młodzieży.

Władze austriackie nie troszczyły się o oświatę, wojna nałożyła na nie inne obowiązki, musiano głównie pracować dla niej. W wielu szkołach naukę się nie odbywała. Mnóstwo budynków szkolnych poniższono i popalono. Gdzie był budynek, nie było nauczyciele i przeciwnie. W bardzo wielu szkołach uczyli nauczycieli ewakuowani, lub też emeryci, tylko w zastępstwie, co wpłynęło źle na naukę, gdyż taki pedagog nieznając miejscowych stosunków, nie mógł i zwykle nie starał się o utrzymanie dobrej frekwencji. Wiele powiatów było bez inspektorów, lub jeden inspektor na dwa okręgi, lub też inspektor emeryt niezdolny do pracy. Wizytacja takiego inspektora wywierała niekorzystny wpływ i zniechęcała młodzież jak i nauczyciela do dalszej pracy. W szkołach, gdzie nauka rozpoczęła, trwała zwykle niedługo, bo nie było komu postarać się o opał i inne wymogi szkolne. Niemniej epidemii, te nieodłączne towarzyszy wojny, osobliwe ospa, tyfus i szkarlatyna, wpłynęły ujemnie na wychowanie młodzieży – zamykano szkoły na kilka miesięcy, a działalność odwykała w tym czasie od nauki; dzieła, zapominając to, czego się już nauczyła. Treba było dużo trudu, aby ją znowu włożyć do regularnego uczęszczania i pracy w szkole.

Przed wojną w ostatnich latach, mało oświecona ludność wiejska zaprzestała już tłumaczyć sobie, że nauka niepotrzebna, że to pański wymysł, że można bez niej się obojęt, można żyć wygodnie, było tylko być sprytnym. Wojna zniweczyła ich zapatrywania na tę sprawę jednym zamachem i znowu spotykamy się często z ich dawnymi konserwatywnymi pojęciami. I ta lecz przyczyna czy nie najważniejsza słabej frekwencji.

Widzimy, że wojna nie oszczędziła szkół, podcięła osobliwe z frekwencją, doszło do tego, że gdzie przed wojną pracowało kilka nauczycieli, teraz wystarczy jeden, bo dzieci nie uczęszczają do szkoły. Powody upadku są bardzo różne – prócz wspomnianych są jeszcze inne. Rodzice twierdzą, iż nie ma butów, ubrania, książek, zeszytów, dzieci muszą pracować w polu, bo w przeciwnym razie nie byłoby co jeść i t. d. Braki te grały ważną rolę, ale nie główną i nie dla wszystkich, bo jeżeli matki pobierały wysokie zasiłki, mogły chociaż drogo postarać się o [o]dzież i ubranie dla swych dzieci. Brak robotnika można było zastąpić częściowo tylko dziećmi starszymi, ale nigdy wszystkimi. Brak i drożyzna książek i preborów szkolnych również nie sprzyjały dobrej frekwencji. Ilekroć to dzieci z powodu braku zeszytów i książek opuszcza naukę i zaprzestaje chodzić zupełnie do szkoły. Gdyby dzieci mogły łatwo nabywać książki i przybory, to ich rodzice nie traciliby czasu na chodzenie od miasta do miasta, od sklepu do sklepu, a frekwencja naturalnie byłaby lepsza. Zakładanie kolek rolniczych po wsiach, któreby miały na składzie książki i przebory szkolne, usunęłyby te trudności. W tym względzie powinien nauczyciel również pracować.

Nie mniej ważną przyczyną słabej frekwencji jest nauczyciel, jego postępowanie z dziećmi. Gdy nauczyciel źle uczy, gdy nie potrafi uprzyjemnić dzieciom czas w szkole, działalność zainteresować, pozyskać miłość i przywiązanie, gdy jest za surowy w postępowaniu, gdy rodzicom dzieci nie wykaże pożytku z nauki, wtedy młodzież uczęszcza do szkoły niechętnie i nieregularnie. Obecny ustrój szkolny nie ma siły przyciągania dzieci do szkoły. Plany i podręczniki są przestarzałe, konieczne trzeba je zmienić. Ogół nauczycielstwa w czasie wojny zaniedbany, pod względem fachowym niewykształcony. Prawie wszystkie biblioteki zniszczone, ruch wydawniczy z powodu braku papieru i drożyzny prawie nie istnieje, a więc na czym ma się kształcić nauczyciel? Uwzględnić trzeba pobyt na wsi, wogóle i czas, w którym żyjemy, gdzie silne wypadki dziejowe odrywają prawie każdego od jego zajęć. Szkolne władze powinny dążyć usilnie do podniesienia stanu nauczycielskiego przez odpowiednie kursy i wydawanie różnych pedagogicznych dzieł.

Widzimy ogólny upadek kultury; żądza zdobycia majątku, upadek powagi władz, nieposzanowanie prawa, drożyzna, to nie mniej ujemnie wpływa na stanowisko nauczyciela.

Stan teraźniejszy jest groźny i niebezpieczny, bo wiele rzeczy dzieje się które zupełnie od nas nie zależą, którym przeciwdziałać nie jesteśmy w stanie. Jednym z najważniejszych zadań nauczyciela, a najbardziej trudnym do wykonania jest podniesienie frekwencji, a tem samem moralności młodzieży. Upadek frekwencji trwał przez cały czas wojny. W ostatnim roku spostrzeżono krytyczny stan, władze starały się usilnie o podniesieniu szkolnictwa i to ze skutkiem, tak, że rok szkolny 1919/20 należy uważać jako przełomowy na drodze ku lepszemu.

.....
Aby cel w tym kierunku osiągnąć powinniśmy przestrzegać ściśle przymusu szkolnego. Jednak tylko w tych szkołach można przymusu ściśle zastosować, gdzie jest odpowiedni lokal szkolny i odpowiednia ilość sił nauczycielskich. Aby wykonanie przymusu szkolnego odniosło pożądany skutek, musi być wykonywany rychło i sprawnie. W tem dążeniy mogą wiele pomódz władzy wykonawcze, którzy dotychczas bardzo niedołężnie te sprawy traktowały. Nałożona, a niesciągnięta grywna, to wróg frekwencji, to podkopywanie powagi i znaczenia nauczyciela. W wykazach jednak nie wolno nauczycielowi pobłażać tym, którzy bez uzasadnionej przyczyny uchylają się od posyłania dzieci do szkoły. Należy uwzględnić biednych, pozostających bez środków do życia. Można by częściowo do pomódz i ułatwić wspomnianym rodzinom kształcenie swych dzieci, a mianowicie: grzywny użyć na zakupno przyborów, książek oraz odzienia i rozdzielić pomiędzy młodzież szkolna biedniejsza, co zachęciłoby ich do uczęszczania do szkoły i do pilności w nauce. Nauczyciel powinien zachęcać przy każdej sposobności, lub odczytami co niedzielę i święta, mieszkańców swej wioski do należytego posyłania dzieci do szkoły, jak i również, aby składkami między sobą wspierali uboższych i w ten sposób umożliwiali kształcenie biedniejszej dziatwy.

Analfabetyzm wzmacnia się i potężnieje, a owoce jego są straszne. Musimy więc wszystkimi siłami mu przeciwdziałać. Bez wątpienia, że koniec wojny położyłby kres[t] tym grzechom i ułatwiłby pracę nauczyciela. Jednak nie możemy z założonymi rękami bezradnie patrzeć na zagładę naszej dziatwy. Wiele braków i niedomagań obecnego szkolnictwa trzeba jak najrychlej usunąć! Potrzeba zatem, aby nauczycielstwo wspólnie obmyśliło środki zaradcze i wskazówki, wedle których byłoby najkorzystniej postępować; a przytem nie żałować swoich sił i trudów!

Nanowa 1 sierpnia 1920 r.
Maria Melnykówna
nauczycielka

CSHAU, f. 178, op. 1, spr. 6150, vol. 123-1253b.

Document 3

Wpływ wojny na szkole i rzut oka na przyszłość nasza

Kilkuletnia wojna niosąca za sobą śmierć milionom ludzi, zniszczenie i zagładę setkom miast i siedzibom ludzkim, niedzę materialną i moralną ludzkości, przeganiająca ją jak w trzodę z miejsca na miejsce, pozostawiła na każdym niemal kroku swoje ślady. Kraj nasz, będący od samego początku do dzisiejszej chwili terenem walki, przyniósł i ponosi w dalszym ciągu olbrzymie ofiary, tak że trudno o człowieka, który by tu nie miał coś poważniejszego do powiedzenia, trudno o skrawek ziemi, któryby nie był świadkiem strasznych chwil. Podobnie jak każda gałąź pracy i dorobku naszego odczuło i szkolnictwo nasze niemalą wpływ i następstwa wojny, tak ujemne jak dodatnie.

Przy rozważaniu nad tymi czynnikami dochodzimy do przekonania, że stosunki panujące w zakresie wychowania ulegnę skutkiem wojny i wynikłych stąd zmian politycznych, niemalem zasadniczym zmianom, które szkoła z góry przewidzieć powinna, by z należytą znajomością rzeczy ujęć w swe ręce pracę wychowawczą i skierować ją na odpowiednie tory dla dobra i postępu naszego narodu. Zapoznanie się więc nasze z wpływem wojny i jej dodatnimi i ujemnymi stronami uczyni nam niemalą przesiługę w przyszłej naszej pracy szkolnej.

Jak wiadomo, wojna każda przynosi demoralizację społeczeństwa, które niewątpliwie udziela się i oddziaływa na młodzież szkolną. Z powodu ciężkich warunków materialnych, znaczna część młodzieży naszej, pozostawiona własnemu losowi bez odpowiedniego nadzoru i opieki, miała większą niż kiedykolwiek sposobność przypatrywania się wyrzdanym scenom, gwałtom, rabunkom i wszelkiego rodzaju nadużyciom, popełnionym przez wojska nieprzyjacielskie. Sądzić też zdeorientowaną ludność miejscową, a niekiedy brała sama w nich udział, czego dowód miałem na własnej szkole. W r. 1914 ludność miejscowa, w której nie brak było podrostków szkolnych, korzystając z inwazji rosyjskiej, zniszczyła i ogołociła szkołę ze wszystkiego, podobnie jak i mieszkani nauczycielstwa miejs[cowego] tak, że zostały tylko gołe ściany z budynku szkolnego. Podobnie dzieło się w wielu innych miejscowościach, pozostających pod Inwazją nieprzyjacielską. Demoralizujące a nawet nieludzkie postępowanie żołnierza z frontu, jednej czy drugiej strony, nie zawsze uszło oka dziatwy szkolnej, z szeregu której nieliczne wprowadzie jednostki wiedzione marną ciekawością do życia polowego lub nędzą wstępowali do służby polowej. Jasnym jest, że żyjący w takich warunkach kilkunastoletniej chłopak poniósł większą szkodę tak pod względem moralnym jak i fizycznym niż przyniósł korzyści, choćby się nawet w polu odznaczył.

Kilku, a w niektórych miejscowościach, kilkunastomiesięczna inwazja nieprzyjacielska pociągnęła za sobą olbrzymie szkody w szkolnictwie naszym. Pomijając fakt, że znaczna część szkół została w tym czasie zniszczona wraz z całym swoim urządzeniem i zasobami szkolnymi, które w dzisiejszych

warunkach nie łatwo będzie można nabyć i uzupełnić, gorszą natomiast i niebezpieczniejsza jest rzecz to, że skutkiem inwazji wielka część młodzieży naszej znalazła się przez pewien czas bez nauki szkolnej, co naturalnie musiało pociągnąć za sobą zdzierzenie obyczajów i rozleniwienie, będące najlepszym gruntem dla rozwoju złych stron duszy młodocianej.

Setki dzieci szkolnych wyrznięte wraz z rodzicami z rodzinnej miejscowości z powodu najścia nieprzyjaciela i ewakuacji znalazło się na obcym gruncie wśród wrogiego czasem żywiołu, pozbawione niekiedy nauki szkolnej.

Gniotąca społeczność coraz bardziej nędza jak również ubóstwo pojedynczych rodzin wskutek utraty ojca na wojnie nie zostały również bez wpływu na szkołę, bo dziecko mogące w innym wypadku kończyć naukę, musiało ją przerwać, zajmując się gospodarką domową lub zarabianiem na własne utrzymanie.

Wkońcu wspomnąć tu należy o mobilizacji znacznej części nauczycieli, którą w pierwszych latach wojny za czasów austriackich dochodziła do planowego wyławiania nauczycieli i wogóle inteligencji, tak że tworzone specjalne oddziały nauczycielskie i wysyłano w pole dla ratowania upadającego "Vaterlandu", podczas gdy równocześnie wiele szkół pozostawało bez nauczycieli lub zastępowano ich dorywczymi siłami.

Wśród tych ustawicznych nieszczęść i apatii, w jaka mimowoli wpadało społeczeństwo nasze, nadszedł rok 1918, – ta chwila preludium naszego narodu. Z pód ociekających krwią gruzów zaborowej Austrii powstał do samodzielnego życia cały szereg narodów, a między nimi i naród polski, po przeszło wiekowej niewoli. Pękły jak bańka mydlana dotychczasowe orientacje społeczeństwa naszego wraz z dotychczasowym systemem pracy dla rzekomej ojczyzny, rozumiano, że czas skończyć z hańbiącym wysługowaniem się dla obcych i zacząć pracować wyłącznie dla siebie i swego narodu. I zmieniło się w jednej chwili oblicze całego narodu: powstał swój sejm, urząd i своя armia – wszystko owiane duchem obywatelskim polskim. Doniosłe te wypadki wpłynęły bez wątpienia na nasze nauczycielstwo. Zrozumiało ono, że jak wszędzie, taki na polu oświaty zaszyły ważne zmiany i że czeka je ciężka, odpowiedzialna, ale wdzięczna praca.

Myśleć o przyszłej naszej pracy, trudno przymknąć oczy na ostatnie lata wojny, w której poza wspomnianymi ujemnymi stronami, kryją się dodatni czynniki, mogące dużo oddziaływać na stan umysłowy i moralny naszego społeczeństwa.

Żołnierz nasz przerzucany w ciągu kilkuletniego pobytu w polu z jednego boju na drugie, współżył z narodami zachodu, poznał obce kraje, zaznał się ze zwyczajami, obyczajami i przyrodami własnościami krajów odległych, o których przedtem nie słyszał, widział obce rolnictwo i przemysł, podziwiał może niekiedy wzorowej porządek obyczajów gospodarskich. Przyzwyczajony do porządku, dyscypliny i czystości, rzeczy tak zaniedbanych w pewnych klasach naszego społeczeństwa, będzie się starał podtrzymać je po powrocie do rodzinnego życia, ułatwiając tem samym pracę nauczycielowi w szkole. Okoliczność ta, że żołnierz nasz pozostawał niekiedy kilka miesięcy i dłużej bez wiadomości o rodzinie z braku umiejętności pisania, zrodziła w nim poszanowanie dla szkoły. Dziś to już daje się zauważyć, że ojciec, który przed wojną nie chciał słyszeć o szkole, chętnie posyła obecnie dziecko do szkoły, zaznaczając niejednokrotnie, że ciężko jest żyć w świecie bez nauki. To samo daje się zauważyć u ludzi przybyłych w ostatnim czasie z Ameryki.

Ludność naszego kraju zaznała się z kulturą zachodu przez zetknięcie się z przechodzącym wojskiem – a więc z ludźmi rozmaitej kultury, następnie zaś z całym aparatem wojskowym i jego techniką.

Cześć społeczeństwa naszego chroniąc się przed inwazją nieprzyjacielską i szukając opieki w zachodnich krajach, weszła w bezpośredni kontakt i życie z zachodem, co bezsprzecznie musiało wpłynąć na oddziaływanie wychowawcze jednostek bezpośrednio, a w chwili powrotu na całość społeczeństwa. Sama jazda tulacza przez kilku dni, przez obce kraje rozszerzyła bardzo horyzont umysłowy dzieci, dając jej pojęcie przestrzeni i czasu, sprawy ważne, a tak trudne w zwykłych warunkach do umysłowania. Przejeżdżając przez obce kraje, widziała bogate miasta i wsi, co wobec tego, że ogół młodzieży naszej rzadko poza obręb swego miasteczka się wychyla, musiało na nią wywrzeć korzystne wrażenia. Sam pobyt między obcymi ludźmi i zapoznanie się z ich językiem, obyczajami i sposobem życia nie przeszedł bez wpływu na młodzież naszą. Znosząc niekiedy głód i zimno – hartowała się, a z tęsknoty za domem rodziła się i potęgowała miłość do domu i kraju rodzinnego. Przykre położenia rodziców odbić się musiało na usposobieniu dzieci, które w tych warunkach przedwcześnie dojrzewały. By ulżyć doli tych młodych tulaczy, pozakładały władze szkolne przy pomocy miejscowych czynników szkole. Niemalą zasługę tu położyło wychodzące nauczycielstwo, dokładając wszelkich starań i trudów, by młodzież uchronić od bezczynności, gnuśnienia i utraty roku szkolnego.

Wogóle zauważyć tu trzeba, że wspomnienia z uchodźstwa staną się własnością duszy młodzieży i górować będą ponad resztą wrażeń życia jej, a niejednemu nadarza kierunek myśli i uczuć w ciągu całego życia.

Przechodząc po kolei choć w części ważniejsze momenta ostatniego sześćdziesięciolecia i stając w kresu tych strasznych chwil, przychodzi mimowoli na myśl pytanie, jaka przyszłość otwiera się przed nami, jaka czeka nas praca i czy jesteśmy do niej przygotowani?

Czujemy to wszysy, że lepsza nasza przyszłość powoli się zbliża, lecz nie wszysy pamiętamy, że będzie ona taka, jaką ją mieć zachecemos. Od naszego przygotowania, zrozumienia, dobrej woli, ofiar i poświęcenia zależy będzie, czy dotychczasowa nasza szara dola przejdzie bezpowrotnie do przeszłości, czy przestaniemy być niedołącznym dzieckiem, oglądającym się wciąż na obcych i zależnym od nich.

Uświadczyć sobie musimy, że wiele i to bardzo wiele nam brakuje, by dorównać innym szczęśliwszym narodom, które setki lat wyłącznie dla siebie i nad sobą pracowały.

Kraj zniszczony i ogołcony z przemysłu i handle, analfabetyzm znaczny, w każdej dziedzinie masa odlogiem leży, a sił fachowych i odpowiednich funduszy brak; tak dobrze jak uświadczonego rolnika, fachowego rzemieślnika i wykształconego technika. Prawda, jesteśmy w początkach swojej gospodarki, – to też już dziś musimy zacząć pracować nad uzupełnieniem tych ogromnych luk, bez których wobec obecnych warunków światowych, ześlibyśmy znowu po pewnym czasie do rzędu słuzalców. Cały naród musi tu stanąć do pracy. I nauczycielstwo nasze, by być przygotowanym do pracy, jaka go czeka, powinno pogłębić swoje wykształcenie fachowe i ogólne i oddać się zupełnie pracy nad młodem pokoleniem, od którego zależy będzie najbliższa nasza przyszłość. Mając w cagu swej pracy ustawicznie na oku dodatnie i szkodliwe wpływy i skutki wojny, winno nauczycielstwo czuć nad niedopuszczeniem do szkoły czynników demoralizujących, wykorzeniać kłamstwo i brak poszanowania cudzej własności, przyzwyczajając do porządku, czystości i dokładności. Zaszczepiać w nim czasunek i miłość do kraju rodzinnego i narodu swego przez zaznajomienie z dziejami ojczystymi i opisem kraju rodzinnego. Dziecko nasze powinno wiedzieć, że jest Polakiem, że polskość tę okupili jego ojcowie i bracia ceną własnego życia, a stąd też powinna mu być świętą i drogą, że z tego powodu spada na niego obowiązek wobec ojczyzny t. j. miłość ojczyzny i praca nad sobą już od wczesnej młodości, aby kiedyś w przyszłości mógł się stać pożytecznym członkiem swego narodu.

Nauczycielstwo nasze powinno pamiętać, że jednym z pierwszych jego obowiązków jest praca nad narodowym uświadczeniem młodzieży szkolnej i ludu naszego.

W naturze ludzkiej leży, że nigdy człowiek nie korzy się przed Bogiem tak - jak w nieszczęściu. Wojna była właśnie tym bodźcem do zwrócenia się ludzi więcej niż kiedykolwiek do Boga. Obowiązkiem więc naszym jest podtrzymać ten perwiastek religijny w ludu i młodzieży naszej, by ten stał się podwaliną jej życia w przyszłości.

Złożywszy sobie pewien własny program pracy, poza programem jaki wkłada na niego prosty obowiązek służbowy, winno całe nauczycielstwo stanąć konsekwentnie i wytrwale do pracy, pamiętając, że posiew nasz zejdzie choć odejdziemy daleko i że z ziarn owocnych wyrosnie potężna dająca nam rękomię szczęśliwej przyszłości naszego narodu.

Sufczyzna, dnia 15-go października [1920 r.
Eufrozyna Uziejowa
st[ala] nauczycielka

CSHAU, f. 178, op. 1, spr. 6150, vol. 233-236.

References:

- Varanytsia, A. O.** (2018). *Uchyteli narodnykh shkil Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Teachers of folk schools of Galicia in the second half of the 19th – early 20th centuries]*. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Haliv, M.** (2008). Zmist, zasoby ta metody vykhovannia kharakteru osobystosti v Khyrivskomu yezuitskomu konvikti (1886–1939 rr.) [Content, means and methods of educating the character of the individual in the Khyriv Jesuit boarding school (1886–1939)]. *Molodizhna polityka: problemy i perspektyvy: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Drohobych, 18–19 kvitnia 2008 roku) – Youth policy: problems and prospects: Collection of materials of the V International scientific and practical conference (Drohobych, April 18–19, 2008)*. Drohobych, 252–258 [in Ukrainian].
- Haliv, M.** (2011a). *Narys istorii shkoly sela Litynia (XIX – persha polovyna XX st.)* [A sketch of the history of the school of the village of Litynia (19th – first half of the 20th century)]. Drohobych–Stryi [in Ukrainian].
- Haliv, M.** (2011b). Materialne zabezpechennia silskoho vchytelstva Halychyny u 1867–1918 rr. (na prykladi Drohobyskoho povitu) [Material support of rural teachers in Galicia in 1867–1918 (on the example of Drohobych district)]. *Problemy humanitarnykh nauk – Problems of humanities*, 28, 48–64 [in Ukrainian].

- Haliv, M.** (2017). Drohobyska okružna shkilna rada (1878–1914): sklad i diialnist [Drohobych district school council (1878–1914): composition and activities]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local history collection, XIX–XX*, 272–284 [in Ukrainian].
- Haliv, M.** (2023). Referaty halytskykh uchyteliv pro vykhovannia kharakteru ditei (1920 r.): dzhereloznavcha deskryptsiia [Essays of Galician teachers on the upbringing of children's character (1920): source description]. *Molod i rynok – Youth and Market*, 1 (209), 12–17 [in Ukrainian].
- Haliv, M., Batiuk, T.** (2013). *Istoriia shkoly sela Hai Nyzhni [History of the school of the village of Gai Nyzhni]. Knyha 1: 1816–1939 rr.* Drohobych [in Ukrainian].
- Haliv, M., Khomych, L.** (2017). Etnorelihiinyi konflikt u shkolakh Boryslava 1909–1910 rr.: vytoky i naslidky [Ethno-religious conflict in the schools of Boryslav 1909–1910: origins and consequences]. *Skhidnoieuropeyskyi istorychnyi visnyk – Eastern European Historical Bulletin*, 5, 46–55 [in Ukrainian].
- Haliv, M., Chava, I.** (2016). Seredni navchalni zaklady u Drohobychi (1919–1939 rr.) [Secondary educational institutions in Drohobych (1919–1939)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of the humanities*, 16, 21–32 [in Ukrainian].
- Kosheliieva, N.** (1999). Ukrainski pedahohichni vydannia yak dzherelo vyvchennia istorii shkilnytstva v Skhidnii Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian pedagogical publications as a source for studying the history of schooling in Eastern Galicia in the late 19th – early 20th centuries]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Scientific notebooks of the Faculty of History of the Ivan Franko State University of Lviv*, 2, 85–89 [in Ukrainian].
- Mysak, N.** (2005). Ukrainski narodni vchyteli v Halychyni na rubezhi XIX–XX st.: pravove stanovyshe ta natsionalna dyskryminatsiia (za materialamy periodychnykh vydan) [Ukrainian folk teachers in Galicia at the turn of the 19th–20th centuries: legal status and national discrimination (based on materials from periodicals)]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka – Scientific Notebooks of the Faculty of History of the Ivan Franko National University of Lviv*, 7, 191–200 [in Ukrainian].
- Ruda, O.** (2019). Natsionalno-osvitnia polityka uradiav Polshchi shchodo naselennia Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii [National Educational Policy of the Polish Governments Regarding the Population of Galicia in the 1920s–1930s: Implementation and Reception]. Lviv [in Ukrainian].
- Stynska, V.** (2007). *Systema shkilnytstva v Halychyni (kinets XIX – pochatok XX st.) [The School System in Galicia (late 19th–early 20th centuries)]*. Ivano-Frankivsk: Hostynets [in Ukrainian].
- Stuparyk, B.** (1994). *Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939 rr.) [Schooling in Galicia (1772–1939)]*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- CSHAU** - Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], f. 178, op. 1, spr. 6150.
- Chepil, M.** (2005). *Formuvannia natsionalnoi svidomosti uchnivskoi molodi Halychyny (1848–1939 rr.) [Formation of national consciousness of the student youth of Galicia (1848–1939)]*. Navch. posibn. Drohobych [in Ukrainian].
- Haliv, M., Ilnytskyi, V.** (2019). The Industrial School for Jewish Girls, Sambir (1925–1939): A Local Institutional Description. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 1 (23), 119–132 [in English].
- Haliv, M., Ilnytskyi, V.** (2023). Education between “class” and “nation”: the influence of the theory of class struggle on Ukrainian educational historiography (1920s – 1980s). *Echa Przyszłości*, 24 (2), 123–139 [in English].
- Haliv, M., Nevmerzhytska, O.** (2018). The Statute of the Industrial School in Drohobych (1888) as a historical source. *Східноєвропейський історичний вісник*, 6, 70–77 [in English].
- Lehnert, S.** (2024). *Spis nauczycieli publicznych szkół powszechnych i państwowych seminarjów nauczycielskich oraz spis szkół w okręgu szkolnym lwowskim obejmującym województwa lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie [List of teachers of public elementary schools and state teacher training colleges and a list of schools in the Lviv school district covering the Lviv, Stanisławów and Ternopil voivodeships]*. Lwów [in Polish].
- Łuczyńska, B.** (2014). Źródła do dziejów szkolnictwa w Galicji w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie – w perspektywie krystalizowania się narodu ukraińskiego [Sources for the history of education in Galicia in the resources of the Central State Historical Archives in Lviv – in the perspective of the crystallization of the Ukrainian nation]. *Rocznik Polsko-Ukraiński – Polish-Ukrainian Rocznik*, XVI, 281–297 [in Polish].
- Skorowidz.** (1924). *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. T. 13: Województwo Lwowskie / opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30*

-
września 1921 r. i innych źródeł urzędowych [Index of localities of the Republic of Poland. Vol. 13: Lwiv Voivodeship / prepared on the basis of the First General Population Census of September 30, 1921 and other official sources]. Warszawa [in Polish].
- Swieboda, J.** (1995). Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim 1772 – 1918 [National problems in Galician education 1772–1918]. *Analecta – Analecta*, 4/2 (8), 97–144 [in Polish].
- Szematyzm.** (1909). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1909* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1909]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Szematyzm.** (1910). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1910* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1910]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Szematyzm.** (1911). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1911* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1911]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Szematyzm.** (1912). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1912* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1912]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Szematyzm.** (1913). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1913* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1913]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Szematyzm.** (1914). *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1914* [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for the year 1914]. Lwow: Nakł. Prezydium c.k. Namiestnictwa [in Polish].
- Trygub, O., Honchar, M.** (2024). Agricultural Educational Institutions of Steppe Tavriya of the end of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 30, 34–49. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.30.299913> [in English].
- Tykhovska, O., Basarab, V.** (2023). Educational Initiatives of Metropolitan Andrey Sheptytskyi as a Crucial Prerequisite for the Ukrainian State Creation (Based on Pastoral Messages). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 27, 117–127. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281514> [in English].
- Ulatowska-Urbaniak, J.** (1987). Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej [Galicia in the first years of the 20th century as a field of educational activity]. *Studia z dziejów oświaty polskiej XIX–XX wieku – Studies in the history of Polish education in the 19th–20th centuries*. Wrocław, 29–41 [in Polish].
- Vyzdryk, V., Kurylyshyn, K.** (2020). Ukrainian schooling before World War I (based on the “Dilo” magazine). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 17, 112–123. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.218182> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 02.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 11.05.2025

The issue of eastern Galicia in international politics (1919–1923): a comparative analysis of the contributions of Ukrainian and Polish historians

Vasyl P. Futala

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

PhD hab. (History), Professor (Ukraine)

email: vfutala@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/I-3152-2018>

Volodymyr P. Kemin

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

PhD hab. (Pedagogy), Professor (Ukraine)

email: volodymyrkem@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1372-7968>

Abstract.

The aim of the study is to conduct a historiographical analysis of the works of Ukrainian and Polish historians dedicated to the international aspects of the Eastern Galicia issue in 1919–1923, and to outline the directions for further study of the topic. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, systematics, objectivity, as well as methods of historiographical analysis and synthesis. **The scientific novelty** lies in the fact that a comparative analysis of the achievements of Ukrainian and Polish historians in studying the issue of the state affiliation of Eastern Galicia in international politics has been conducted for the first time. **Conclusions.** In the 1920s and 1930s, a process of accumulating primary knowledge on the specified issue took place. The development of the topic in the post-war decades was marked by a distinct multivariant character. The few works of the Ukrainian diaspora were written within the framework of the statehood-oriented direction of national historiography, while Soviet historical science was characterized by a class-party approach to the problem. On the other hand, the works of scholars from People's Poland were distinguished by a high level of analysis and impartiality. The contemporary stage of research on the topic (1990s – 2000s) is marked by a significant increase in scientific knowledge, especially in the Ukrainian historical narrative. Although the works of Polish historians contain balanced assessments of the Ukrainian national movement, they still exhibit a clear bias towards "Polonocentrism". Excessive nationalism is evident in the defense of the thesis of the "cultural superiority" of Poles over Ukrainians. At the same time, the scientific problem requires further study. In particular, more attention should be paid to the internal factors of the weakness of the foreign policy of the West Ukrainian National Republic (ZUNR). The history of Western Ukrainian diplomacy through the lens of biography has development potential. Issues related to the activities of the Entente missions in Eastern Galicia remain relevant. There is a need for a synthetic work that would recreate all aspects of the activity of the ZUNR government on the international stage, especially during the period of its operation in Vienna.

Keywords: historiographical analysis, historiographical source, ZUNR, Eastern Galicia, the Ukrainian question, foreign policy.

Проблема Східної Галичини в міжнародній політиці (1919–1923): порівняльний аналіз доробку українських і польських істориків

Василь Футала

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: vfutala@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

ResearcherID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/I-3152-2018>

Володимир Кемін

Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка

доктор педагогічних наук, професор (Україна)

email: volodymyrkem@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1372-7968>

Анотація.

Мета дослідження – здійснити історіографічний аналіз праць українських і польських істориків, присвячених міжнародним аспектам східногалицького питання у 1919–1923 рр., накреслити шляхи подальшого вивчення теми. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше зроблено порівняльний аналіз здобутків українських і польських істориків у вивченні проблеми державної приналежності Східної Галичини у міжнародній політиці. **Висновки.** У 20–30-х рр. ХХ ст. відбувався процес накопичення первинних знань з означеної проблематики. Виразною поліваріантністю позначений розвиток теми у повоєнні десятиліття. Нечисленні праці представників української діаспори написані в річищі державницького напрямку національної історіографії, а для радянської історичної науки був притаманний класово-партійний підхід до проблеми. Натомість роботи учених народної Польщі відзначалися значним рівнем аналітики та неупередженості. Сучасний етап дослідження теми (1990-ті – 2000-і рр.) позначений суттєвим приростом наукових знань. Особливо це властиво українському історичному наративу. Хоч праці польських істориків і містять зважені оцінки українського національного руху, все ж написані з виразним ухилом у бік «полоноцентризму». Надмірний націоцентризм проявився в обстоюванні тези про «культурну вищість» поляків над українцями. Водночас наукова проблема потребує подальшого вивчення. Зокрема, вартувало би звернути більшу увагу на внутрішні чинники слабкості зовнішньої політики ЗУНР. Має перспективу розвитку історія західноукраїнської дипломатії крізь призму біографіки. Актуальними залишаються питання, пов'язані з діяльністю місій Антанти в Східній Галичині. Потребою дня є написання синтетичної праці, яка відтворила би всі аспекти діяльності уряду ЗУНР на міжнародній арені, особливо у віденський період його функціонування.

Ключові слова: історіографічний аналіз, історіографічне джерело, ЗУНР, Східна Галичина, українське питання, зовнішня політика.

The problem statement. The history of the West Ukrainian People's Republic (ZUNR) is at the center of contemporary Ukrainian scholars' research, particularly the issue of its government's diplomatic struggle for the recognition by Western states of the right of the Galician Ukrainians to self-determination and the creation of an independent state. Understanding the experience of Ukrainian liberation struggles of the modern era is not only a scientific but also a socially and politically relevant problem. Evidence of this is the growing flow of scientific publications, numerous public and government events dedicated to commemorating significant dates, and the popularization of prominent historical figures, among other things. Furthermore, the perception of the events from a century ago in Polish historiography is of great importance for the development of Polish-Ukrainian political interaction today and for establishing a Ukrainian-Polish dialogue among historians.

Analysis of recent research. Specific aspects of the historiography of the scientific problem have been addressed by both Ukrainian scholars – A. Panchuk (Panchuk, 2000), Yu. Slyvka (Slyvka, 2000), I. Datskiv (Datskiv, 2014), Yu. Dovhan (Dovhan, 2006), V. Velykochyi (Velykochyi, 2014) – and Polish scholars – Ya. Pisulinski (Pisuliński, 2019), E. Koko (Koko, 1994; Koko, 2000), Ya. Bruski (Bruski, 2000), V. Borymskyi (Borymskyi, 2021), V. Futala (Futala, 2023). However, a comprehensive study has not yet been created.

The aim of the article is to conduct a specialized comprehensive study of Ukrainian and Polish historiographies of the diplomatic struggle on the international stage for Eastern Galicia in 1919–1923, to determine the extent of the problem's study, and to justify the prospects for further scientific research.

The results of the research. The intensity of Ukrainian-Polish relations in the 1920s–1930s did not contribute to the development of Ukrainian historical thought. However, even in these conditions, taking into account the presence of democratic elements in the structure of the revived Polish state, research work was carried out, and scientific and polemical literature was created. The first researchers of the stated problem were participants in the national liberation struggle. Thus, as early as the beginning of the 1920s, the renowned lawyer and statesman M. Lozynskyi evaluated the legal status of Eastern Galicia from the perspective of international law. In his work “Galicia in 1918–1920”, he interpreted the decision of the Council of Ten at the Paris Peace Conference of June 25, 1919, as one aimed at the liquidation of Western Ukrainian statehood (Lozynskyi, 1922, p. 150). The politician's reflections on alternative forms of statehood for the Galician Ukrainians led him to the conclusion that, in the contemporary geopolitical situation, the demand from the Entente countries for guarantees of a separate Galician republic was the only correct decision of the exiled government of the ZUNR. A positive resolution of this issue gave a chance to eventually achieve the “all-Ukrainian state ideal” (Lozynskyi, 1922, p. 227–228).

Political concepts of the renowned Ukrainian historian, statesman, and political figure S.

Tomashivskyi deserve special attention. In the 368th fund of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, there are several of his unpublished articles written in 1919–1921. In the works “A Few Critical Remarks on the Statute of Eastern Galicia” and “Critique of the Statute for Eastern Galicia”, the author proposed a concept of autonomy for Ukrainian lands within Poland. In May 1920, the scholar returned to the idea of Galician-Volhynian statehood (the work “The Peace Treaty in Eastern Galicia. Its Terms and Deficiencies”). However, the change in the situation on the Polish-Soviet front influenced the historian's views: he abandoned his concept of the Galician-Volhynian state. In the articles “Before Spring in Eastern Europe” and “The Riga Peace Treaty. Notes in the Margins”, S. Tomashivskyi proposed striving for national-territorial autonomy for Ukrainians in Poland (CSHAUL, f. 368, d. 1, pp. 3, 5, 28, 30, 48).

The issue of diplomatic struggle on the international stage for Eastern Galicia between 1919 and 1923 was also partially addressed by O. Maritchak, O. Nazaruk, and K. Levytskyi (Maritchak, 1923; Nazaruk, 1930; Levytskyi, 1938).

Polish politicians and publicists in the interwar period presented the Eastern Galicia issue purely from the perspective of Polish national interests. Representatives of the national-democratic environment, such as S. Grabski, R. Dmowski, E. Gertych, and others, when outlining the vision of a national state, proposed – and as political figures sought to implement – policies of incorporation, open Polonization, and colonization of the captured Ukrainian lands (Grabski, 1923; Grabski, 1925; Dmowski, 1925; Gertych, 1932). In contrast, leaders of the Piłsudski camp – T. Hołówko, L. Wasilewski, and others – saw the possibility of assimilating Ukrainians and involving them in cooperation with the Polish state by granting them certain rights within the framework of autonomy in Eastern Galicia and self-governance in Volhynia (Hołówko, 1922; Hołówko, 1924; Hołówko, 1926; Wasilewski, 1934).

In the few works by historians of the Ukrainian diaspora, the diplomatic activity of the exiled government of the ZUNR is briefly reflected, and attempts are made to provide legal and political assessments of the stance of Western powers on the Ukrainian question. For example, Dr. of Law S. Rypetskyi concluded that the decision of the Council of Ambassadors of the Entente countries from March 14, 1923, “was a violation of President Wilson's principle of self-determination of peoples and contradicted the explicit commitments of the Supreme Council towards Galicia” (Ripetskyi, 1963, p. 25).

Soviet historical science was characterized by certain features determined by changes in the socio-political situation in the country. Thus, in the post-Stalin period, access to archival documents and interwar press became broader for scholars. In the works of historians (Yu. Slyvka, I. Vasutia, S. Makarchuk), despite ideological clichés, the policies of Poland regarding Eastern Galicia, the attitudes of Western European countries towards Ukraine, and the resolution of the Eastern Galicia issue in 1919–1923 were generally reasonably characterized. An important point is that, while considering Eastern Galicia as an international issue, researchers were forced to abandon the stereotypical term “so-called ZUNR” and present its leaders as participants in international treaty processes. However, there was no fundamental re-evaluation of the activities of the national-state forces.

Unlike Soviet Ukraine, in People's Poland during the 1960s–1980s, the analyzed issue began to be studied at a scientific level. Notably, in Polish historiography, there was a re-evaluation of the national policy of the Second Polish Republic. A. Chojnowski, followed by R. Torzecki, put forward the thesis that the majority of Ukrainians found themselves within the Polish state against their will (Chojnowski, 1979, p. 5; Torzecki, 1989, p. 27). The researchers demonstrated that the issue of the state-legal status of Eastern Galicia became an international problem immediately after the declaration of the West Ukrainian People's Republic. However, at the Paris Peace Conference, as well as at other international forums, it was viewed as part of the Polish question. M. Drozdowski and T. Dąbkowski presented the arguments of the main contenders for the right to possess this territory. In particular, the Polish side's arguments were based on historical, ethnic, and cultural factors, as well as the challenge to the ZUNR's collaboration with Germany. In contrast, the diplomacy of the ZUNR tried to prove to the world that its political demands were part of the international order program outlined in U.S. President W. Wilson's 14 points. Thus, the foreign policy of the Ukrainian government relied on a strong international legal foundation. Additionally, the Ukrainians appealed to historical tradition and accused the Poles of violence and cruelty (Drozdowski, 1981, p. 141–143; Dąbkowski, 1985, p. 125). Other historians also pointed out this nuance: while the ZUNR government increased its efforts on the diplomatic front, Poland, in addition to diplomacy, increasingly resorted to a policy of “fait accompli” and pressure on Western powers (Zaks, 1971, p. 12–13; Zaks, 1972, p. 80; Papierzyńska-Turek, 1979, p. 45). The motives behind the favorable stance of Western states toward the revived Poland were also examined. The authors agreed that the priority interests of the allies were geostrategic – specifically, the need to unite all anti-Bolshevik forces of the former Russian Empire and to create a reliable barrier between Soviet Russia and the West (Partyka, 1976, p. 563; Zaks, 1971, p. 11–12;

.....
Torzecki, 1989, p. 29; Lewandowski, 1974, p. 88).

The formation of a new socio-political and intellectual atmosphere in Ukraine after 1991 significantly contributed to the emergence of a series of original works characterized by methodological approaches, research techniques, and assessments that addressed the struggle of Western Ukrainians for freedom and independence in 1919–1923, particularly their diplomatic fight for a just resolution of the Eastern Galicia issue (Vasiuta, 2006; Karpenko, 2001; Kuhutiak, 1993; Kuhutiak, 2006; Kuhutiak, 2002; Krasivskyi, 2008; Lytvyn & Naumenko, 1995; Makarchuk, 1997; Pavliuk, 1996; Kuras, 2003; Rublov & Reient, 1999; Tyshchuk, 2005; Datskiv, 2009b). The analyzed topic is also represented by a large number of specific historical studies dedicated to individual aspects of it.

Now let's clarify the following issues: the research problem, scientific interpretations, and the personal contribution of scholars to the study of the declared topic.

First of all, it should be noted that the reasons for the interest of Western powers in the issue of Eastern Galicia have become a subject of research. According to O. Karpenko, M. Lytvyn, M. Kuhutiak, I. Datskiv, R. Symonenko, and others, among the most important factors was the geopolitical situation of the ZUNR: implementing the plan to build a barrier against the spread of Bolshevism in Europe, the Entente countries, especially France, placed their bet on the stronger – a nationally consolidated Poland. Another important reason for the attention of Western powers to the Western Ukrainian issue was the desire to end the Polish-Ukrainian war, under favorable conditions for Warsaw and the Entente countries, leaving Lviv and the Boryslav oil basin under Polish control. Furthermore, the victorious countries held a unanimous opinion about the restoration of Russia and were negatively inclined toward the emergence of independent national states on its territory (Karpenko, 1998, p. 79; Karpenko, 2001, p. 448–449; Lytvyn, 2008, p. 114; Kuhutiak, 2002, p. 180; Datskiv, 2008, p. 123; Kuras, 2003, p. 284). According to O. Pavliuk's observation, U.S. policy regarding the Galician issue was determined depending on the developments in Russia. Washington viewed the right of nations to self-determination in Eastern Europe as something that should be realized within the framework of a federation (Pavliuk, 1996, p. 46).

Another issue discussed in the academic literature is the inconsistency of the positions of the great powers regarding Galicia. Authors agree that the causes of misunderstandings stemmed from both the political behavior of pro-government or opposition forces in Western countries and the economic interests of big capital. In particular, O. Krasivskyi emphasized that the political leaders of the Entente countries and the United States were unanimous in supporting Poland, which was meant to serve as a counterbalance to Germany and a bastion against the spread of Bolshevism in Europe. At the same time, the question of Galicia was viewed by the great powers not as an internal Polish issue but as an international one, tied to many geopolitical factors and a complex of interethnic and border issues in Eastern Europe (Krasivskyi, 2008, p. 260).

Historians provide varying assessments of the foreign policy course of the ZUNR. M. Lytvyn argues that the National Council and the governments of the ZUNR did not formulate a clear concept of their foreign policy: in October–November 1918, the Galician leaders sought international recognition of the independence of the ZUNR, in late May to June 1919, they began discussing plans for a possible alliance with Czechoslovakia on confederative or federative terms, and in October–December 1919, when the confederative links with the leadership of the Ukrainian People's Republic weakened sharply, they sought understanding with anti-Bolshevik Russia. By the second half of 1920, after the alliance between S. Petliura and J. Piłsudski was formed, the course shifted towards the restoration of the independent Galician Republic (Lytvyn, 2008, p. 113–114). To support M. Lytvyn's thesis, I. Datskiv also presented several arguments (Datskiv, 2009a, p. 347–349).

The Eastern Galician issue at the Paris Peace Conference is analyzed against the backdrop of changing military-political situations in Eastern Europe and the diplomatic maneuvering of the ZUNR government. Researchers focus on aspects such as the discussion of the situation in Eastern Galicia at the meetings of the Supreme Council of the Peace Conference and the “Polish Commission”, the participation of representatives of the officially unrecognized ZUNR in debates at the meetings of the “Inter-Allied Commission for the Conclusion of the Armistice between Poland and Ukraine”, and at the meeting of the Council of Four on May 21, 1919. Other areas of focus include the military-diplomatic missions of the victorious countries to Poland and Galicia, the decision of the Council of Ministers of Foreign Affairs on June 25, 1919, regarding the occupation of Eastern Galicia by Polish troops, the development of a draft Statute for Eastern Galicia, the differences in the policies of the governments of the Ukrainian People's Republic and the ZUNR, the Warsaw Declaration of December 2, 1919, and the contradictions between the delegations of the great powers regarding the fate of the Western Ukrainian lands (Adadurov, 1995; Vasiuta, 1996; Horodnia, 1995; Makarchuk, 1995; Pavliuk, 1999; Karpenko, 2001, p. 401–437; Kuras, 2003, p. 350–395; Krasivskyi, 2008, p. 260–295).

The subject of intense focus by the authors was the attempts of Yevhen Petrushevych and his foreign ministry to use the Riga Peace Conference for their own purposes. This issue was most fully

explored by T. Halytska-Didukh, who, in her articles and candidate dissertation (Halytska-Didukh, 2001), demonstrated the efforts of the ZUNR government to prevent the Polish delegation from legitimizing the incorporation of Ukrainian lands into Poland and, in general, to prevent the Eastern Galician issue from being discussed at the Riga Conference. To achieve these goals, Galician diplomats conducted unofficial negotiations with the Soviet delegation, issued notes and memoranda. However, the Russian Federation government viewed Eastern Galicia through the lens of the world revolution concept, and thus, the tactics of the Soviet delegation regarding the Eastern Galician issue during the Soviet-Polish negotiations were constantly changing.

An important component of the ZUNR government's activity on the international stage was American policy. This issue was thoroughly researched by O. Pavliuk and P. Hutsal. In the monograph by the former author (Pavliuk, 1996), the U.S. policy in Eastern Europe, the activities of Ukrainian diplomatic missions in the United States led by Y. Bachynskyi, L. Tsehelskyi, and L. Myshuga, as well as their connections with the diaspora, are highlighted. In the work of the latter (Hutsal, 2005), the forms, methods, and directions of activity of the Ukrainian diaspora in North America and the practical results of its support for the struggle for Ukrainian statehood and unity are analyzed.

Researchers demonstrated unanimity in their assessments of the final decision made by the victorious powers regarding the fate of Eastern Galicia. According to M. Kuhutiak, the creation of a Western Ukrainian state did not align with the selfish plans of the major European powers (Kuhutiak, 2002, p. 198). O. Karpenko interpreted the decision of the Council of Ambassadors on March 14, 1923, as yet another criminal act against the Ukrainian people (Karpenko, 2001, p. 571). R. Symonenko holds the same opinion (Kuras, 2003, p. 466). S. Makarchuk, discussing the achievements of the national-democratic revolution, noted that the ZUNR became a factor in international relations. "One of the positive consequences of this", he stated, "was the well-known Curzon Line. From 1919 to 1945, it kept the Ukrainian question on the agenda of the policies of Poland, the Soviet Union, the United States, Great Britain, France, and the United Nations" (Makarchuk, 1997, p. 183).

After 1989, significant changes occurred in the study of the topic in Poland. This is evidenced, at the very least, by the appearance of specialized monographic works. Most importantly, the authors supplemented the achievements of their predecessors with a greater amount of illustrative material and new generalizations. At the same time, a very pronounced Polonocentric bias in the research is noticeably more evident compared to the previous historiographic period.

For example, P. Żurawski vel Grajewski provided a general assessment of the Ukrainian question in its Galician and Dnipro-region aspects. In particular, he pointed out that at the Paris Peace Conference, it was considered secondary by the major powers and was addressed in the context of other issues. Evidence of this is the fact that the future of Eastern Galicia was discussed in the sessions of the Commission on Polish Affairs (Żurawski vel Grajewski, 2017, p. 72). One can partly agree with the author's interpretation of the reasons behind the diplomatic defeat of the Western Ukrainian People's Republic: the Polish advantage on the war fronts and the differing hierarchy of primary goals among Ukrainian politicians (Żurawski vel Grajewski, 2017, p. 74). L. Mroczka expressed himself more specifically on this matter: for the United States, Great Britain, France, Italy, and Japan, Eastern Galicia held little significance, but it turned out to be a useful tool for exerting pressure on Poland. This was the main reason they were in no hurry to make a final decision on the fate of the region (Mroczka, 1998, p. 180). However, one cannot agree with Mroczka's opinion on the motives behind incorporating Eastern Galicia into Poland. Without sufficient argumentation, he writes about the supposedly flawed social and professional structure of the Ukrainian population in the region, the large percentage of Polish and Jewish minorities, and the Ukrainian politicians' underestimation of international agreements that were supposed to ensure the existence of states with developed economies, governance institutions, and social structures. Contrary to historical truth, the author labels this territory as "disputed" and emphasizes the superiority of Polish science and culture (Mroczka, 1998, p. 211–213). Żurawski vel Grajewski also praised Polish "cultural superiority." "The final result of the Ukrainian efforts," he wrote, "was such that Ukrainians found themselves among the nations dissatisfied with and hostile to the Versailles order, and therefore, given the comparatively low level of political culture among broad circles of Ukrainian society, this created conditions for the development of a radical nationalist movement oriented toward revisionist states" (Żurawski vel Grajewski, 2017, p. 140).

The well-known Ukrainian studies scholar Ya. Pisulinski devoted considerable attention to Józef Piłsudski's eastern policy. In his view, the Ukrainian side gained a number of benefits from the Warsaw Agreement of 1920. Above all, this treaty gave Ukrainians another chance to establish their own state. Even assuming its actual weakness and dependence on Poland, it nevertheless "created better opportunities for national development than under Bolshevik rule." In addition, the author suggests that under such circumstances, Poland's policy toward the population of Western Ukraine would have been more lenient (Pisuliński, 2004b, p. 246).

.....

Taras Hrynevych devoted his research to studying the problem of the development of the political movement of national democracy in Poland in the interwar period (Hrynevych, 2017). Important aspects of the functioning of the Ukrainian Civic Committee in providing assistance (social care, legal protection, medical support) to Ukrainian prisoners of war, interned soldiers, and war invalids, as reflected in the pages of the newspaper *Dilo*, were studied by V. Vyzdryk and K. Kurylyshyn (Vyzdryk & Kurylyshyn, 2022). V. Ilnytskyi and M. Haliv published and analyzed documents of the Polish police (1925) containing descriptions of the political and civic views of Ukrainian and Jewish teachers in the Drohobych district (Ilnytskyi & Haliv, 2017). The study of the 1925 Polish police documents was continued by M. Haliv and A. Ohar, who, based on these materials, examined the political and civic views of the Greek Catholic clergy of the Drohobych district in the Lviv Voivodeship of the Polish Republic (Haliv & Ohar, 2018).

Conclusions. Summing up the analysis of historiographical sources, it can be stated that during the 1920s–1930s, a process of accumulating primary knowledge on the subject took place. The works of active participants in the Ukrainian liberation struggles were mainly polemical in nature; nonetheless, their value lies in posing the key issues. Polish authors' writings were strongly influenced by political factors. The development of the topic in the postwar decades was marked by notable variability. The few works by representatives of the Ukrainian diaspora followed the state-centered direction of national historiography, while Soviet historical science was characterized by a class-based and party-oriented approach to the issue. In contrast, the works of scholars from People's Poland were distinguished by a high level of analysis and impartiality, showing relatively little dependence on Marxist doctrines. The modern stage of research (1990s–2000s) has seen a significant increase in scholarly knowledge, particularly within the Ukrainian historical narrative. However, the dominant trend in the publications of Polish historians remains a pronounced “Polonocentrism”.

At the same time, the scholarly problem requires further investigation. In particular, greater attention should be paid to the internal factors contributing to the weakness of the foreign policy of the ZUNR. The history of Western Ukrainian diplomacy through the lens of biographical studies has promising prospects. Issues related to the activities of the Entente missions in Eastern Galicia remain relevant. There is a pressing need to write a synthetic work that would reflect all the nuances of ZUNR's activity on the international stage, especially during its Viennese period. It would be beneficial if, in Polish historiography, the diplomacy of the ZUNR eventually became a separate subject of research.

Funding. The author received no financial support for the publication of this article.

References:

- Adadurov, V.** (1995). Polityka Frantsii stosovno ukrainsko-polskoho konfliktu za Skhidnu Halychynu v period z lystopada 1918 po berezen 1919 [French policy regarding the Ukrainian-Polish conflict over Eastern Galicia from November 1918 to March 1919]. *Ukraina v mynulomu – Ukraine in the past*, 7, 18–32 [in Ukrainian].
- Borymskyi, V.** (2021). The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in the Polish public discourse during the interwar period. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical bulletin]*, 19, 136–146. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233795> [in English]
- Bruski, J. J.** Rec.: Spór o Galicję Wschodnią – dwugłos Polaka i Ukraińca (Mroccka L. Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1998. 220 s.). [Review of the book: The dispute over Eastern Galicia – the voice of a Pole and a Ukrainian (Mroccka L. The dispute over Eastern Galicia 1914–1923. Cracow: Scientific Publishers WSP, 1998. 220 pp.)]. *Dzieje Najnowsze*, 32/2, 155–162 [in Polish].
- Chojnowski, A.** (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* [Concepts of the nationality policy of Polish governments in the years 1921–1939]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
- CSHAUL** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]
- Dąbkowski, T.** (1985). *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923* [Ukrainian National Movement in Eastern Galicia 1912–1923]. Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych [in Polish].
- Datskiv, I.** (2009). Diialnist dyplomatychnoi sluzhby Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki [Activities of the diplomatic service of the Western Ukrainian National Republic]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 18, 346–352 [in Ukrainian].
- Datskiv, I.** (2014). Ukrainske pyttannya na Paryzhkii myrni konferentsii: istoriohrafichnyi aspekt [The Ukrainian question at the Paris Peace Conference: historiographical aspect]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii – The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical*

- University. Series: History, 1. part. 2, 184–191 [in Ukrainian].
- Datskiv, I. B.** (2008). Dyplomatiia ZUNR na Paryzhii myrni konferentsii 1919 r. [Diplomacy of the ZUNR at the Paris Peace Conference of 1919.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 121–137 [in Ukrainian].
- Datskiv, I. B.** (2009). *Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr.: monohrafiia* [Diplomacy of Ukrainian state formations in the protection of national interests 1917–1923: monograph]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Dmowski, R.** (1925). *Polityka polska i odbudowanie państwa* [Polish politics and rebuilding the state]. Warszawa: Nakl. Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka [in Polish].
- Dovhan, Yu. L.** (2006). *Polityka Frantsii, Velykoi Brytanii ta SShA shchodo natsionalnoi derzhavnosti Ukrainy v 1917–1920 rr. u vitchyzniani ta ukrainskii zarubizhnii istoriohrafiakh* [The policy of France, Great Britain and the USA regarding the national statehood of Ukraine in 1917–1920 in domestic and Ukrainian foreign historiographies]. (Extended abstract of Candidates thesis). Kyiv. 18 p. [in Ukrainian].
- Drozdowski, M.** (1981). *Ignacy Jan Paderewski. Zarys biografii politycznej. Wyd. 2 popr.* [Ignacy Jan Paderewski. An outline of a political biography. Ed. 2 correct.]. Warszawa: Wydawnictwo «Interpress» [in Polish].
- Futala, V.** (2023). Intellectual Elite of Western Ukraine in the 1920s – 1930s in modern historical and biographical research. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 26, 131–143. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.26.275211> [in English]
- Gertych, J.** (1932). *O program polityki kresowej* [About the borderland policy program]. Warszawa: Wydawnictwo «Patria» [in Polish].
- Grabski, S.** (1923). *Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski* [Notes on Poland's Current Historical Moment]. Warszawa: Nakl. Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka [in Polish].
- Grabski, S.** (1925). *Z zagadnień polityki narodowo-państwowej* [On the issues of national and state policy]. Warszawa: Nakl. Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka [in Polish].
- Haliv, M., & Ohar, A.** (2018). Public-political views of Greek-Catholic priests of Drohobych County in mid 1920s (according to the materials of the Polish Police). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 8, 114–123. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.8.143297> [in Ukrainian]
- Halytska-Didukh, T. V.** (2001). *Skhidna Halychyna i Ryzka myrna konferentsiia (1920–1921 rr.)* [Eastern Galicia and the Riga Peace Conference (1920–1921)]. (Extended abstract of Candidates thesis). Lviv. 17 p. [in Ukrainian].
- Hołowko, T.** (1922). *Kwestia narodowościowa w Polsce* [The Nationality Question in Poland]. Warszawa: Druk. «Robotnika» [in Polish].
- Hołowko, T.** (1926). Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich [Methods and ways of improving relations in Eastern Galicia and eastern voivodeships]. *Droga*, 6 – 7, 46–55 [in Polish].
- Hołowko, T.** (1924). Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. «kresach» [Minimal program of Polish policy in eastern Galicia and the so-called «borderlands»]. *Droga*, 10. 4–17 [in Polish].
- Horodnia, N.** (1995). Yim potribni buly sylni soiuzyuky. Ukrainske pyttannia na Paryzhii myrni konferentsii 1919 roku [They needed strong allies. The Ukrainian question at the Paris Peace Conference of 1919]. *Polityka i chas – Politics and the times*, 11, 75–80 [in Ukrainian].
- Hrynevych, T.** (2017). Natsional-demokratychnyi rukh ta natsionalne pyttannia u II Rechi Pospoliti [National-democratic movement and the national question in the II Rzeczpospolita]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 5, 107–116. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.5.116970> [in Ukrainian]
- Hutsal, P. Z.** (2005). *Ukrainska emihratsiia Kanady i SShA ta natsionalno-vyzvolnyi rukh na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1914–1923)* [Ukrainian emigration to Canada and the USA and the national liberation movement in Western Ukrainian lands (1914–1923)]. (Extended abstract of Candidates thesis). Lviv. 20 p. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., & Haliv, M.** (2017). Dokumenty polskoi politsii pro hromadsko-politychni pohliady ukrainskykh i yevreiskykh uchyteliv Drohobyt'skoho povitu (1925) [The documents of Polish police on public and political views of Ukrainian and Jewish teachers in Drohobych county]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 5, 88–106. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.5.116989> [in Ukrainian]
- Karpenko, O.** (Ed.) (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923: istoriia* [Western Ukrainian National Republic 1918–1923: history]. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
- Karpenko, O. Yu.** (1998). Status Skhidnoi Halychyny u mizhnarodno-pravovykh aktakh (1918–1923) [The status of Eastern Galicia in international legal acts (1918–1923)]. *Visnyk Prykarpatskoho*

-
 universytetu. Serii: Istoriiia – Newsletter Precarpathian University. History, 1, 73–87 [in Ukrainian].
- Koko, E.** (1994). Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. [The issues of Polish-Ukrainian relations in the years 1918–1939 in the historiography published in Poland after 1945]. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 2, 105–113 [in Polish].
- Koko, E.** (2000). Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 [Polish historiography after 1989 on Polish-Ukrainian relations in the years 1918–1939]. *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku*, pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki (s. 132–145). Kraków: Universitas [in Polish].
- Krasivskyi, O. Ya.** (2008). *Ukrainsko-polski vzaiemyny v 1917–1923 rr.* [Ukrainian-Polish relations in 1917–1923.]. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M.** (1993). *Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939 r.)* [Galicia: Pages of History. An Outline of the Socio-Political Movement (19th Century – 1939)]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M.** (2002). *Istoriiia ukrainskoi natsional-demokratii (1918–1929). T. 1* [History of Ukrainian National Democracy (1918–1929). Vol. 1]. Kyiv; Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M. V.** (Ed.) (2006). *Karpenko, O. Yu. Z istorii Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (Do 85-richchia z dnia narodzhennia profesora O. Yu. Karpenka)* [Karpenko, O. Yu. From the history of the Western Ukrainian National Republic (To the 85th anniversary of the birth of Professor O. Yu. Karpenko)]. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo PNUS [in Ukrainian].
- Kuras, I. F.** (Ed.). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: U 6-ty t., t. 5* [Political History of Ukraine. 20th Century: In 6 vols, vol. 5]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Levytskyi, K.** (1938). *Dyplomatychna diialnist ZUNR (1918–1923)* [Diplomatic activities of the ZUNR (1918–1923)]. *Litopys Chervonoï Kalyny – Chronicle of the Highbush Cranberry*, 1, 3–4 [in Ukrainian].
- Lewandowski, K.** (1974). *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932* [The Ukrainian case in the foreign policy of Czechoslovakia in the years 1918–1932]. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [in Polish].
- Lozynskyi, M.** (1922). *Halychyna v rr. 1918–1920* [Galicia in 1918–1920]. Viden: Ukrainskyi sotsiologichnyi instytut [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. & Naumenko, K.** (1995). *Istoriiia ZUNR* [History of the ZUNR]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU [in Ukrainian].
- Lytvyn, M.** (2008). *Zovnishnopolitychni oriientyry ZUNR (Heopolitychnyi prostir ZUNR ta yii zovnishnopolitychni oriientyry)* [Foreign policy orientations of ZUNR (Geopolitical space of ZUNR and its foreign policy orientations)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 17, 106–115 [in Ukrainian].
- Makarchuk, S.** (1995). *Stavlennia ukrainskoi hromadskosti Halychyny do Polskoi derzhavy (1918–1923)* [The attitude of the Ukrainian public of Galicia towards the Polish state (1918–1923)] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 5, 63–74 [in Ukrainian].
- Makarchuk, S. A.** (1997). *Ukrainska respublika halychan. Narysy pro ZUNR* [Ukrainian Republic of Galicians. Essays about the ZUNR]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Maritchak, O.** (1923). *Mizhnarodne polozhennia halytskoi spravy: (polit. ohliad za ostanni roky)* [The international situation of the Galician case: (political review in recent years)]. *Ukrainskyi skytalets – Ukrainian traveler*, 2, 15–19. Viden [in Ukrainian].
- Mrocza, L.** (1998). *Spór o Galicię Wschodnią. 1914–1923* [The dispute over Eastern Galicia. 1914–1923]. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP [in Polish].
- Nazaruk, O.** (1930). *Halytska delehatsiia v Ryzi 1920 r.: spomyny uchasnyka* [Galician delegation in Riga 1920: memories of a participant]. Lviv: Nakladom Ukrainskoi Khrystyianskoi Orhanizatsii [in Ukrainian].
- Panchuk, A. M.** (2000). *Zovnishnia polityka ZUNR v istoriohrafii* [Foreign policy of the ZUNR in historiography]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka. Serii: Istoriiia – Newsletter Precarpathian University. History*, 3, 189–196 [in Ukrainian].
- Papierzyńska-Turek, M.** (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926* [The Ukrainian case in the Second Polish Republic 1922–1926]. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Partyka, A.** (1976). *Polskie koncepcje autonomii Galicji Wschodniej w latach 1919–1922* [Polish concepts of the autonomy of Eastern Galicia in the years 1919–1922]. *Studia Historyczne*, 19/4 (75), 563–576 [in Polish].

- Pavliuk, O.** (1996). *Borotba Ukrainy za nezalezhnist i polityka SShA (1917–1923)* [Ukraine's struggle for independence and the US policy (1917–1923)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Academia» [in Ukrainian].
- Pavliuk, O.** (1999). SShA i skhidnohalytske pytannia na Paryzhkii myrnyy konferentsii 1919 r. [The USA and the Eastern Galician Question at the Paris Peace Conference of 1919.] *Kyivska starovyna – Kyiv's past*, 6. 67–79 [in Ukrainian].
- Pisuliński, J.** (2004). *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923* [Not only Petliura. The Ukrainian question in Polish foreign policy in the years 1918–1923]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].
- Pisuliński, J.** (2019). Polityczne relacje polsko-ukraińskie 1917–1921 w badaniach polskich historyków [Political Polish-Ukrainian relations 1917–1921 in the research of Polish historians]. *Prace Ukraińsko-Polskiej komisji dosłizhennia vzaiemyn 1917–1921 rr. T. 1. Vidpovidalni redaktory V. F. Verstiuk, Ya. Ya. Bruskiy, vidpovidalni sekretar V. V. Skalskyi (s. 49–72)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Polish].
- Ripetskyi, S.** (1963). *Ukrainsko-polskyi protses, 1918–1923: pered svitovym trybunalom* [The Ukrainian-Polish process, 1918–1923: before the world tribunal]. Chykhov; Niu-York: Ukrainskyi publitsystychno-naukovyi in-t [in Ukrainian].
- Rublov, O. S. & Reient O. P.** (1999). *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 rr.* [Ukrainian liberation movements 1917–1921]. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
- Slyvka, Yu.** (2000). Etapy ta holovni napriamy doslidzhennia ZUNR v ukrainskii istoriografii [Stages and main directions of research on the ZUNR in Ukrainian historiography]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 6. 3–9 [in Ukrainian].
- Torzecki, R.** (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* [The Ukrainian question in Poland in the years 1923–1929]. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Tyshchuk, B.** (2005). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918–1923). Istoriia derzhavy i prava* [Western Ukrainian National Republic (1918–1923). History of State and Law]. Lviv: Triada plus [in Ukrainian].
- Vasiuta, I.** (1996). Aneksiia Skhidnoi Halychyny Polshcheiu: mizhnarodni aspekty istorii yii zdiisnennia u 1919–1923 rr. [Annexation of Eastern Galicia by Poland: international aspects of the history of its implementation in 1919–1923]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 31, 56–66 [in Ukrainian].
- Vasiuta, I. K.** (2006). *Politychna istoriia Zakhidnoi Ukrainy (1918–1939)* [The political history of Western Ukraine (1918–1939)]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Velykochyi, V.** (2014). Suchasna ukrainska istoriografiia ZUNR: zdobutky, problemy, perspektyvy (do 95-richchia ZUNR) [Modern Ukrainian historiography of the ZUNR: achievements, problems, prospects (to the 95th anniversary of the ZUNR)]. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnyi kraieznavchyi chasopys – The scientific, cultural and educational local history journal «Halychyna»*, 25–26, 40–50 [in Ukrainian].
- Vyzdryk, V. & Kurylyshyn, K.** (2022). Ukrainian Citizens' Committee in 1918–1921 (according to the materials of the periodical "Dilo"). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 24, 90–98. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264739> [in English]
- Wasilewski, L.** (1934). *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe* [The Ukrainian Question as an International Issue]. Warszawa: [s.n.] [in Polish].
- Zaks, Z.** (1971). Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923) [Eastern Galicia in Polish foreign policy (1921–1923)]. *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, VII, 3–36 [in Polish].
- Zaks, Z.** (1972). Problem Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-radzieckiej [The problem of Eastern Galicia during the Polish-Soviet war]. *Studia z dziejów Rosji i Europy środkowej*, VIII, 79–109 [in Polish].
- Żurawski vel Grajewski, P. P.** (2017). *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919* [The Ukrainian cause at the Paris Peace Conference in 1919]. Wydanie drugie uzupełnione. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper [in Polish].

УДК 94(477)+316.75(73+71)“1960/1980”

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-146-153>

The term «Holodomor» in scholarly and media publications of the Ukrainian diaspora (the 1960s – 1980s)

Mykhailo B. Kostiv

National Museum of the Holodomor Genocide

PhD. (History) (Ukraine)

email: kostivmb@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2507399>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218419170>

Abstract.

The purpose of the article is to examine the dynamics of the use of the term Holodomor in scholarly and media publications by the Ukrainian diaspora in Canada and the United States during the 1960s – 1980s, as well as to identify the key factors that contributed to its gradual consolidation in the historical discourse outside Ukraine. **The methodology of the research.** The research employs a comparative method to examine the dynamics of the term «Holodomor» in Ukrainian diaspora publications (historical documents, academic publications, newspapers, and public statements). **Scientific novelty.** The research reflects how the term «Holodomor» became established in the public discourse of the Ukrainian diaspora. It also highlights the contribution of scholars, public figures, and journalists in shaping and disseminating the concept of Holodomor as genocide. **Conclusions.** One of the earliest recorded uses of «Holodomor» was found in Mykhailo Marunchak's 1963 work *The System of German Concentration Camps and the Policy of Extermination in Ukraine*. The term gained wider recognition in the 1980s, particularly in Ukrainian publications in Canada. Marunchak's 1985 book *A Nation in the Struggle for its Existence* used the term «Holodomor» over 70 times. Additionally, an early instance of the phrase «Ukrainian Holodomor-Genocide» was discovered in a Winnipeg publication of the 1980s. In Ukraine, the term «Holodomor» became widely adopted in public and academic discourse from the late 1980s and early 1990s. The research confirms that the term «Holodomor» was gradually established within the Ukrainian diaspora before gaining broader recognition in Ukraine. By the 1980s, the term had become dominant in diaspora publications, contributing to international awareness of the famine as genocide. This study provides a foundation for further research into the linguistic and historiographical evolution of the term and its role in shaping collective memory.

Keywords. Winnipeg, genocide, Holodomor, diaspora, Mykhailo Marunchak, Canada, Cold War.

Термін «Голодомор» у наукових і публіцистичних текстах української діаспори (1960 – 1980-ті рр.)

Михайло Костів

Національний музей Голодомору-геноциду

доктор філософії в галузі історії (Україна)

email: kostivmb@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2507399>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218419170>

Анотація.

Мета дослідження – з'ясувати динаміку вживання терміну «Голодомор» у наукових і публіцистичних текстах української діаспори в Канаді та США у 1960-х – 1980-х рр., а також виявити основні чинники його поступового закріплення в історичному дискурсі за межами України. **Методологія дослідження.** У роботі використано порівняльно-історичний метод, що дозволив дослідити вживання терміну «Голодомор» у монографіях, словниках, публіцистиці, зверненнях громадських організацій. Здійснено контекстуальний аналіз перших випадків фіксації цього терміну, а також ідейної складової, яку автори вкладали у поняття. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії системно проаналізовано поетапне входження терміну «Голодомор» до лексики української діаспори та встановлено, що його активне використання почалося вже з 1963 р. Показано, що термін набув популярності в

діаспорі раніше, ніж в Україні. Також уперше виявлено факт вживання словосполучення «Український Голодомор-Геноцид» у зверненні 1983 р., що значно випереджає згадані в попередніх дослідженнях приклади. **Висновки.** У 1960-х – 1970-х рр. українська діаспора використовувала для означення голоду 1932 – 1933 рр. низку термінів: «великий голод», «голодова катастрофа», «український Голокост» тощо. У 1963 р. термін «Голодомор» використав у своїй праці Михайло Марунчак, а в 1985 р. він вжив це слово понад 70 разів у монографії «Нація в боротьбі за своє існування». Термін «Голодомор» також використали на встановленому у 1984 р. пам'ятнику у Вінніпезі. У 1980-х рр. в одному з вінніпезьких видань було вжито формулювання «Український Голодомор-Геноцид». Натомість в Україні цей термін почали вживати дещо пізніше – з початку 1990-х рр. Поодинокі характеристики голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду в інтелектуальному середовищі України, яка на той час ще входила до складу СРСР, трапляються вже у 1970-х – 1980-х рр.

Ключові слова: Вінніпег, геноцид, Голодомор, діаспора, Михайло Марунчак, Канада, холодна війна.

Постановка проблеми. Термін «Голодомор» (інколи фігурує написання цього слова з малої літери) на сьогодні є усталеним в українській та світовій історіографії. Однак його поширення та закріплення як ключового терміна для позначення геноциду українців не було одномоментним. Протягом 1960-х – 1980-х рр., коли в СРСР тема голоду 1932 – 1933 рр. була табуованою, в середовищі української діаспори вживали різні слова для опису тих подій, зокрема «великий голод», «штучний голод», «голодова катастрофа», «український Голокост» тощо. Досі не проведено комплексного аналізу того, як і коли термін «Голодомор» поширився серед української діаспори в Канаді та США і яку роль у цьому процесі відіграли окремі дослідники та громадські діячі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Темі Голодомору присвячений значний масив наукових і публіцистичних праць. Однак у вирі її досліджень історики часто не звертали уваги на саме походження терміну. Серед важливих у цьому контексті розвідок варто відзначити праці Джеймса Мейса (Масе, 1993) і Станіслава Кульчицького (Кульчицький, 2005), в яких, крім іншого, розглянуто поширення інформації про голод 1933 р. та перші приклади вживання слова «голодомор» в СРСР. Зміну термінів на позначення подій голоду 1932–1933 рр. розглянув також Василь Марочко (Марочко, 2007; Марочко, 2018). Історіографію Голодомору, зокрема в середовищі української діаспори Канади і США, дослідив у своїй монографії Віктор Гудзь (Гудзь, 2019).

Довгий час вважалося, що вперше слово «Голодомор» було вжите в чеському часописі «Večerník P. L.» за 17 вересня 1933 р. Зокрема, таку версію походження цього терміна навів в «Енциклопедії Голодомору» В. Марочко (Марочко, 2018, с. 91). У чеській мові слово «hladomor» не є власною назвою, а має загальне значення та використовується для опису масового голоду, спричиненого як природними, так і штучними факторами. Тож вважати статтю, опубліковану в «Večerník P. L.», першим випадком вживання власне слова «Голодомор» не варто – слово «hladomor», наприклад використовували і для характеристики подій «картопляного голоду» в Ірландії, і щодо інших голодів у світі (див., наприклад, (Hladomor v minulosti, 1917).

У 2017 р. Ярослав Грицак, спираючись на результати машинних пошуків дослідниці Ксенії Кебудзинської, зробив висновок, що станом на час написання його статті першим відомим текстом, де було вжите слово «Голодомор», є книга «Московство» Павла Штепи, видана в Торонто в 1968 році (Грицак, 2017). Водночас дослідник зазначив: «Усі ці знахідки зроблені на підставі пошукових машин. Зрозуміло, що пошуки серед неоцифрованих текстів можуть дати інші, раніші результати. Тому варто продовжувати дослідження, де і коли це слово уперше появилось в українських текстах» (Грицак, 2017).

Тож **мета** нашої статті – проаналізувати перші відомі на сьогодні приклади вживання терміну «Голодомор», зокрема у наукових та публічних дискурсах української діаспори Канади та США (1960-ті – 1980-ті рр.).

Виклад основного матеріалу. У 1963 р. у Вінніпезі було видано книгу Михайла Марунчака «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» (Марунчак, 1963). Слово «Голодомор» у виданні загалом вжите 5 разів, але не в основному тексті, а в присвяті автора і передмові «Від видавництва», підписаній «Загальна бібліотека “УКТ”».

Наводимо ці фрагменти:

«ПРИСВЯТА

Вічно живучим в Народі, Мільйоновим Жертвам геноциду Українського Народу, в тридцятьліття сталінського голодомору в Україні, в двадцятьлітню річницю гітлерівського терору на Рідних Землях, цю скромну працю присвячує Автор» (Марунчак, 1963, с. 1).

Варто наголосити, що в цьому тексті слова «геноцид» та «голодомор» ужито поруч. До цього часу маловідомим фактом залишається те, що українці називали геноцидом злочини

.....
комуністичного режиму, зокрема голод 1932–1933 рр., ще з кінця 1940-х рр. (див., напр., Prof. T. S. [Tymofii Sosnovyi], 1948). Обґрунтування тези про геноцидну природу радянської політики щодо України перед Комітетом закордонних справ Сенату США під час слухань щодо ратифікації Конвенції про геноцид 9 лютого 1950 р. представив очільник Українського конгресового комітету Америки Лев Добрянський.

У вступі до книги М. Марунчака слово «голодомор» вжито чотири рази: «Річниця гітлерівського терору й геноциду в Україні збігається з другою трагічною річницею нашого народу, а саме зі сталінським голодомором, що мав місце в 1933 році в Україні. Враз з голодомором рівнож відбувалися масові арештування й розстріли українського активу: поетів, письменників, журналістів, культурних діячів, а врешті масові висилки до сибірських концентраційних таборів. В обох випадках йшлося про геноцид, про знищення української субстанції й зломання національного хребта народові. Наступ йшов на ліквідацію не одиниць а цілої народної маси. Сталінський голодомор забрав мільйонові жертви, бо тільки за загальними підсумками около сьоми мільйонів. Ці дві річниці — тридцятліття сталінського голодомору в ім'я колективізації й комунізму й двадцятліття терору в ім'я "Нової Європи" збігаються в 1963 році. Ці дні грози нашого народу забрали разом дванадцять мільйонів жертв. Саме пам'яті цим мільйоновим жертвам присвячуємо сьогоднішню працю» (Марунчак, 1963, с. 6).

Помітно, що в термін «голодомор» автор вкладає саме масову смертність від голоду. При цьому з тексту можна зробити висновок, що в розумінні автора Голодомор був елементом геноциду, складовими якого також були «масові арештування й розстріли українського активу: поетів, письменників, журналістів, культурних діячів, а врешті масові висилки до сибірських концентраційних таборів» (Марунчак, 1963, с. 6).

Текст, поданий за підписом «Загальна бібліотека "УКТ"», приховує автора вищеподаних рядків. Водночас автором відомих нам книг, які виходили у цьому вінніпезькому видавництві, є винятково М. Марунчак (Марунчак, 1962, 1964) (одну з книг авторства М. Марунчака, «Зустрічі з українськими піонерами Алберти» (вид. перше, 1964 р.), видавцем якої позначена «Загальна бібліотека "УКТ"», в українських бібліотеках ми не виявили, але про неї згадують в інших виданнях (Жила, 1991, с. 19, Марунчак, 1964 – 1965, с. 255)). Тож можемо зробити висновок: якщо М. Марунчак і не є автором цього тексту, то принаймні він мав значний ідейний вплив на представників видавництва.

У книзі «Студії до історії українців Канади. Т. 1». М. Марунчак подав довідку про організацію УКТ (Марунчак, 1964 – 1965, с. 158–159), повна назва якої – Українсько-Канадійське Товариство Прихильників Визвольної Боротьби України. Аббревіатура «УКТ» походить від назви «Українсько-Канадійське Товариство». З тексту довідки дізнаємося, що організація створена у 1953 р., а в 1958 р. стала частиною вінніпезької «Рідної Школи» ім. М. Шашкевича – освітньої організації українців Вінніпегу, заснованої в 1925 р. (Марунчак, 1976). Про основні завдання УКТ М. Марунчак писав так: «Допомога українському народові в його визвольній боротьбі, поборювання большевизму й всякий прояв московського імперіялізму, праця для піднесення моралі й етики в громадському й політичному житті українців Канади, плекання почуття дружби, толеранції та взаємопошани, а поборювання партійного фанатизму й нетолерантності...» (Марунчак, 1964 – 1965, с. 159). У вищезгаданій книзі М. Марунчака було вказано й адресу Загальної бібліотеки «УКТ», де, зокрема, можна було придбати і книги його авторства: General Library UKT, 116 Noble Ave., Winnipeg (Марунчак, 1964–1965, с. 255).

Газета «Українські вісті», що виходила в Едмонтоні (Канада), у короткій замітці про УКТ зазначала, що ініціатором його створення був саме М. Марунчак: «ВІННІПЕГ. – Від осені 1951 р. діяла ініціативна група під провідом д-ра М. Марунчака, щоб оснувати Товариство Прихильників Визвольної Боротьби в Україні. Минулої неділі (14 червня) ініціативна група успішно завершила свою діяльність успішними установчими зборами, що відбулися в приміщенні Народного Дому. Доповідь про завдання Українсько-Канадійського Т-ва Прихильників Визвольної Боротьби України виголосив д-р М. Марунчак...» (Українсько-канадійське товариство, 1953). Щоправда, в керівні органи УКТ М. Марунчака не вибрали (Українсько-канадійське товариство..., 1953). Втім, інколи М. Марунчак виступав від імені УКТ (Відділи останню прислугу..., 1962, Виступи Дарії Ребет..., 1963).

В травні 1963 р. рекламне оголошення про книгу «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» було опубліковане у вінніпезькій газеті «Новий шлях» (Корисна поява..., 1963). Також ця книга ввійшла до переліку нових видань, які регулярно подавала вінніпезька газета «Український голос» (Нові книжки і журнали, 1963). У вересні того ж року короткий огляд на книгу був опублікований і в «Українських вістях» у рубриці «З нових видань» (Німецькі злочини..., 1963). Втім, про Голодомор там не згадувалося, а центральною темою були нацистські репресії в Україні в роки Другої світової війни. Про те, що ця книга була поширеною в середовищі українців діаспори, опосередковано свідчить низка відгуків про неї, які друкували україномовні видання і за межами Канади: «Українське Слово» (Париж), «Українська

Думка» (Лондон), «Вільна Думка» (Сідней), «Свобода» (Джерсі-Сіті, США) (Жила, 1991, с. 51–52, 55–56).

Також слово «голодомор» згадане в книзі канадського публіциста українського походження Павла Штепи «Знадібки до словника чужослів», що була видана у 1967 р. (Штепа, 1967). Автор двічі вживає слово «голодомор»: «голод навмисний – голодомор» (Штепа, 1967, с. 26); «ПІМОКТОНІЯ – голодомор» (Штепа, 1967, с. 64).

Канадський славіст та мовознавець Ярослав Рудницький, який з 1955 до 1969 р. був головою Української вільної академії наук у Канаді, подає слово «голодомор» у статті «голод» у першому томі Етимологічного словника української мови, виданому у Вінніпезі у 1972 р. (Рудницький, 1972, с. 678). Роботу над етимологічним словником Яр. Рудницький розпочав у 1941 р. (Рудницький, 1972, с. LVI). Перший випуск (зшиток) (букви А–Б) вийшов у друкарні «Українського Голосу» у Вінніпезі в 1962 р.. Картотека словника постійно розширювалася (Рудницький, 1972, с. LXIV), тому достовірно не відомо, в якому році слово «голодомор» потрапило в картотеку.

Серед значного наукового доробку М. Марунчак також варто відзначити книгу «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі» (Марунчак, 1985), яка побачила світ у Вінніпезі вже у 1985 році. Цей текст проливає світло на питання реакції різних країн світу, зокрема представників української діаспори, на події 1932 – 1933 рр. в Україні. Також у цій книзі неодноразово використано термін «Голодомор».

У деяких виданнях 1980-х рр. використовували одночасно терміни «Голодомор» і «Великий голод». Наприклад, у вступі до праці Галини Сенишин «Бібліографія голоду в Україні 1932–1933» (Сенишин, 1983) Яр. Рудницький вживає термін «Великий Голод в Україні» (Сенишин, 1983, с. 4), а в основній частині Г. Сенишин використовує термін «Голодомор». У збірнику «Великий голод в Україні 1932–1933: збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів виголошених та друкваних у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932–33 рр» (Великий голод..., 1988), більше десяти разів згадано і слово «голодомор», і словосполучення «великий голод». Натомість у тексті авторства Євгена Слонівського «“Голод специфічна форма більшовицького терору в Україні” (Доповідь виголошена перед членами клубу “Золотий Вік” ім. Івана Мазепи в Лондоні, Онт. в час відзначення п’ятидесятої річниці великого голоду в Україні в 1932–33 р.)» вжито словосполучення «великий голодомор» (Великий голод..., 1988, с. 47).

Про термінологічну невизначеність у називанні подій 1932 – 1933 рр. може свідчити й перша шпальта газети українців США «Свобода» за 23 серпня 1978 р.. Тут вжито терміни «комуно-московське голодоморство», «голодове народовбивство», «Великий Голод», «жахливий голодовий “Голокост” в Україні» (Свобода, 1978).

У своїй праці 1985 р. М. Марунчак вживає саме термін «Голодомор». Книга розпочинається з передмови видавництва Української Вільної Академії Наук в Канаді про складнощі, з якими стикалися українці в еміграції в круглі дати вікопомного 1933 р.: «Були різні круглі дати після трагічного голодомору в Україні 1933 р. В десятиріччя цієї потворної події української історії, цебто в 1943 р., Україна переживала нацистський голокост, вся спливала в крові і тим самим відсвіження в пам’яті апокаліптичного голодомору пішло в забуття. Декади після 1933 року застали українську діаспору в транзитному стані і заклопотану меншими і більшими внутрішніми політичними проблемами, хоча постійно відзивалися мужні голоси, щоб зааранжований і вимушений та екзикований голод в Україні не залишився забутим» (Марунчак, 1985, с. 5).

Далі вже сам М. Марунчак, характеризуючи події 1932 – 1933 рр., вживає такі слова і словосполучення: «Голодова облога в Україні 1933 р.», «народовбивство», «голодомор»: «Історія народів не знає такого масового народовбивства і то при допомозі штучно-викликаного голоду, як це занотовано в країні, яку звали і звуть шпихлірем [комора (діалект.) – авт.] Європи»; «В заключенні можемо сказати, що голодову облогу чи голодомор поголовно влаштовано на українських етнографічних землях...» (Марунчак, 1985, с. 7).

Загалом у книзі слово «голодомор» вжито більше 70 разів. Є в ній і випадки його вживання, які можуть свідчити, що автор вважав саме цей термін найдоречнішим для опису подій 1932 – 1933 рр. Наприклад, світлину пам’ятника, відкритого у Вінніпезі 24 червня 1984 р., М. Марунчак підписує «ПАМ’ЯТНИК МІЛЬЙОНОВИМ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ» (на українськомовному написі, який є частиною меморіального простору, використано вислови «голод-геноцид в Україні в 1932 – 33 роках» та «голодомор») (Марунчак, 1985, с. 143–144).

Термін «Великий голод» чи «Great Famine» у цій книзі вжито тільки у трьох випадках – винятково в назвах праць, де він фігурує.

Про поширеність вживання слова «Голодомор» саме у середовищі українських емігрантів Вінніпега свідчить і видання про вшанування у цьому місті 50-х роковин Голодомору, де в українськомовних текстах здебільшого вживається термін «Голодомор» і не вживається

«Великий голод» (Пропам'ятна книга..., [1986?]). Також у цьому виданні вжито термін «Український Голодомор-Геноцид». Його подано в перекладі (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 25) звернення до Вінніпезької шкільної ради від 13 грудня 1983 року доктора Володимира Лебедин, члена «Комітету відзначення Голодомору» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 12). В англomовному оригіналі цей фрагмент подано як «...the Ukrainian Famine Genocide» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 23). Наводимо ширший фрагмент перекладу: «Хоча ми радо приймаємо недавні світові маніфестації [заходи в багатьох країнах світу з вшанування 50-х роковин Голодомору – авт.], які звернули увагу на Український Голодомор-Геноцид, ми вважаємо, що ця тимчасова усвідомленість буде недовготривала й недостатня» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 25).

Станом на тепер це найраніший відомий приклад вживання словосполучення «Голодомор-геноцид». В. Марочко в «Енциклопедії Голодомору» вказував, що цей термін вперше було використано в 1993 р. (Марочко, 2018, с. 92). Нам вдалося віднайти таке формулювання у статті в парламентській газеті «Голос України» за 10 вересня 1993 р. українського письменника Олеся Воля, який був членом створеної 27 червня 1992 р. Асоціації дослідників голоду-геноциду, перейменованої у 1998 р. в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні (Веселова, 2004, с. 50). У своїй публікації, приуроченій до 60-х роковин Голодомору, О. Воля називає вищезазначену організацію «Асоціацією дослідників голодомору-геноциду» (Воля, 1993), а також вказує, що приєднується до ідеї Івана Драча про потребу створити «інститут досліджень голодомору-геноциду» (Воля, 1993). В. Марочко зазначив, що поняття «голод-геноцид» вживали частіше, ніж «Голодомор-геноцид» (Марочко, 2018, с. 92). У 1976 р. у Меморандумі №1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод зазначалося: «З перших років сталінської диктатури Україна стала ареною геноциду і етноциду /.../ Український народ, котрий протягом багатьох століть не знав голоду, у 1933 р. втратив понад 6 мільйонів чоловік, які загинули від голодної смерті» (Меморандум №1..., [2025?]). Таким чином, автори документа, ймовірно, розглядали голод 1933 р. як одну зі складових геноциду та етноциду українського народу.

5 серпня 1987 р. датується відкритий лист В'ячеслава Чорновола до Михайла Горбачова, в якому дисидент називав голод 1933 р. геноцидом: «...справжній геноцид української нації – страшний голод 1932 – 1933 рр., що забрав мільйони людських життів» (Чорновіл, 2009, с. 96). У 1987 – 1988 рр. цей лист було опубліковано у низці видань (Чорновіл, 2009, с. 104).

Дж. Мейс у 1993 р. вказував, що вперше в СРСР означення до голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду використав письменник Аполінарій Мацевич на сторінках часопису Спілки письменників України «Жовтень», який видавався у Львові (Масе, 1993, р. 147–148). Наприкінці повісті «Переднівок. 1933», в якій автор описує жахи голоду, він критикує декого зі своїх сучасників-інтелектуалів, які не готові відповісти на питання про події 1933 р.: «А проклятий голод тридцять третього ще чекає на ґрунтовне висвітлення. Не винен я, що зіткнувся зі смертю брата Петрика в сім років і зі смертю брата Іванка на одинадцятому році життя і змушений досі про це роздумувати, згадуючи категоричний вигук геніального російського письменника Федора Михайловича Достоевського про те, що не потрібна революція, коли вона спонукає хоч одну дитину ображено плакати. А я і в сім, і в одинадцять років, здається, був дитиною, як усі діти всіх людей і народів, і в сьогоднішніх ортодоксів од історії, таки наших, а не закордонних, котрі дуже добре знають, які твори яких авторів заборонені як антирадянські, і котрі ховають, мов страуси в разі небезпеки, свої освічені парсуни у пісок, коли їх запитуєш: “Як пояснити голод на Україні тисяча дев'ятсот тридцять третього року! Це був геноцид, тобто поголовне винищення народу! Навіщо! В ім'я чого!”» (Мацевич, 1988, с. 35), – підсумовував викладене у своєму художньому творі свідок Голодомору. В наступних числах журналу (за січень та лютий 1989 р.) було опубліковано працю Василя Пахаренка про голод 1932 – 1933 рр. «Геноцид» (Пахаренко, 1989а, 1989б).

Висновки. Отже, перші зафіксовані згадки слова «голодомор» у значенні масового голоду 1932 – 1933 рр. у радянській Україні в діаспорних текстах припадають на 1960-ті рр. Одним із найраніших відомих прикладів є використання цього терміну в книзі М. Марунчака «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні» (1963). У 1960-х – 1980-х рр. в українській діаспорі паралельно використовували різні назви на позначення голоду 1932 – 1933 рр., зокрема «Великий голод», «штучний голод», «Український Голокост» тощо. У праці М. Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі» (1985) слово «голодомор» використано понад 70 разів. Також слово «Голодомор» використали на встановленому у 1984 р. пам'ятнику у Вінніпезі. У 1980-х роках в одному з вінніпезьких видань було вжито формулювання «Український Голодомор-Геноцид». Натомість в Україні цей термін почали вживати дещо пізніше – з початку 1990-х років. Поодинокі характеристики голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду в інтелектуальному середовищі України, яка на той час ще входила до складу СРСР, трапляється вже у 1970-х – 1980-х рр.

Подяка. Автор висловлює щире вдячність Силам Оборони України за можливість проводити дослідження, а також Науковому товариству ім. Шевченка в США за надіслані архівні матеріали.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Hladomor v minulosti. Květy americké (Omaha, Nebraska)**, (1917, 24 října), 3–4.
- Mace, J.** (1993). How Ukraine Was Permitted to Remember. *Ukrainian Quarterly*, 49(2), 121–151.
- Prof. T.S. [Sosnovyi, T.]**. (1948). Soviet Genocide of the Ukrainian People. *Ukrainian Quarterly*, 4(4), 325–338.
- Великий голод** в Україні 1932–1933 : збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів виголошених та друкованих у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932–33 рр. (1988). Торонто: Українське православне братство святого Володимира.
- Веселова, О.** (2004). Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, (2), 50–67.
- Виступи Дарії Ребет** викликали зацікавлення. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1963, 7 березня), 3.
- Відділи останню** прислугу Богданові Чубенкові. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1962, 22 січня), 3.
- Воля, О.** (1993, 10 вересня). Мертві волають до живих... *Голос України*, 3.
- Грицак, Я.** (2017, 24 листопада). Хто і коли вперше вжив слово «Голодомор»? *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/blog/yaroslav-griczak/etymology-holodomor/>.
- Гудзь, В.** (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В.
- Жила, В.** (1991). *Бібліографія Михайла Г. Марунчака*. Вінніпег.
- Корисна поява.** М. Г. Марунчак «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні». *Новий шлях*, (1963, 18 травня), 11.
- Кульчицький, С.** (2005). *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Марочко, В.** (2007). Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 270–276.
- Марочко, В.** (2018). *Енциклопедія Голодомору*. Дрогобич: Коло.
- Марунчак, М.** (1962). *Маркіян Шашкевич на тлі доби*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1963). *Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1964). *Канадійська Теребовля*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1964–1965). *Студії до історії українців Канади. Т. 1. Шотландські поселенці та українська громада Пойнт Доглес*. Вінніпег: Українська вільна академія наук у Канаді.
- Марунчак, М.** (1976). Золотий ювілей Товариства «Рідна школа» ім. Маркіяна Шашкевича. *Шашкевичівна*, (3), 2–8.
- Марунчак, М.** (1985). *Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі*. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді.
- Мацевич, А.** (1988). Переднівок. 1933. *Жовтень*, 12 (530), 13–35.
- Меморандум №1** Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. (2025?). Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://hdauinp.org.ua/ua/archives-ua/collections-of-archival-documents/materialy/40-kolektsii-arkhivnykh-dokumentiv/mykola-rudenko/300-memorandum-1-ukrainskoi-hromadskoi-hrupy-spryannia-vykonanniu-helsinskykh-uhod>.
- Німецькі злочини** в Україні. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1963, 12 вересня), 4.
- Нові книжки і журнали.** *Український голос*, (1963, 29 травня), 11.
- Пахаренко, В.** (1989). Геноцид. *Жовтень*, 1 (531), 76–80.
- Пахаренко, В.** (1989). Геноцид. *Жовтень*, 2 (532), 86–90.
- Пропам'ятна книга** у пам'ять понад 7 000 000 українців голодом замучених Москвою. *Commemorative Book in Memory of 7 000 000 Ukrainians Starved to Death by Moscow*. ([1986?]). [Вінніпег]: Поступ.
- Рудницький, Я.** (1972). *Етимологічний словник української мови. Т. 1. А-Г*. Вінніпег: Українська вільна академія наук.
- Свобода**, (1978, 23 серпня), 1.
- Сенишин, Г.** (1983). *Бібліографія голоду в Україні 1932–1933*. Оттава; Монреаль.
- Українсько-канадійське товариство** прихильників визвольної боротьби. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1953, 22 червня), 3.

Чорновіл, В. (2009). *Твори : в 10 т. Т. 6 : Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990)*. Київ: Смолоскип.

Штепа, П. (1967). *Знахідки до словника чужослів*. Торонто: Видавець Семен Стасишин.

References:

Chornovil, V. (2009). *Tvory: v 10 t. (T. 6: Dokumenty ta materialy (lystopad 1985 – kviten 1990)*. [Works: in 10 Volumes. Vol. 6: Documents and Materials (November 1985 – April 1990)]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Hladomor v minulosti. [Famine in the past]. *Květy americké (Omaha, Nebraska)*, (1917, 24 října), 3–4. [in Czech].

Hrytsak, Ya. (2017, November 24). Khto i koly vpershe vzhyy slovo «Holodomor»? [Who and When First Used the Word «Holodomor»?]. *Ukraina Moderna*. URL: <https://uamoderna.com/blog/yaroslav-griczak/etymology-holodomor/> [in Ukrainian].

Hudz, V. (2019). *Istoriografiia Holodomoru 1932 – 1933 rokiv v Ukraini. [Historiography of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine]*. Melitopol: FOP Odnoroh T. V. [in Ukrainian].

Korysna poiava. M. H. Marunchak «Systema nimetskykh kontstaboriv i polityka vynyshchuvannia v Ukraini.» [A Useful Reference. M. H. Marunchak's «The System of German Concentration Camps and the Policy of Extermination in Ukraine»]. *Novyi shliakh*, (1963, May 18), 11. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2005). *Holod 1932 – 1933 rr. v Ukraini yak henotsyd. [The Famine of 1932 – 1933 in Ukraine as Genocide]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Mace, J. (1993). How Ukraine Was Permitted to Remember. *Ukrainian Quarterly*, 49(2), 121–151.

Marochko, V. (2007). Vyznannia Holodomoru 1932 – 1933 rr. v Ukraini - henotsydom: Istorychnyi fakt politychnoho samoutverdzhennia ta moralnoho ztsilennia natsii. [Recognition of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine as Genocide: a Historical Fact of Political Self-Affirmation and Moral Healing of the Nation]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 270–276. [in Ukrainian].

Marochko, V. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru. [Encyclopedia of the Holodomor]*. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1962). *Markiian Shashkevych na tli doby. [Markiian Shashkevych on the Background of the Era]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1963). *Systema nimetskykh kontstaboriv i polityka vynyshchuvannia v Ukraini. [The German Concentration Camp System and the Policy of Extermination in Ukraine]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1964). *Kanadiiska Terebovlia. [Canadian Terebovlya]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1964 – 1965). *Studii do istorii ukraintsiv Kanady. T. 1. Shotliandski poselentsi ta ukrainska hromada Point Dohles. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk u Kanadi. [Studies in the History of Ukrainians in Canada. Part 1. Scottish Settlers and the Ukrainian Community of Point Dohles]*. Winnipeg: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v Kanadi. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1976). Zoloty iubilei Tovarystva «Ridna shkola» im. Markiana Shashkevycha. [The Golden Jubilee of the Markiian Shashkevych Society «Ridna shkola»]. *Shashkevychiana*, (3), 2–8. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1985). *Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia: 1932 i 1933 roky v Ukraini i diaspori. [A Nation in the Struggle for Its Existence: 1932 and 1933 in Ukraine and the Diaspora]*. Winnipeg: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v Kanadi. [in Ukrainian].

Matsevych, A. (1988). Perednivok. 1933. [Time Before the New Harvest. 1933]. *Zhovten*, (12)530, 13–35. [in Ukrainian].

Memorandum No. 1 *Ukrainskoi hromadskoi hrupy spriannia vykonanniu Helsinskykh uhod. [Memorandum No. 1 of the Ukrainian Public Group for Promoting the Implementation of the Helsinki Accords]*. (2025?). Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty. URL: <https://hdauinp.org.ua/ua/archives-ua/collections-of-archival-documents/materialy/40-kolektsii-arkhivnykh-dokumentiv/mykola-rudenko/300-memorandum-1-ukrainskoi-hromadskoi-hrupy-spriannia-vykonanniu-helsinskykh-uhod> [in Ukrainian].

Nimestki zlochyny v Ukraini. [German Crimes in Ukraine]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1963, September 12), 4. [in Ukrainian].

Novi knyzhky i zhurnaly. [New Books and Magazines]. *Ukrainskyi holos*, (1963, May 29), 11. [in Ukrainian].

Pakharenko, V. (1989). Henotsyd. [Genocide]. *Zhovten*, 1(531), January, 76–80. [in Ukrainian].

Pakharenko, V. (1989). Henotsyd. [Genocide]. *Zhovten*, 2(532), February, 86–90. [in Ukrainian].

Prof. T.S. [Sosnovyi, T.]. (1948). Soviet Genocide of the Ukrainian People. *Ukrainian Quarterly*, 4(4), 325–338.

- Propam'iatna knyha u pamiat ponad 7 000 000 ukrainsiv holodom zamuchenykh Moskvou** [*Commemorative Book in Memory of 7 000 000 Ukrainians Starved to Death by Moscow*]. (1986?). [Winnipeg]: Postup. [in Ukrainian].
- Rudnytskyi, Ya.** (1972). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy. T. 1. A-G.* [Etymological dictionary of the Ukrainian language. Part 1. A-G.]. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk. [in Ukrainian].
- Senishyn, H.** (1983). *Bibliografiia holodu v Ukraini 1932 – 1933.* [Bibliography of the Famine in Ukraine 1932 – 1933]. Ottawa; Montreal. [in Ukrainian].
- Svoboda,** (1978, August 23), 1. [in Ukrainian].
- Shtepa, P.** (1967). *Znadibky do slovnyka chuzhosliv.* [Contributions to the Dictionary of Foreign Words]. Toronto: Vydavets Semen Stasyshyn. [in Ukrainian].
- Ukrainsko-kanadiiske tovarystvo** pryhylnykyv vyzvolnoi borotby [Ukrainian Canadian Society of Supporters of the Liberation Struggle]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1953, June 22), 3. [in Ukrainian].
- Velykyi holod v Ukraini 1932 – 1933: zbirnyk svidchen, spohadiv, dopovidiv ta stattiv vyholoshenykh ta drukovanykh u presi v 1983 r. na vidznachennia 50-littia holodu v Ukraini v 1932 – 33 rr.** [The Great Famine in Ukraine 1932 – 1933: A Collection of Memoirs, Speeches and Essays Prepared in 1983 in Commemoration of the 50th Anniversary of the Famine in Ukraine During 1932 – 33] (1988). Toronto: Ukr. pravosl. brat-vo sv. Volodymyra. [in Ukrainian].
- Veselova, O.** (2004). Uvichnennia pamiati zhertv holodu-henotsydu 1932 – 1933 rr. v Ukraini [Immortalizing the Memory of the Victims of the 1932 – 1933 Famine-Genocide in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2), 50–67. [in Ukrainian].
- Viddily ostanniu prysluhu Bohdanovi Chubenkovi** [Send off the Last Servant of Bohdan Chubenko]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1962, January 22), 3. [in Ukrainian].
- Vola, O.** (1993, September 10). Mertvi volaiut do zhyvykh... [The Dead Call Out to the Living...]. *Holos Ukrainy*, 3. [in Ukrainian].
- Vystupy Darii Rebet** vyklykaly zatsikavlennia [Daria Rebet's Speeches Aroused Interest]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1963, March 7), 3. [in Ukrainian].
- Zhila, V.** (1991). *Bibliografiia Mykhaila H. Marunchaika.* [Bibliography of Mykhailo H. Marunchak]. Winnipeg. [in Ukrainian].

Genesis of western concepts of totalitarianism: a historical and methodological analysis

Galyna M. Starodubets

Ivan Franko Zhytomyr State University

Dr. (History). Professor (Ukraine)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037538WOS

ResearcherID Web of Science: M-9514-2015

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the genesis of scientific concepts of the phenomenon of totalitarianism during the second half of the XX th - first third of the XXI th century through the prism of the structural matrix of characteristic features and peculiarities of its manifestation in Europe and the USSR. **Research methodology.** The proposed study is based on the use of a historical and comparative approach to understanding the phenomenon of "totalitarianism". The main basis for the work was a classification analysis of the available literature, which was studied taking into account several time periods: the period after World War II to the present. **The scientific novelty of the study** is an attempt to analyze the concepts of totalitarianism proposed by contemporary Western intellectuals, in particular, scholars from Poland, Italy and Germany, through the prism of comparing them with the classical concepts of the second half of the twentieth century. **Conclusions.** The results of our scientific work give grounds to conclude that the process of studying the phenomenon of totalitarianism is discrete. Its intensification and waning of scholarly interest are synchronized with global socio-political changes. The optics of scholarly interest in "totalitarianism" has shifted in different periods from the classical liberal concept to the post-totalitarian theory of the authoritarian state. European studies of the totalitarian phenomenon make it possible to identify and explain the reasons for the spread and popularity of totalitarian ideas and views, which, having been formalized into a certain system of values, meet the needs of political authorities to justify the goals related to consolidating their economic and political dominance and expanding their spheres of influence. Obviously, the direct revival of political and legal systems with a developed "machine" of political terror is hardly possible, but ideologies that serve as the ideological basis of totalitarian regimes are very resilient and capable of a kind of modernization, as exemplified by the ideology of ruscism. Totalitarianism, as a historical phenomenon, is not a complete event for us, since most of the countries in which the process of dismantling totalitarian political structures began in the early 1990s are still in a state of "transition." First of all, this concerns the public consciousness, which is carried by a person formed by a totalitarian system.

Keywords: totalitarianism, concept, Central and Eastern Europe, Stalinism, post-totalitarianism.

Гене́за західних концепцій тоталітаризму: історико-методологічний аналіз

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: starodubec@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>

Scopus Author ID: 57222037538

Researcher ID Web of Science: M-9514-2015

Анотація.

Метою статті є аналіз генези наукових концепцій феномену тоталітаризму впродовж другої половини XX – першої третини XXI століття крізь призму структурної матриці характерних ознак та особливостей його прояву в країнах Європи та СРСР. **Методологія дослідження.** Пропоноване дослідження ґрунтується на використанні історико-порівняльного підходу до розуміння феномену "тоталітаризм". Основним для роботи був вибраний класифікаційний аналіз наявної літератури, яка була вивчена з урахуванням кількох часових проміжків: період після Другої світової війни по теперішній час. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі аналізу концепцій тоталітаризму,

запропонованих сучасними західними інтелектуалами, зокрема, вченими Польщі, Італії та Німеччини, крізь призму порівняння їх з класичними концепціями другої половини XX століття.

Висновки. Результати нашої наукової роботи дають підстави для висновку, що процес дослідження феномену тоталітаризму носить дискретний характер. Його активізація та згасання наукового інтересу синхронізуються із суспільно-політичними змінами глобального характеру. Оптика наукового інтересу до "тоталітаризму" у різні періоди зміщувалася від класичної ліберальної концепції до посттоталітарної теорії авторитарної держави. Європейські дослідження тоталітарного феномена дають змогу виявити і пояснити причини поширення та популярності тоталітарних ідей і поглядів, які, оформившись у певну систему цінностей, відповідають запитам політичної влади для обґрунтування цілей, пов'язаних із закріпленням свого економічного і політичного панування та розширенням сфер впливу. Очевидно, що безпосереднє відродження політико-правових систем із розвинутою "машиною" політичного терору напевно неможливе, але ідеології, які виступають світоглядним базисом тоталітарних режимів, дуже живучі та здатні до своєрідних модернізацій, прикладом чого є ідеологія рашизму. Тоталітаризм як історичне явище, не є для нас завершеною подією, оскільки більшість країн, в яких на початку 1990-х років було започатковано процес демонтажу тоталітарних політичних структур, до сих пір перебувають у стані "переходу". Передусім це стосується суспільної свідомості, носієм якої є людина, сформована тоталітарною системою.

Ключові слова: тоталітаризм, концепція, Центрально-Східна Європа, сталінізм, пост тоталітаризм.

Постановка проблеми. З моменту розвалу Радянського Союзу і падіння комуністичних режимів в Європі, проблема тоталітаризму, досі активно обговорювана на сторінках філософських, політологічних, історичних наукових видань, здавалося, втратила свою актуальність. Однак, події останнього десятиліття засвідчили посилення впливу на світовий суспільно-політичний устрій держав з недемократичною формою управління. Російська збройна агресія проти України оголила низку безпекових проблем глобального рівня, які стосуються не тільки територіального захисту державних кордонів, але й морально-ціннісних засад, які лежать у фундаменті сучасних європейських держав. "Теперішня росія є країною реінсталюваної тоталітарної системи, яка з невідворотною знищує, роз'їдає і трансформує, подібно метастазам, залишки живого й здорового, змінюючи населення на смертельно хворий соціальний організм" (Якубова, 2023, с.251). Новітньою зброєю, яку використовує РФ у гібридній війні проти демократичного цивілізованого світу є неототалітарна ідеологія у формі рашизму. Потреба у науковому осмисленні його сутнісних характеристик виступає однією із детермінант актуалізації теми тоталітаризму в сучасній науці.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематика тоталітаризму стала предметом наукового дискурсу практично відразу після виникнення цього феномену в 1920-х роках. У науковій літературі Заходу поняття "тоталітаризм" узвичаїлося з 30-х років XX ст., після впровадження цього терміну в життя "у травні 1923 року Джованні Амендолом, як засудження фашистських амбіцій монополізувати владу та трансформувати італійське суспільство шляхом створення нової політичної релігії" (Baehr, 2005, p.2343). До середини 1930-х років "терміни почали поширюватися в міжнародному масштабі. Вчені в англослов'янському світі почали використовувати їх порівняльних контекстах німецької, італійської та радянської систем як тоталітарних" (Нупеке, 2020). У процесі фактичного розгортання тоталітарних систем створюються праці, в яких експлікуються інституціональні особливості цих режимів, а також окреслюються ключові чинники їх становлення: психологічні, соціальні, культурні, економічні тощо. Авторами подібних досліджень стали З. Нойман, Ф. Нойманн, Ф. Боркенау, К. Поппер та ін. Науково теорія тоталітаризму оформилася після Другої світової війни. Найбільший внесок у її створення і розвиток внесли американські вчені Х. Аренд, К. Фрідріх, З. Бжезинський, Ф. Хайєк та ін.. Вони заклали основи антитоталітарної історіографії. Серед сучасних європейських дослідників цієї проблеми варто назвати Клауса–Дітмара Хенке (Klaus-Dietmar Henke), Лучано Пеллікані, Енн Епплблом, Філіппе Буріна (Philippe Burrin), Анжея Валіцкі (A. Walicki), до аналізу наукового доробку яких більш детально ми звертаємося у нашій статті. Окремі аспекти тоталітаризму розглядаються у працях українських дослідників: С.Кульчицького (Кульчицький, 2021), М. Борисенка (Борисенко, 2001), А. Калиніної (Калиніна, 2014), В. Розумюка (Розумюк, 2022), Л. Якубової (Якубова, 2023), В. Андрусишина (Андрусишин, 2024) та ін. У їхніх роботах досліджуються загальні риси тоталітаризму, зокрема, сталінізму, як окремого виду політичного режиму, визначаються джерела його формування, основні сутнісні характеристики, відмінності від демократичних режимів, з'ясовується рівень впливу на історичний процес, трансформація в XXI столітті у різновид неототалітаризму та рашизму, тощо.

.....
Пропоноване дослідження ґрунтується на використанні історико-порівняльного підходу до розуміння феномену "тоталітаризм". Основним для роботи був вибраний класифікаційний аналіз наявної літератури, яка була вивчена з урахуванням кількох часових проміжків: період після Другої світової війни по теперішній час.

Мета дослідження – проаналізувати генезу наукових концепцій феномену тоталітаризму впродовж другої половини ХХ – першої третини ХХІ століття крізь призму структурної матриці характерних ознак та особливостей його прояву в країнах Європи та СРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші наукові праці концептуального характеру, в яких репресивні політичні режими другої чверті ХХ століття (головним чином Третій рейх і сталінський СРСР) класифікуються як "тоталітарні", з'являються у 1940-1950-х роках. Завдяки науковій діяльності Ф. фон Хайєка та К. Поппера до початку 1950-х рр. поняття "класичного тоталітаризму" оформилося остаточно. Після Другої світової війни термін тоталітаризм «знайшов свій точний аналітичний сенс у працях Ханни Арендт і подальших роботах американських політологів, які надихалися нею" (Фюре, 2007, с.250). Насамперед, це - З. Бжезинський і К. Фрідріх, які своїми науковими працями доклалися до формування ідейного осердя класичної концепції тоталітаризму.

Робота Ханни Арендт "Витоки тоталітаризму" слугує "академічним компасом на шляху до розуміння тоталітаризму через визначення механізмів нацистської Німеччини та сталінського СРСР" (Ifigenia Moutzi, 2021, p.344). Опція наукового дослідження Ханни Арендт була сфокусована на аналізі джерел тоталітаризму і наслідках його встановлення. Дослідниця запропонувала концепцію тоталітаризму, ґрунтуючись, насамперед, на німецькому матеріалі, механічно спроектувавши на радянський досвід низку рис, властивих тільки націонал-соціалізму, що пізніше стало предметом критики. Х. Арендт глибоко розкрила суть нацистського режиму, спираючись як на теоретичні умовиводи, так і власний досвід співпереживання трагедії єврейського народу. "Витоки тоталітаризму" були опубліковані в 1951 році, коли гітлерівська Німеччина зазнала краху, а нацизм як політична система та ідеологія були засуджені на міжнародному рівні. У той же час Й. Сталін після Другої світової війни перебував на піку своєї міжнародної популярності як державний діяч. Більш ніж 30-річний період перебування при владі дозволив йому сформувати систему управління, засновану на терорі, насиллі і страхі, яка чітко асоціювалася у суспільній свідомості з іменем Сталіна. Це можна вважати однією з опосередкованих причин, чому Х. Арендт "різновидом тоталітаризму вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління" (Вознюк, 2022, с.7).

Х. Арендт трактує тоталітаризм як абсолютно антигуманну, антилюдську форму влади, що ґрунтується на безпрецедентному насильстві, як культурну, духовну катастрофу суспільства й особистості. Вона підкреслює, що в умовах тоталітарного режиму відбувається нищення усіх соціальних, правових та політичних традицій країни і формування на їх руїнах абсолютно нових політичних інститутів. Особливу увагу дослідниця звертає на репресивну сутність тоталітарних систем, наголошуючи на використанні ними терору, "але стільки як засобу залякування людей, скільки для постійного втілення своїх ідеологічних доктрин і своєї практикуючої брехні" (Arendt, 1962, p.341). Класичний тоталітаризм, на її думку - це суспільство "зайвих людей": "оператори цієї системи вірять у власну непотрібність, як і в непотрібність решти, і всі тоталітарні вбивці тим більше небезпечні, що їх не хвилює, живі вони самі чи мертві, жили вони взагалі чи зовсім не народжувалися" (Arendt, 1962, p.331).

Ханна Арендт акцентує увагу на ролі тоталітарної ідеології як інструменту насадження у суспільній свідомості спотворених норми моралі, зведення фізичної ліквідації людей до повсякденної норми, сприйняття насильства як категоричного імперативу. Апогеем тоталітаризму, на її думку, є створення та функціонування "справжнього центрального інституту тоталітарної організаційної влади – концентраційних таборів, які слугують лабораторіями, де перевіряється і підтверджується фундаментальне переконання тоталітаризму в тому, що можна все" (Arendt, 1962, p.437). Сутнісну ознаку тоталітарного суспільства Х. Арендт бачила "у своєрідному принципі реверсу: кожен був підготовлений ідеологією та терором бути або катом, або жертвою" (Burrin, 1999, p.36).

Подальший розвиток концепція тоталітаризму знайшла у наукових студіях З. Бжезинського і К. Фрідріха. Науковці ставили своїм завданням пояснити не стільки виникнення тоталітарних систем, скільки механізм їхнього функціонування. Об'єктом їхнього дослідження виступили тоталітарні фашистські та комуністичні диктатури, які авторами трактувалися як майже однакові, але не тотожні. Результатом їхніх наукових пошуків стало виокремлення шести типологічних ознак тоталітарних режимів: 1) офіційна ідеологія, яка охоплює всі життєво важливі сторони людського буття; 2) єдина масова партія, очолювана однією людиною ("диктатором"); 3) система терористичного поліцейського контролю; 4) майже всеохоплюючий контроль партії над усіма засобами масової інформації; 5) майже повний контроль над усіма збройними силами; 6) централізована система контролю й управління економікою (Friedrich, & Brzezinski, 1965, p. 9-10).

З. Бжезинський і К. Фрідріх розглядали тоталітаризм як систему, головні важелі управління якою зосереджені в руках керівництва елітного руху. Їхня головна мета полягає у здійсненні тоталітарної революції, результатом якої мала стати поява нової людини. Одним із ключових завдань тоталітарної системи, на думку авторів, є зміна самої природи людини, витіснення її особистого "я", власних інтересів на маргінес. Натомість користь інтересів суспільства (держави) має повністю отожднюватися з особистими. Розроблена З. Бжезинським і К. Фрідріхом концепція тоталітаризму давала розуміння суті політичних режимів нацистської Німеччини 1933–1945 рр., Радянського Союзу 1929–1956 рр. і підпорядкованих ним країн-сателітів 1948–1956 рр., так званої "зовнішньої імперії СРСР" (Сервіс, 2012, с.368).

Ініційована М.Хрущовим після смерті Сталіна політика засудження культу особи, детермінувала реформаційні процеси як у політичній системі СРСР, та і держав Східної Європи. Йдеться про зменшення кількості виправно-трудових таборів, відмову від масових репресій і спроби економічних реформ, розгортання процесу "детоталітаризації" держави (Kuniński, 2006, s.140-141). Усе це означало, що концепція тоталітаризму втрачала свою актуальність, універсальність її ознак вченими ставилася під сумнів. "Це був період занепаду моди на тоталітарну модель" (Štefek, 2021, p.197), а вектор дискурсу тоталітаризму змістився у площину порівняння з демократичними режимами і подальшим поступальним його засудженням. Тривали дебати щодо доцільності використання самої дефініції на користь "теорії модернізації та конвергенції, яка набирала все більшої популярності" (Błaszczuk, 2011, s.75). "Тому, як зауважує О. Данілі'ян, - не випадково, що пізніше З. Бжезинський і К. Фрідріх внесли корективи у своє визначення" (Данілі'ян, 1998, с.182-183). Ними було зміщено акцент характеристики тоталітарних режимів у сторону позначення їх як авторитарних, диктаторських, лідери яких використовують свою абсолютну владу для модернізації суспільства, перетворення його в покірну масу населення, яка демонструє одностайну підтримку державної політики. К. Фрідріх прийшов до висновку, що зріла тоталітарна система може досягти стабільності свого існування не застосовуючи тотальний терор. Він "замінив чинник "масового терору" чинником "широкого спостереження з боку таємної поліції" (Błaszczuk, 2011, s.79).

Історіографія тоталітаризму 1970-1980-х років продовжує традиції своїх попередників, закладені в 1940-1950-х роках, "шляхом їх доповнення, деталізації та незначної корекції, без появи принципово нових теорій" (Розумюк, 2022, с.16). Знаковою науковою роботою того часу можна вважати працю М. Кертиса "Тоталітаризм", в якій зроблено спробу узагальнення основних концепцій тоталітаризму. Автор визначив тоталітаризм як "специфічний тип сучасного режиму доби масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору" (Curtis, 1980, p.2-3). М. Кертис вибудовує нову систему критеріїв тоталітаризму, розмістивши їх у тринадцяти позиціях, першою з яких вважає наявність "офіційної ідеології, націленої на побудову політичного і соціального порядку, створення нового типу особистості" (Curtis, 1980, p.13). Хоча він не вважає фізичний терор домінуючим чинником тоталітарної системи, однак насилля, на його думку, залишається ключовим інструментом формування культу влади, яка тягнє до цілковитого контролю над суспільством.

У 1980-х роках спостерігається сплеск популярності тематики тоталітаризму у країнах Центрально-Східної Європи, що було викликано активізацією дисидентського руху та організованої опозиції. Розстріл радянськими танками в 1968 році у Чехословаччині надій на реформи комунізму постсталінської доби та "ренесансу громадянського суспільства, який набрав відверто революційного забарвлення у 1980 році, коли була створена Солідарність" (Маля, 2000, с.428), заклали передумови для нового політичного дискурсу. Однак, це було не просто відродження "класичної" концепції тоталітаризму, розробленої раніше Ханною Арендт і низкою американських політологів у 1950-х роках. Східноєвропейські інтелектуали зробили "абсолютно нову спробу перевизначити [концепцію] у світлі еволюції системи та нових методів комуністичного правління" (Noël, 2012, p.51). На тлі послаблення тиску холодної війни фокус їхнього наукового пошуку було сконцентровано на аналізі ролі базових інституцій тоталітарних систем - ідеології та терору в умовах нового часу. Для прикладу, на тлі активізації антикомуністичного руху опору в Польщі, окремі дослідники оптимістично дійшли висновку, що концепція тоталітаризму поступово стає зайвою, пропонуючи натомість ідею "посттоталітарної теорії авторитарної держави, яка характеризується певним ступенем соціального плюралізму та периферійною роллю ідеології" (Noël, 2012, p.51).

Після краху комуністичних систем у 1989–1991 рр. критиками ліберального дискурсу тоталітаризму акцентується увага на ігноруванні авторами цієї моделі історичної та культурної специфіки комуністичних систем країн Центрально-Східної Європи, їхньої внутрішньої диференціації, проблематичності пояснення парадоксу: як тоталітарні держави утримують контроль над суспільством в умовах фактичної відсутності ключового чинника – "масового терору". Вченими нового часу також піддавалося критиці "приписування постсталінському СРСР усіх рис тоталітаризму" (Мотиль, 2009, с.70).

.....

Процес "реорганізації континентального політичного простору після холодної війни" (Máté, 2020, p.34) детермінував активне включення інтелектуалів у наукову дискусію щодо феномену тоталітаризму поза межами відвертих ідеологічних чи політичних рамок. Польський фахівець з історії ідей Ян Башкевич до переліку універсальних рис тоталітаризму, незалежно від його ідеологічного підґрунтя та соціально-економічного устрою, включає: монопартійне правління і систему вождизму, офіційну ідеологію, жорсткий централізований контроль над засобами соціальної комунікації, терористичну систему нагляду за суспільним і частково приватним життям, централізовано-бюрократичну організацію державного політичного та економічного управління (Baszkiewicz, 1999, s.149).

До числа знакових досліджень теорії тоталітаризму кінця XX століття можна віднести працю С. Куртуа "Чорна книга комунізму" (Куртуа, 2008), яка була перекладена багатьма мовами, включаючи й українську. Автори окремих розділів цієї роботи розкривають феномен тоталітаризму XX століття на різних континентах – в Європі, в Азії, в Африці та Латинській Америці. С. Куртуа стверджує, що влада в тоталітарній державі прагне не просто до свого зміцнення, а до повного, тотального панування над абсолютно всіма сферами життя суспільства за допомогою таких собі "трьох стовпів": 1. Політичного, який об'єднує всі інститути влади (будь-якої) під управлінням однієї єдиної ідейної групи людей, тобто партії; 2. Інтелектуального, який є, з одного боку, пропагандою, а з іншого – освітою; 3. Економічного, яким підриваються найважливіші для західних ліберальних демократій принципові підвалини приватної власності; а також відбувається відхід від ринкової економічної системи до планової, завдяки чому з'являється можливість для контролю з боку держави над усіма економічними процесами. У цьому виданні широко розкриваються репресивна суть тоталітарних режимів, наводиться величезна кількість фактів геноциду держав із радянською моделлю влади проти своїх громадян, однак, менше уваги приділяється аналітичним судженням (Кульчицький, 2021).

Теоретичному обґрунтуванню схожості двох тоталітарних систем – нацистської та комуністичної присвячена монографія сучасного італійського інтелектуала Лучано Пеллікані "Ленін і Гітлер. Дві іпостасі тоталітаризму". Ключовою рисою тоталітаризму автор вважає "бажання спричинити мутацію totius substantiae дійсності", що дає йому підстави трактувати його як "перманентну, невинну революцію, котрою рухає надзвичайної сили радикалізм гібрис, і, відповідно, таку революцію можна і потрібно називати сатанинською" (Пеллікані, 2023, с.49). Л. Пеллікані наголошує на терористичній сутності обох політичних систем – ленінсько-сталінської та гітлерівської, які ґрунтуються на абсолютній жорстокості без фізичних і моральних меж. Мета репресій і терору на державному рівні – знищити старий "світ зла", повернути суспільство до "його первісної чистоти" з тим, щоб на цьому фундаменті збудувати новий світ. Тому насильство, як основний інструмент перетворення/очищення світу "сприймається як істинний категоричний імператив" (Пеллікані, 2023, с.51). Хоча б де тоталітаризм приходив до влади, скрізь він приносив із собою абсолютно нові політичні інститути і руйнував усі соціальні, правові та політичні традиції країни.

Л. Пеллікані відстоює точку зору, що усім тоталітарним революціям властива взаємодія фундаментальних компонентів - деструктивного і конструктивного. Деструктивне начало криється в ідеї знищення старого світу, а конструктивне – у творенні людини нового типу у відповідності з теорією біологічного расизму (нацистська версія) або класової боротьби (більшовицький варіант). Інструментом і символом реалізації такої мети і у більшовицькій Росії, і в нацистській Німеччині була "система концтаборів, причому обидві системи виникли приблизно в один час, на одному континенті" (Епплбом, 2006, с.23). Їх функціонування мало забезпечити очищення суспільства від "класових ворогів" (у радянському варіанті), або ж від представників нижчої, не арійської раси (у нацистському варіанті), сприяти формуванню людини нового типу. Цей "тип людини мав на меті встановити на руїнах ліберальної демократії режим, заснований на ідолопоклонницькому культі обоженної національної спільноти та на концентрації влади в руках харизматичного лідера" (Пеллікані, 2023, с.53). Лучано Пеллікані вважає терор "найжахливішим спільним знаменником, який єднав комунізм і нацизм: попри різні вихідні ідеологічні настанови, обидва рухи виключали зі складу Людства мільйони людей, принижували їх до рівня шкідливих комах і сплановано знищували в ім'я морального очищення суспільства та створення нової людини" (Пеллікані, 2023, с.75).

Таку точку зору поділяють не усі теоретики тоталітаризму. Зокрема, сучасний німецький дослідник Клаус Хенке вважає, що "крайній державний тероризм сталінського типу аж ніяк не є найбільш характерною константою розвиненої ідеократичної держави" (Henke, 1999, p.12). Загалом погоджуючись з тезою про значну роль насильства у тоталітарних суспільствах, як фізичного, так і морально-психологічного, його колега Філіппе Бурін уточнює, що це, здебільшого, характерне для режимів сталінського періоду СРСР чи нацистської Німеччини. У рамки ж класичного визначення тоталітаризму не вписуються "такі режими, як фашистська Італія, маоїстський Китай і постсталінський СРСР, оскільки вони не знають масового терору"

(Burrin, 1999, p.27). Схожу позицію представляє польський дослідник Анджей Валіцький, який період тоталітаризму історії комуністичної Польщі обмежує відносно короткою "фазою сталінізму, яка була етапом тотальної мобілізації, максимальної ідеологізації та максимальної інтенсивності терору" (Walicki, 2000, s.102). Репресивну сутність комуністичного режиму як такого заперечує відомий американський історик, професор Стенфордського університету Норман М.Наймарк, посиляючись на те що "вина Сталіна у масовому вбивстві <...> не означає, що насилля було закладене в радянській системі". Визначальну роль у масових убивствах він відводить особисто Сталіну та його оточенню, наголошуючи, що "саме вона є ключем до розуміння геноцидного характеру його режиму" (Норман, 2011, с.21).

У наукових дискусіях теоретиків тоталітаризму останньої чверті XXI століття виразно прослідковується антропологічний погляд на проблему. Основним елементом тоталітаризму науковці вважають не стільки терор, скільки прагнення до тотального панування над суспільством з метою його радикальної трансформації. Засобом досягнення такої мети є стирання умовних кордонів між приватною і публічною сферами життя, "позбавлення всіх і кожного права на приватне життя за допомогою доступних форм підпорядкування – ідеологічного переконання та тиску, терору та геноциду, економічної залежності громадян" (Gulczyński, 2004, s.380), сепарування суспільства на дві майже антагоністичні групи – ворогів і прихильників пануючої системи, причому групи, "які мають бути покарані, визначаються центральною владою" (Śliwa, 2014, s.335). Дослідники концепції тоталітаризму вбачають фундаментальну подібність у психологічній сфері - комунізм, фашизм і націонал-соціалізм розпалювали й використовували невдоволення – класове, расове та етнічне, намагаючись у такий спосіб заручитися масовою підтримкою та продемонструвати, що саме вони, а не демократичні уряди, виражають волю народу. "Усі вони всі грали на почутті ненависті", - наголошує Річард Піпес (Pipes Richard) (Pipes, 2010, s.281). Не заперечуючи потужної ролі в тоталітарній державі відкритого чи прихованого державного терору, польська дослідниця Кристина Керстен (Krystyna Kersten) акцентує увагу на важливій конструктивній детермінанті ідеологічного чинника, використовуваного тоталітарним режимом для реалізації дії, спрямованих на досягнення позитивної мети (Kersten, 2010).

Ще одним аргументом на користь тези, що тоталітарний режим не може ґрунтуватися виключно на терорі та репресіях, вчені вважають той факт, що безпосередніми суб'єктами репресій 1930-х років у сталінському СРСР чи голокосту в нацистській Німеччині виступали не тільки вищі посадовці правлячої партії, а й пересічні громадяни, залучені до здійснення тоталітарного насильства, незалежно від мотивів своєї участі. Їх пряма чи опосередкована (наприклад, у формі доносу) причетність до актів насилля, з одного боку, сприяла багаторазовому збільшенню можливостей політичної системи для контролю над суспільством, а з іншого, підсилювана ідеологічним пресингом, перетворювала "одних на катів, а інших - на жертв" (Burrin, 1999, p.36). Розмірковуючи над причинами толерування з боку німецького населення репресивної політики правлячого режиму, Філіппе Буррін наголошує, що воно "ґрунтувалося на "успіхах" цього режиму; масштабах безпосередньої залученості значної його частини до насильства режиму через Вермахт; формуванні нацистською пропагандою образу ворога" (Burrin, 1999, p.34-35).

Окремі дослідники феномену тоталітаризму звертають увагу на "творчу роль" насилля в умовах тоталітарних режимів, наголошуючи, що воно сприяло формуванню "людини нового типу, який отримав назву "homo sovieticus". Людини, для якої "державна збралася їхнім космосом, заступила їм усе, навіть власне життя" (Алексієвич, 2015, с.6). Збірний образ людини тоталітарного типу характеризується громадянською пасивністю і підпорядкованістю владі, лояльністю, що виключає можливість здійснення індивідуального вибору, ідентифікацію себе лише з партією. Ці характеристики доповнюються хворобливою недовірою, підозрілістю і почуттям страху. "Тоталітаризм ліквідує простір свободи, який існує між людьми, і, по суті, ліквідує свободу індивідуальності" (Ferran, 2019, p.91). Незважаючи на тридцятилітнє перебування поза рамками тоталітарних режимів, "серед громадян сучасних демократичних держав досі спостерігаються пережитки "тоталітарного менталітету", сформованого в епоху реального соціалізму (Śliwa, 2014, s.350), що свідчить про глибину трансформаційних процесів сутності людини, детермінованих впливом тоталітарної системи. Проблеми, з яким зіткнулися суспільства країн Центрально-Східної Європи на етапі переходу від комуністичної тоталітарної системи і включення у загальноєвропейський культурно-ціннісний простір, засвідчують, що, "незважаючи на руйнування тоталітарних структур, людська душа не звільнилася від тоталітарних спокус. Якщо ми визнаємо, що основою тоталітаризму є не лише терор, але й добровільне підкорення рабству, то мусимо також визнати, що загроза тоталітаризму продовжує існувати" (Śliwa, 2014, s.357).

Предметом окремої дискусії в рамках концепції тоталітаризму є питання термінологічного окреслення політичних систем країн, які входили в орбіту впливу Радянського Союзу. Частина

.....
вчених сходиться на думці, що термін тоталітаризм можна використовувати для характеристики лише короткого періоду їх історії, часові рамки якого різняться у кожній окремо взятій країні, однак загалом вони обмежуються "фазою сталінізму, яка була етапом: тотальної мобілізації, максимальної ідеологізації та максимальної інтенсивності терору" (Walicki, 2000, s.102). Для кращого розуміння причини краху комуністичного правління в країнах Центрально-Східної Європи Марк Р. Томпсон (Mark R. Thompson) пропонує розглядати ці політичні режими крізь призму посттоталітаризму. На його думку, перехід до демократії у Центрально-Східній Європі відбувся від посттоталітарної комуністичної системи, а не від тоталітарної. Головною ознакою посттоталітаризму науковець вважає "колективне (тоталітарне) лідерство, обґрунтоване чітко визначеною ідеологічною місією і не обмежене законом. Це і найочевидніша відмінність від тоталітаризму і головна причина появи цього нового типу режиму" (Mark, R. Thompson, 2003, p.72). Регіональні варіанти краху комунізму в країнах Центральної та Східної Європи вимагають уточнення категорії посттоталітарного режиму. Тому Томпсон вводить п'ять підтипів посттоталітарного режиму: Радянський Союз після Сталіна і Китай після Мао є прикладами *раннього*, а Чехословаччина і Східна Німеччина - прикладами *замороженого посттоталітаризму*. Третій підтип, *зрілий посттоталітаризм*, є важливим для розуміння пізнього реформаторського комунізму в Угорщині та у горбачовському Радянському Союзі. На відміну від реформістських, зрілих посттоталітарних режимів, які визнавали організовану опозицію або навіть вели переговори з нею, як ранні, так і заморожені посттоталітарні режими розглядали можливість придушення народного протесту насильницьким шляхом. Заморожений посттоталітаризм визначається його політичною температурою. Таке заморожування було найбільш очевидним у Чехословаччині після радянського вторгнення, яке перетворило Празьку весну на довгу зиму, відому як нормалізація. Воно також було очевидним у Східній Німеччині, де проринкові кадри були змушені замовкнути. На зміну популярності Хрущова, яка значною мірою була зумовлена його постсталінськими реформами, прийшло глибоке заморожування брежнєвської епохи (Mark, R. Thompson, 2003, p.73-74). *"Гібридний"* посттоталітаризм характеризується поєднанням політичних репресій проти опозиції з економічними реформами (Угорщина, 1956-1988 рр., Югославія, 1970-ті рр.). У *"паралізованому"* посттоталітаризмі влада перебуває в руках противників реформ, які не здатні ефективно придушувати опозицію (Східна Німеччина та Чехословаччина у 1988-1989 рр.) або проводити реформи. Автор доходить висновку, що не може бути прямого переходу від тоталітарного комунізму до демократії. Високою ймовірністю демократичної еволюції характеризується лише гібридний посттоталітаризм, яка ще більше зростає, в процесі його трансформації у зрілий посттоталітаризм.

Висновки. Результати нашої наукової роботи дають підстави для висновку, що процес дослідження феномену тоталітаризму носить дискретний характер. Його активізація та згасання наукового інтересу синхронізуються із суспільно-політичними змінами глобального характеру – завершення Другої світової війни, тривале протистояння демократичного та тоталітарного світів на тлі холодної війни, смерть Й.Сталіна і реформування політичних систем держав, так званого, соціалістичного табору, "оксамитові революції" в країнах Центрально-Східної Європи і крах СРСР, відродження авторитарних диктатур в першій чверті XXI століття. Оптика наукового інтересу до "тоталітаризму" у різні періоди зміщувалася від класичної ліберальної концепції до посттоталітарної теорії авторитарної держави. Європейські дослідження тоталітарного феномена дають змогу виявити і пояснити причини поширення та популярності тоталітарних ідей і поглядів, які, оформившись у певну систему цінностей, відповідають запитам політичної влади для обґрунтування цілей, пов'язаних із закріпленням свого економічного і політичного панування та розширенням сфер впливу. Очевидно, що безпосереднє відродження політико-правових систем із розвинутою "машиною" політичного терору навряд чи можливе, але, як показує історичний досвід, ідеології, які виступають світоглядним базисом тоталітарних режимів, дуже живучі та здатні до трансформацій, своєрідних модернізацій, прикладом чого є ідеологія рашизму. Тоталітаризм як історичне явище, не є для нас завершеною подією, оскільки більшість країн, в яких на початку 1990-х років було започатковано процес демонтажу тоталітарних політичних структур, до сих пір перебувають у стані "переходу". Передусім це стосується суспільної свідомості, носієм якої є людина, сформована тоталітарною системою. Значний масив наукової літератури з проблематики тоталітаризму засвідчує високий рівень її актуальності у сфері інтересів різних галузей гуманітарного знання: політології, філософії, історії, соціології.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу і рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Алексієвич, С.** (2015). ЧАС SECOND-HAND (Кінець червоної людини). К., 456.
- Андрусишин, В.** (2024). Радянський тоталітаризм, homo sovieticus і деформація змісту українських політичних традицій. *Культурологічний альманах*, №4, 160–165. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.20>
- Борисенко, М.** (2001). До проблеми осмислення тоталітарної культури. *Етнічна історія народів Європи*. Вип.10, 30–33.
- Вознюк, П.** (2022). Тоталітарний феномен та спроби його наукового осмислення. *Особливості демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках*. Збірник тез. 5-10.
- Даніл'ян, О.** (1998). Поняття "посттоталітарна система" з позиції соціально- філософського аналізу. *Наукові записки Харківського військового університету*. Вип.1, 182-183.
- Епплбом, Енн.** (2006). Історія ГУЛАГу. Київ, 511.
- Калиніна, А.** (2014). Виникнення тоталітаризму: умови, формування та типологія. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 51, 264–272.
- Кульчицький, С.** (2021). Анатомія більшовицького тоталітаризму. Російсько-радянська влада: історичне місце і механізми функціонування. *День*. 13 жовтня. № 129-130; 22 жовтня. №131-132.
- Куртуа, С.** (2008). *Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії*. С. Куртуа [та ін.]. Л. : Афіша, 711
- Маля, Мартін.** (2000). *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991*. Київ, 608.
- Мотиль, О.** (2009). *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження*. Київ, 199.
- Норман, М. Наймарк.** (2011). *Геноциди Сталіна*. Київ, 135.
- Пеллікані, Лучано.** (2023). *Ленін і Гітлер. Дві іпостасі тоталітаризму*. Київ, 192.
- Розумюк, В.** (2022). Тоталітарний спадок пострадянських країн: теоретична рефлексія проблематики тоталітаризму. *Проблеми всесвітньої історії*. № 4. 7-26.
- Сервіс, Роберт.** (2012). *Товариші. Комунізм: світова історія*. Київ, 368.
- Фюре, Франсуа.** (2007). Комунізм і фашизм. *Дух і літера*. № 17-18, 246-325.
- Якубова, Л.** (2023). *Рашизм: Звір з безодні*. Київ: Академперіодика, 318 с.
- Arendt, Hannah.** (1962). The Origins of Totalitarianism. Cleveland and New York, 552. Режим доступу: <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf> .
- Baehr, Peter.** (2005). Totalitarianism. New Dictionary of the History of Ideas. University of South Florida, 2342-2348.
- Baszkiewicz, J.** (1999). Władza. Wrocław.
- Blaszczyk, Tomasz, Brzechczyn, Krzysztof, Ciunajcis, Daniel, Kierzkowski, Michal** (red.). (2011). Uwiklania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym. *Studia i materiały poznańskiego IPN*. T. XVIII, 67–84.
- Burrin, Philippe.** (1999). Totalitarismus und Gewalt: die Physiognomie des Nazismus. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 27-38.
- Curtis, M.** (1980). Totalitarianism. New Brunswick.
- Ferran, Jaime Maria.** (2019). Travels in Eastern Germany and the Shadows of Totalitarianism: "La tumba negra" by Antonio Colinas. *Confluencia*, Vol. 34, No. 2, 86-99.
- Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb.** (1965). Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 9-10.
- Gulczyński, M.** (2004). Panorama systemów politycznych świata. Warszawa, 380.
- Henke, Klaus-Dietmar.** (1999) Achsen des Augenmerkes in der historischen Totalitarismusforschung. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 9-10.
- Huneke, Samuel Clowes.** An End to Totalitarianism. On the role government should play in times of crisis. Режим доступу: <https://www.bostonreview.net/articles/samuel-clowes-huneke-end-totalitarianism/>
- Ifigenia, Moutmzi.** (2021). Revisiting the Use of the Term "Totalitarianism" in Contemporary Politics. *St Antony's International Review*. Vol. 16, No. 2, 343-350.
- Kersten, K.** (2006). O użyteczności konceptu totalitaryzmu w badaniach historii PRL [w:] *Idem, Pisma rozproszone*. Toruń, 366–376.
- Kuniński, M.** (2006). Wstęp. Refleksja nad totalitaryzmem jest wciąż potrzebna, [w:] *Totalitaryzma zachodnia tradycja*. Kraków, 140–141.
- Mark, R. Thompson.** (2001). "To Shoot or not to Shoot": Post-Totalitarianism in China and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 1, 63–83.

-
- Máté, Zombory.** (2020). The anti-communist moment: competitive victimhood in European politics. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. № 2-3, 21-54.
- Noël, O'Sullivan.** (2012). The concept of totalitarianism in east-central European political thought, with some reflections on its post-cold war relevance. *Politeja*, No. 21, 49-64.
- Śliwa, Marlena.** (2014). Społeczne i psychologiczne aspekty totalitaryzmu. [w:] *Ze studiów nad prawem, administracją, ekonomią*. Wrocław.
- Štefek, Martin.** (2021). Czechoslovakia's Discreet Behavioral Revolution in the 1960s: The Momentum of Convergence? *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 54, No. 1/2, 196-212.
- Walicki, A.** (2000). Totalitaryzm i posttotalitaryzm. Próba definicji. Idem, Polskie zmagania z wolnoocci. Kraków.

References:

- Aleksiievych, S.** (2015). ChAS SECOND-HAND (Kinets chervonoi liudyny) [TIME SECOND-HAND (The end of the red man)]. K.,456. [in Ukrainian].
- Andrusyshyn, V.** (2022), "Radyans'kyi totalitaryzm, homo sovieticus i deformatsiya zmistu ukraïns'kykh politychnykh tradytsiy" [Soviet totalitarianism, homo sovieticus and the deformation of the content of the ukrainian political traditions]. *Kul'turolohichnyy al'manakh*, No. 4, pp. 160–165. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.20> [in Ukrainian]
- Arendt, Hannah.** (1962). *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York, 552. Режим доступу: <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf> [in English]
- Baehr, Peter.** (2005). Totalitarianism. *New Dictionary of the History of Ideas. University of South Florida*, 2342-2348. [in English]
- Baszkiewicz, J.** (1999). *Władza*. Wrocław. [in Polish]
- Błaszczak, Tomasz, Brzechczyn, Krzysztof, Ciunajcis, Daniel, Kierzkowski, Michał** (red.). (2011). Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym. *Studia i materiały poznańskiego IPN*. T. XVIII, 67–84. [in Polish]
- Borysenko, M.** (2001). Do problemy osmyslennia totalitarnoi kultury. [On the problem of understanding totalitarian culture]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp.10, 30–33. [in Ukrainian]
- Burrin, Philippe.** (1999). Totalitarismus und Gewalt: die Physiognomie des Nazismus. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Herausgegeben von Klaus-Dietmar Henke. Dresden, 27-38. [in German].
- Curtis, M.** (1980). *Totalitarianism*. New Brunswick. [in English]
- Danilian, O.** (1998). Poniattia "posttotalitarna systema" z pozytsii sotsialno- filosofskoho analizu [The concept of "post-totalitarian system" from the standpoint of social and philosophical analysis]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho viiskovoho universytetu*. Vyp.1, 182-183. [in Ukrainian]
- Epplbom, Enn.** (2006). Istorii HULAHu [The history of the GULAG]. Kyiv, 511. [in Ukrainian]
- Ferran, Jaime Maria.** (2019). Travels in Eastern Germany and the Shadows of Totalitarianism: "La tumba negra" by Antonio Colinas. *Confluencia*, Vol. 34, No. 2, 86-99. [in English]
- Fiure, Fransua.** (2007). *Komunizm i fashyzm [Communism and fascism]*. *Dukh i litera*. № 17-18, 246-325. [in Ukrainian]
- Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb.** (1965). Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 9-10. [in English]
- Gulczyński, M.** (2004). *Panorama systemów politycznych świata*. Warszawa, 380. [in Polish]
- Henke, Klaus-Dietmar.** (1999) Achsen des Augenmerkes in der historischen Totalitarismusforschung. *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, 9-10. [in German]
- Huneke, Samuel Clowes.** (2020). An End to Totalitarianism. On the role government should play in times of crisis. *Boston review*. Режим доступу: <https://www.bostonreview.net/articles/samuel-clowes-huneke-end-totalitarianism/> [in English]
- Ifigenia, Moumtzi.** (2021). Revisiting the Use of the Term "Totalitarianism" in Contemporary Politics. *St Antony's International Review*. Vol. 16, No. 2, 343-350. [in English].
- Kalynina, A.** (2014). Vynyknennia totalitaryzmu: umovy, formuvannia ta typolohiia [The emergence of totalitarianism: Conditions, Formation, and Typology]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 51, 264–272. [in Ukrainian]
- Kersten, K.** (2006). O uzytecznooci konceptu totalitaryzmu w badaniach historii PRL [w:] idem, *Pisma rozproszone*. Toruń, 366–376. [in Polish]
- Kulchytskyi, S.** (2021). Anatomii bilshovytskoho totalitaryzmu. Rosiisko-radianska vlada: istorychne mistse i mekhanizmy funktsionuvannia [Anatomy of Bolshevik totalitarianism. Russian-Soviet

- power: historical place and mechanisms of functioning]. *Den*. 13 zhovtnia. № 129-130; 22 zhovtnia. № 131-132. [in Ukrainian]
- Kuniński, M.** (2006). Wstęp. Refleksja nad totalitaryzmem jest wciąż potrzebna, [w:] *Totalitaryzma zachodnia tradycja*. Kraków, 140–141. [in Polish].
- Kurtua, S.** (2008). *Chorna knyha komunizmu. Zlochyny, teror i represii* [The Black Book of Communism. Crimes, terror and repression]. S. Kurtua [ta in.]; per. z fr. Ya. Kravets. L. : Afisha, 711[in Ukrainian]
- Malia, Martin.** (2000). *Radianska trahediia: istoriia sotsializmu v Rosii 1917-1991* [Soviet tragedy: the history of socialism in Russia 1917-1991]. Kyiv, 608.
- Mark, R. Thompson.** (2001). "To Shoot or not to Shoot": Post-Totalitarianism in China and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 1, 63–83. [in English]
- Máté, Zombory.** (2020). The anti-communist moment: competitive victimhood in European politics. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. № 2-3, 21-54. [in English]
- Motyl, O.** (2009). *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia* [The results of empires: decline, collapse and revival]. Kyiv, 199. [in Ukrainian]
- Noël, O'Sullivan.** (2012). The concept of totalitarianism in east-central European political thought, with some reflections on its post-cold war relevance. *Politeja*, No. 21, 49-64. [in English]
- Norman, M. Naimark.** (2011). *Henotsydy Stalina* [Stalin's genocides]. Kyiv, 135. [in Ukrainian]
- Pellikani, Luchano.** (2023). *Lenin i Hitler. Dvi ipostasi totalitaryzmu* [Lenin and Hitler. Two hypostases of totalitarianism]. Kyiv, 192. [in Ukrainian]
- Robert, Servis.** (2012). *Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia* [Comrades. Communism: world history]. Kyiv, 368. [in Ukrainian]
- Rozumiuk, V.** (2022). Totalitarnyi spadok postradianskykh krain: teoretychna refleksii problematyky totalitaryzmu [The totalitarian legacy of Post-Soviet countries: a theoretical reflection on the problem of totalitarianism]. *Problemy vsesvitnoi istorii*. № 4. 7-26. [in Ukrainian]
- Śliwa, Marlena.** (2014). Społeczne i psychologiczne aspekty totalitaryzmu. [w:] *Ze studiów nad prawem, administracją, ekonomią*. Wrocław. [in Polish]
- Štefek, Martin.** (2021). Czechoslovakia's Discreet Behavioral Revolution in the 1960s: The Momentum of Convergence? *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 54, No. 1/2, 196-212. [in English]
- Vozniuk, P.** (2022). Totalitarnyi fenomen ta sproby yoho naukovoho osmyslennia [Totalitarian Phenomenon and Attempts to it's Scientifically Compreh]. *Osoblyvosti demontazhu totalitarnoho spadku postradianskykh krain u 1990-kh rokakh*. Zbirnyk tez. 5-10. [in Ukrainian]
- Walicki, A.** (2000). Totalitaryzm i posttotalitaryzm. Próba definicji. Idem, *Polskie zmagania z wolnooci*. Kraków [in Polish]
- Yakubova, L.** (2023). *Rashyzm: Zvir z bezodni* [Rashism: The beast from the abyss]. Kyiv: Akadempriodyka, 318 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.2025

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94:929 Кондратенко(477) «19/20» (083.12)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-164-166>

Trembitsky A.M. Musii Kondratenko (1912-2011): teacher, local historian, historian, museum expert: monograph: FOP Strykhar A.M., 2025.200 p., ill.

Lilia A. Soniachna

Maksym Rylsky Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Dr. (History), Senior Researcher (Ukraine)

email: liliasoniachna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7580-7526>

Ivan M. Romaniuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Abstract.

The article reviews the historical and biographical research of the famous historian and local historian of Podillia, Doctor of Historical Sciences Anatolii Trembitskyi, dedicated to the little-known historian, museum expert, local historian, and teacher Musii Romanovych Kondratenko. The author emphasizes that in his monograph the researcher revealed the thorny, life paths, ways of formation and development of civic position, scientific principles and creative activity of one of the directors of the Vinnytsia Museum of Local Lore. The author's ability to objectively recreate little-known pages of the biography of Ukraine and his native land is emphasized. It is concluded that in terms of museum preservation, the Ukrainian people occupy a worthy place in the cohort of civilized nations.

Keywords: *Ukraine, history, local history, museum studies, education, repression, Podillia, Vinnytsia, culture.*

Трембіцький А.М. Мусій Кондратенко(1912-2011): педагог, краєзнавець, історик, музеєзнавець: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2025. 200 с., іл.

Лілія Сонячна

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України

доктор історичних наук, старший науковий співробітник(Україна)

email: liliasoniachna@gmail.com

ORCID:<https://orcid.org/0009-0008-7580-7526>

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор(Україна)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Анотація. У статті прорецензовано історико-біографічне дослідження відомого історика і краєзнавця Поділля, доктора історичних наук Анатолія Трембіцького, присвячене малознаному історик, музеєзнавцю, краєзнавцю, педагогу Мусію Романовичу Кондратенку. Звернено увагу на те, що в своїй монографії дослідник розкрив тернисті, життєві дороги, шляхи формування і становлення громадянської позиції, наукових засад і творчої діяльності, одного з директорів Вінницького краєзнавчого музею. Актуалізовано увагу на вмінні автора об'єктивно відтворювати маловідомі сторінки біографістики України і рідного краю.

Зроблено висновок про те, що за показником музейної збереженості український народ посідає гідне місце в когорті цивілізованих народів.

Ключові слова: Україна, історія, краєзнавство, музеєзнавство, освіта, репресії, Поділля, Вінниця, культура.

Народ, який не забуває про свої витоки, про хресну дорогу крізь буремні тисячоліття у сьогодення, – незнищений і спроможний забезпечити собі гідне майбутнє. Український народ може пишатися тим багатим надбанням, яке подвижницькою працею, а нерідко й самопожертвою тисяч відомих і малознаних музейних працівників нашої країни вдалося зберегти від плундрування, розкрадання й забуття для прийдешніх поколінь, для світової культурної спільноти.

У незалежній Україні є постійний інтерес різних груп суспільства до національної еліти, до історії та духовної культури народу. Повертати забуті імена знаних дослідників-музеєзнавців Подільського краю для науки і громадянської спільноти, доносити до сучасника багатовікову пам'ять українського народу – свята справа вітчизняної історико-культурної спільноти. До таких видатних постатей – славної когорти ентузіастів, збирачів і дослідників історико-культурної спадщини Подільського краю належить один із кращих синів України, творчо активний історик і музеєзнавець Мусій Романович Кондратенко, який посідає важливе місце в українському музеєзнавстві, в історії діяльності Вінницького обласного краєзнавчого музею в складні роки більшовицького терору та окупації Вінниччини в роки Другої світової війни.

Український історик, краєзнавець, музеєзнавець і педагог Мусій Романович Кондратенко народився 5 грудня 1912 р. у с. Пугачівка Овруцького повіту Волинської губернії (*нині – Коростенського району Житомирської області*) в селянській родині. Початкову освіту здобув у семирічній школі в стародавньому містечку Ушомир Коростенського району. Згодом, із 1931 р. навчався у педагогічному технікумі в м. Малин, але в 1932 р., у зв'язку з переїздом технікуму в м. Шполю, Мусій Романович залишив його та розпочав працю вчителем у своєму рідному селі Пугачівка. В 1934 р. молодий і здібний педагог вступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту, який закінчив у 1939 р. та отримав призначення на посаду наукового співробітника – завідувача історичним відділом Вінницького краєзнавчого музею, славного, як історією свого створення та діяльності, так і найбільшим зібранням матеріалів і документів з історії, етнографії і культури Східного Поділля.

Мусій Романович своєю щирою працею на ниві музейництва, своїм психологічним наставленням у публікаціях, усією своєю діяльністю доводив, що він справжній, без погоні за відзнаками, патріот України. Упродовж своєї, хоча й нетривалої (1939–1944), праці в краєзнавчому музеї спостерігав та фіксував зразки історико-культурної та духовної спадщини подолян, допомагав їм формувати колективну культурну ідентичність у контексті складних історичних трансформацій суспільного життя в тогочасній Україні.

Працю перервала німецько-радянська війна, оскільки вже 27 червня 1941 р. Вінницю бомбардували. Деяких наукових співробітників мобілізували до Червоної армії, зокрема директора музею Г. Ширшова, який у такі важкі часи, за декілька днів перед приходом німців, передав всі справи новому директору Мусію Романовичу Кондратенку, який заходився готувати музей до евакуації. Через швидку втечу совєтської влади, музей не встиг евакуюватися і формально припинив свою діяльність, хоча дехто з працівників продовжував відвідувати музей.

19–20 липня 1941 р. Вінниця була окупована, у місто «зайшли німці», а 24 (за іншими даними, 28) липня директором музею був призначений Василь Подольський, а Мусій Кондратенко залишився працювати науковим співробітником і до червня 1943 р. на громадських засадах завідував історико-етнографічним відділом музею.

Автор розкрив діяльність Мусія Романовича, який не маючи платні в музеї, шукав роботу ідесь «днів 30–40 був безробітним, з втратою права на отримання хліба», як тимчасово завідувача архіву, як позаштатного кореспондента газети «Вінницькі вісті», як автора програми та співавтора нового підручника з історії України для шкіл, оскільки попередні несли на собі чіткий відбиток совєтських ідеологічних догм. «Програма...» стала поштовхом для тих, кого «не погублено ще остаточно більшовицько-московською нівеляцією», які «люблять свій нарід і його минуле не “платонічно”, але активно, – мусять стати за передовців на фронті вивчення історії Батьківщини і насадження її під доглядом безкомпромісово-національним у широких масах». Крім того, А.Трембіцький висвітлює його педагогічну працю на курсах німецької мови при Вінницькому педагогічному інституті, учителем 5-7 класів у школі при швейній фабриці на Замості та в будівельному технікумах.

Дослідник висвітлює «вдячність» совєтської влади за його діяльність щодо збереження найбільш цінної частини експонатів художнього відділу музею, «Музею революції», єврейської та нумізматичної колекції, бібліотеки та старовинної літератури і документів, яка 25 серпня 1944 р. засудила його до 20 років каторжних робіт на засланні, з конфіскацією особистого майна та

.....
позбавленням політичних прав на 5 років. І за все це, з болем і гіркотою згадував на слідстві Мусій Романович, – «подяка» більшовицької влади за невтомну працю, за постійний ризик в умовах ворожої окупації в ім'я збереження музейних цінностей».

В жовтні 1954 р. Мусій Романович був звільнений, повернувся на батьківщину, загалом відбув в ув'язненні 10 років 2 місяці 26 днів. Проте «гуманна» советська влада заборонила йому займатися історією і не дозволила влаштуватися на роботу за фахом – вчителя історії. Тоді, враховуючи отриманий в таборах медичний досвід, він закінчив Житомирське медичне училище і працював фельдшером до пенсії.

Анатолій Трембіцький з дотриманням оригіналу і стилю мови у розділі «Збірні праці» частково упорядкований творчий доробок Мусія Кондратенка, що складається з 18 наукових історико-краєзнавчих і науково-популярних праць. Його творчий набуток міг би бути значно більший, якби не трагічні події Другої світової війни і репресії з боку советської влади, котрі фактично перекреслили всі його мрії та сподівання.

Ця книга, як наголошує автор, є «нев'яучою китицею квітів» на могилі знаного українського історика і музеєзнавця Мусія Кондратенка, людини, що частину свого життя присвятила праці на музейній ниві щодо збиранню і збереженню пам'яток історії і культури українців. Людини, яка своєю невтомною, хоча й нетривалою, працею, як гідний син України, зробила значний внесок у вивчення народних багатств Подільського краю.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, музеєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією Вінниччини та особистостей пов'язаних з Подільським краєм.

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.05.2025

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**» входить до категорії «Б» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 52. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 168 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2025-52

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується у Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О.П.

Технічний редактор Маліновська А.С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.

21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06

email: info@vspu.edu.ua

<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 19.06.2025 р. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Друк. арк.20,5. Умовн. друк. арк. 19,2. Обл.-видавн. арк. 19,9.

Наклад 300 прим. Зам. № 3814/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

email: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>